

ศึกษาการกำหนดรู้ทุกข์ขอรียสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร
A STUDY OF THE CONTEMPLATION ON THE NOBLE TRUTH ON
SUFFERING APPEARING IN SACCAVIBHAGA SUTTA FOR
THE INSIGHT MEDITATION PRACTICE

พระปลัดธวัช สุทธิจิตโต (สืบก๊ัด)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

ศึกษาการกำหนดรู้ทุกขอริยสังเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร

พระปลัดธวัช สุทฺธจิตฺโต (สีบกลัด)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of the Contemplation on the Noble Truth on Suffering
Appearing in Saccavibhaga Sutta for
the Insight Meditation Practice**

Phrapalad Thawatsuddhacitto (Suepklat)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2015

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นักศึกษานิพนธ์
เรื่อง “ศึกษาการกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร” เป็น
ส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

(พระเมธีวินัยรส, ผศ.ดร.)

ประธานกรรมการ

(พระมหาภูมิชาย อคคปญโญ, ดร.)

กรรมการ

(ดร.บุญญา วิวิชกร)

กรรมการ

(ดร.เสนาะ ผดุงฉัตร)

กรรมการ

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหาภูมิชาย อคคปญโญ, ดร.
ดร.เสนาะ ผดุงฉัตร

ประธานกรรมการ
กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระปลัดธวัช สุทธจิตโต)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาการกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร

ผู้วิจัย : พระปลัดธวัช สุพุทธจิตโต (สื่บกลัด)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระมหาภูมิไชย อคฺคปญฺโญ (มกรพันธ์), ป.ธ. ๙, พธ.บ., พธ.ม., พธ.ด.
(พระพุทธานุสาสนา)

: ดร. เสนาะ ผดุงฉัตร ป.ธ.๙, พ.ม., พธ.บ., M.A., พธ.ด. (พระพุทธานุสาสนา)

วันสำเร็จการศึกษา : ๒๕/มีนาคม/๒๕๕๙

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาทุกขอริยสัจ เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร เพื่อศึกษาการกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทและเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง รวบรวม สรุป วิเคราะห์ เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา ตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ จากการศึกษาพบว่า

ทุกขอริยสัจ ได้แก่ ขาติ เป็นทุกข์ ขรา เป็นทุกข์ มรณะ เป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ถ้าไม่มีอุปาทานขันธแล้ว ขาติ เป็นต้น ก็มีไม่ได้

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร เป็นการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้ง ความรู้แจ้งเห็นชัดตามความเป็นจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย โดยหลักธรรมในสังขวิภังคสูตรมีเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ได้แก่ สังขะ ๔ คือ (๑) ทุกขอริยสัจ (๒) ทุกขสมุทยอริยสัจ (๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ (๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ อันเป็นส่วนหนึ่งของวิปัสสนาภูมิ ๖ ย่อแล้ว คือ (รูปกับนาม) ขันธ ๕ เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพื่อให้บรรลุมรรค ผล นิพพาน อันเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

การกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร คือ การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เมื่อปฏิบัติถูกต้อง จดจ่อ ต่อเนื่อง ย่อมเกิดความรู้ตามที่กำหนดรู้ทุกขอริยสัจที่ปรากฏอยู่กับปัจจุบันธรรมของรูปนาม ทำให้เกิดปัญญารู้ชัดตามความเป็นจริงของ รูป นามโดยความเป็นไตรลักษณ์ ทำให้เกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด หลุดพ้นจากอาสวกิเลส และดับทุกข์ได้ในที่สุด

Thesis Title : A Study of The Contemplation on The Noble truth of Suffering
Appearing in Saccavibhanga Sutta for The Insight Meditation
Practice.

Researcher : Phra Palat Thawat Suddhacitto (Suepklat)

Degree : Master of Arts (Vipassanā Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phramaha Phumichai Aggapañño (Makaraphan), Pali IX, B.A.,
M.A., Ph.D. (Buddhist Studies)

: Dr. Sanoh Phadoongchatra, Pali IX., B.A., M.A., Ph.D.
(Buddhist studies)

Date of Graduation : 25/March/2016

Abstract

This thesis has three objectives; to study the details of Saccavibhanga Sutta, to study the Dukkha Ariyasacca in Insight Meditation Practice, to study the Contemplation on The Noble truth on Suffering Appearing in Saccavibhanga Sutta for The Insight Meditation Practice. Clarified data are taken from the Theravadā Buddhist scriptures and other related documents, then composed, summarized, analyzed, explained in details, corrected and verified by Buddhist scholars. From the study it found that;

Dukkha-Ariyasacca is suffering from birth, decay, death, sorrow, lamentation, grief, and despair, or in brief one's attachment in five aggregates: corporeality, feeling, perception, mental formation, consciousness is suffering. Without such, there will be no suffering

The insight meditation practice in Saccavibhanga Sutta is the training of mind for wisdom and to know the status of fact. The doctrine in the Sutta is concerning insight meditation practice scoping at the Four Noble Truth (1) Dukkha-ariyasacca (2) Dukkha-samudaya-ariyasacca (3) Dukkhanirodha-ariyasacca (4) Dukkhanirodhagāminīpatipadā-āriyasacca. The intrinsic base of these are physical and mental phenomena and they are used as objects to contemplate for the insight

wisdom and attaining Noble Path, Noble Fruition and Nirvana which is the highest aim in Buddhism.

To contemplate on Dukkha ariyasacca according to Saccavibhanga Sutta is the insight meditation practice in accordance with the Four Foundations Mindfulness insight meditation. To have a right, prompted, consistent and continual practice should finally result an intuitive wisdom to realize nature fact of corporeality and mental states having three characteristics of existence. These will enhance boring in Sankhara to refrain from lust, liberated from the defilements and to the cessation of suffering at the end.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณ พระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร, ป.ธ.๙, ศาสตราจารย์พิเศษ, M.A., Ph.D.) รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นอย่างสูงยิ่งที่พระเดชพระคุณฯ ได้เปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนานี้ขึ้นเพื่อให้โอกาสในการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อันส่งผลให้เกล้าฯ ได้เข้ามาศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นเวลาโดยรวมถึง ๘ เดือน อีกทั้งส่งผลให้เกิดการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาแพร่หลายไปทั่วประเทศ ดังเป็นที่ประจักษ์ชัดในปัจจุบัน ขออนุโมทนากองทุนเล่าเรียนหลวงสำหรับพระสงฆ์ไทยที่อุปถัมภ์การศึกษาในครั้งนี้และอนุโมทนากับผู้สนับสนุนตลอดการศึกษาด้วย

ขอน้อมบูชาอาจารย์ พระราชสิทธิอาจารย์, พระภาวนาพิศาลเมธี วิ., พระครูภาวนาธัมมาภินันท์, สยาดอภักทันตะอาชิน ชฎิละ มหาเถระ, สยาดอภักทันตะวชิรปาณี มหาเถระ, อุชิน เวปุลละ เป็นต้น ที่เมตตาสอนวิชาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ณ สำนักปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” จังหวัดนครราชสีมา ที่วัดนาหลวง (อภิญญาเทสิตธรรม) จังหวัดอุดรราชธานี และที่สำนักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามหาสี่ศาสนแยกท่า กรุงย่างกุ้ง ประเทศสหภาพเมียนมาร์ (สำนักมหาสี่สยาดอ) รวมเป็นเวลาถึง ๗ เดือน และทดสอบก่อนเข้าเรียน อีก ๑ เดือน เป็น ๘ เดือน

ขอบพระคุณ พระมหาภูมิจาย อคฺคปญฺโญ ป.ธ. ๙, ดร. และขออนุโมทนา ดร.เสนาะ ผดุงฉัตร ที่ให้การสนับสนุน ที่คอยให้การช่วยเหลือมาโดยตลอด

ขอบพระคุณ พระมหาสุรชัย วราสโร, ดร. (ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม), พระมหาชิต ฐานชิตโต, ดร., พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร., พระมหาณรงค์ฤทธิ์ ธมฺมโสภโณ (รักษาการผู้อำนวยการสำนักวิชาการวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม), และขออนุโมทนา รศ.เวทย์ บรรณกรกุล (รักษาการผู้ช่วยผู้อำนวยการสำนักวิชาการวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม), ดร.บุญญา วิวิธขจร ที่เมตตาแนะนำในการทำวิทยานิพนธ์สำเร็จไปได้ด้วยดีและเจ้าหน้าที่ห้องสมุดวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส ที่อำนวยความสะดวกในการให้บริการอย่างดียิ่ง

ผู้วิจัยมั่นใจว่าวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ จะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อการศึกษา และเกิดบุญกุศลอย่างมหาศาลต่อผู้วิจัยเอง จึงขออุทิศบุญกุศลทั้งหมดให้แก่ผู้มีบิดามารดาและญาติพี่น้องที่มีอุปการคุณกับผู้วิจัยโดยหาประมาณมิได้

พระปลัดธวัช สุทฺธจิตฺโต (สื่บกลัด)

๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	(๑)
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	(๒)
กิตติกรรมประกาศ	(๔)
สารบัญ	(๕)
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	(๘)

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑	ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒	วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓	ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔	ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๕	นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖	บททวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗	วิธีดำเนินการวิจัย	๙
๑.๘	ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๐

บทที่ ๒ ทุกขอริยสัจ

๒.๑	ทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๑
๒.๑.๑	ความหมายของความทุกข์	๑๑
๒.๑.๒	ความหมายของทุกข์ตามหลักอัตถนัย	๑๒
๒.๑.๓	ประเภทของความทุกข์	๑๕
๒.๒	ความหมายของทุกขอริยสัจ	๒๒
๒.๒.๑	ความหมายตามหลักสัททนัย	๒๓
๒.๒.๒	ความหมายตามหลักอัตถนัย	๒๓
๒.๒.๓	ประเภทของทุกขอริยสัจ	๒๔
๒.๓	ทุกขอริยสัจที่แสดงไว้ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๓๔

๒.๓.๑.	ทุกขอริยสัจในพระไตรปิฎกและอรรถกถา	๓๔
๒.๓.๒.	ทุกขอริยสัจในคัมภีร์วิสุทธิมรรค	๓๕
๒.๔	สรุปท้ายบท	๔๐

บทที่ ๓ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร

๓.๑	ความเป็นมาและความสำคัญของสังขวิภังคสูตร	๔๒
๓.๑.๑	ความเป็นมาของสังขวิภังคสูตร	๔๒
๓.๑.๒	ความสำคัญของสังขวิภังคสูตร	๔๓
๓.๒	ความหมายของสังขวิภังคสูตร	๔๔
๓.๒.๑	ความหมายตามหลักสัททนต์	๔๔
๓.๒.๒	ความหมายตามหลักอรรถนัย	๔๖
๓.๓	หลักธรรมในสังขวิภังคสูตร	๕๐
๓.๔	การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร	๕๗
๓.๕	สรุปการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔	๕๘
๓.๖	สรุปการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร	๖๐
๓.๗	สรุปท้ายบท	๖๕

บทที่ ๔ การกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร

๔.๑	การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๖๙
๔.๑.๑	การเตรียมตัวก่อนปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๖๙
๔.๑.๒	แสวงหากัลยาณมิตร	๗๐
๔.๑.๓	ขอบเขตของกายใจ (รูปนาม) ที่เกี่ยวข้องกับวิปัสสนา	๗๑
๔.๑.๔	ลักษณะของกายกับใจ	๗๒
๔.๑.๕	การกำหนดรู้ตามความเป็นจริง	๗๓
๔.๑.๖	การกำหนดอย่างจดจ่อต่อเนื่อง	๗๔
๔.๒	การปฏิบัติวิปัสสนาแบบสุทธวิปัสสนาภาวนา	๗๕
๔.๒.๑	การกำหนดอารมณ์	๗๕
๔.๒.๒	ทิวฏฐิวิสุทธิในขณะกำหนดรู้รูปธรรม	๗๘
๔.๒.๓	ทิวฏฐิวิสุทธิในขณะกำหนดรู้นามธรรม	๗๙

๔.๓	อารมณ์วิปัสสนาในทุกขอรียสัจ	๘๐
๔.๓.๑	การตามเห็นทุกขีในอรียสัจ ๔ ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนา	๘๒
๔.๓.๒	การรู้แจ้งทุกขอรียสัจด้วยวิปัสสนาญาณ	๘๓
๔.๓.๓	วิธีกำหนดรูปนามที่มีทุกขอรียสัจเป็นอารมณ์	๘๔
๔.๔	การกำหนดรู้ทุกขอรียสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ในสัจจวิภังคสูตร	๘๗
๔.๔.๑	การกำหนดรู้อุปาทานชั้น ๕ ในขณะที่เห็น	๘๗
๔.๔.๒	การกำหนดรู้อุปาทานชั้น ๕ ในขณะที่ได้ยิน	๘๘
๔.๔.๓	การกำหนดรู้อุปาทานชั้น ๕ ในขณะที่รู้กลิ่น	๘๙
๔.๔.๔	การกำหนดรู้อุปาทานชั้น ๕ ในขณะที่ลิ้มรส	๙๐
๔.๔.๕	การกำหนดรู้อุปาทานชั้น ๕ ในขณะที่กระทบสัมผัส	๙๑
๔.๕	สรุปท้ายบท	๙๒

บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑	สรุปผลการวิจัย	๙๔
๕.๒	ข้อเสนอแนะในการวิจัย	๙๖
๕.๒.๑	ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	๙๖
๕.๒.๒	ข้อเสนอแนะเพื่อการทำวิจัย	๙๗

บรรณานุกรม	๙๘
------------	----

ภาคผนวก	๑๐๒
---------	-----

ภาคผนวก ก สัจจวิภังคสูตร ภาษามคธี	๑๐๓
-----------------------------------	-----

ภาคผนวก ข สัจจวิภังคสูตรภาษาไทย	๑๐๗
---------------------------------	-----

ประวัติผู้วิจัย	๑๒๘
-----------------	-----

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

๑. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ มีหลักการย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎกโดยระบุเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วย เล่ม/ข้อ/หน้า เช่น ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑ หมายถึง ทีฆนิกาย มหาวรรค พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๑๐ ข้อที่ ๓๗๒ หน้าที่ ๓๐๑

การอธิบายอักษรย่อคัมภีร์พระไตรปิฎก จัดทำเฉพาะคัมภีร์ที่อ้างอิงในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เท่านั้น ดังนี้

การอธิบายอักษรย่อพระสุตตันตปิฎก (ไทย)

เล่ม คำย่อ	ชื่อคัมภีร์			
๙ ที.สี.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๐ ที.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
๑๑ ที.ปา.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวรรค (ภาษาไทย)
๑๒ ม.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสก (ภาษาไทย)
๑๓ ม.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมปณณาสก (ภาษาไทย)
๑๔ ม.อุ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปรปณณาสก (ภาษาไทย)
๑๕ ส.ส.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค (ภาษาไทย)
๑๖ ส.นิ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค (ภาษาไทย)
๑๗ ส.ข.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๘ ส.สพ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพยตนวรรค (ภาษาไทย)
๑๙ ส.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
๒๐ อ.ต.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ติกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๑ อ.จต.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตูกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๒ อ.ปจ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ปัญจกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๓ อ.สต.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	สัตตกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๔ อ.ทส.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทสกนิบาต (ภาษาไทย)
๓๐ ข.จ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิตเทส (ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่อพระอภิธรรมปิฎก (ไทย)

เล่ม คำย่อ	ชื่อคัมภีร์		
๓๔ อ.ส.	(ไทย) =	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี (ภาษาไทย)
๓๕ อ.วิ.	(ไทย) =	อภิธรรมปิฎก	วิมังสา (ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๕๖ มีหลักการย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถาโดยระบุเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วย เล่ม/ภาค/ตอน/หน้า เช่น ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๑๐ หมายถึง ขุททกนิกาย ปรมัตถที่ปนี อิติวุตตกอรรถกถา อรรถกถาภาษาไทย เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๒ ตอนที่ ๑ หน้าที่ ๑๐.

การอธิบายอักษรย่อคัมภีร์อรรถกถา จัดทำเฉพาะคัมภีร์ที่อ้างอิงในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เท่านั้น ดังนี้

การอธิบายอักษรย่อคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยปิฎก (ไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
วิ.มหา.อ.	(ไทย)	วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา มหาวิงค์อรรถกถา	(ภาษาไทย)
วิ.ม.อ.	(ไทย)	วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่อคัมภีร์อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก (ไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
ที.สี.อ.	(ไทย)	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีลขันธวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ที.ม.อ.	(ไทย)	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.มู.อ.	(ไทย)	มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มูลปนิณาสก์อรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.อุ.อ.	(ไทย)	มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี อุปริปนิณาสก์อรรถกถา	(ภาษาไทย)
ส.ม.อ.	(ไทย)	สังยุตตนิกาย สारัตถปกาสินี มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.อ.	(ไทย)	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี เอกกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.อ.	(ไทย)	ขุททกนิกาย ปรมัตถที่ปนี อิติวุตตกอรรถกถา	(ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่อคัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก (ไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
อภิ.สง.อ.	(ไทย)	อภิธรรมปิฎก ธัมมสังคณี อัญญสาลินีอรรถกถา	(ภาษาไทย)

ค. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้คัมภีร์ปกรณ์วิเสส คือ วิสุทธิมรรค เท่านั้น โดยใช้วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย มีหลักการย่อชื่อคัมภีร์ปกรณ์วิเสสโดยระบุเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วย เล่ม/หน้า เช่น วิสุทธิ (ไทย) ๑/๓๐๐. หมายถึง คัมภีร์วิสุทธิมรรคปกรณ์ ภาษาไทย เล่มที่ ๑ หน้าที่ ๓๐๐.

การอธิบายอักษรย่อคัมภีร์ปกรณ์วิเสส จัดทำเฉพาะคัมภีร์ที่อ้างอิงในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เท่านั้น ดังนี้

ปกรณ์วิเสส (ไทย)

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
วิสุทธิ.	(ไทย)	= วิสุทธิมรรคปกรณ์ (ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

มนุษย์ทุกคนที่เกิดมาในโลกนี้ ล้วนแต่ไม่มีใครอยากประสบกับความทุกข์ ความเจ็บป่วย ความเศร้าโศก และความตาย ฯลฯ แต่ก็ไม่มีใครได้ตามความปรารถนา เพราะทุก ๆ คนก็ต้องพบกับความแก่ ความเจ็บป่วย ด้วยโรคทางกายหรือจากอุบัติเหตุ เมื่อประสบกับตัวแล้วย่อมถึงความเศร้าโศกกับความสูญเสียของรัก เป็นความทุกข์ทางใจ และในที่สุดก็ได้พบกับความตาย ความจริงอันประเสริฐ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสรู้และทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ให้รู้ยังเห็นจริงตามที่พระองค์ได้ตรัสรู้นั้น คือ อริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ คือ สิ่งที่ทนได้ยาก เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สมุทัย คือ เหตุให้เกิดทุกข์เป็นธรรมที่ควรละ นิโรธ คือ ความดับทุกข์เป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง มรรค คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์เป็นธรรมที่ควรทำให้เจริญ เพราะเมื่อใดที่ยังต้องเกิดอยู่ ย่อมจะเสวยขราทุกข์พยาธิทุกข์ มรณะทุกข์ อยู่รู้ไปตราบนั้นแต่ถ้าเห็นจริงตามที่พระองค์ได้ตรัสรู้นั้น คือ อริยสัจ ๔^๑ เป็นความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ ว่าโดย โลกุปมาหรือการเปรียบเทียบในทางโลกแล้ว ทุกขอริยสัจเหมือนโรค สมุทยสัจเหมือนเชื้อโรค นิโรธสัจเหมือนความมีสุขภาพดี และมรรคสัจเหมือนการรักษาโรค^๒ แล้วความเกิด เป็นต้น ก็มิได้ดังนั้น กล่าวโดยย่ออุปาทานขันธ ๕ ที่ปรากฏในขณะเห็น ได้ยิน เป็นต้น จึงชื่อว่า ทุกข์ เพราะเป็นทุกข์ประจำสังขารที่แปรปรวน และเป็นที่ตั้งของชาติทุกข์ เป็นต้น^๓

ในสังจวิภังคสูตร^๔ ว่าด้วยการจำแนกสัจจะ กล่าวถึงว่าเมื่อพระพุทธองค์ประทับอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี ณ ที่นั้นพระพุทธองค์รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสพระดำรัสแล้วได้ความว่าธรรมจักรที่พระพุทธองค์ได้ประกาศแล้วอันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร

^๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๐/๓๒๙.

^๒ พระโสภณมหาเถระ (มหาสี สยาดอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), ตรวจชำระ, พระคันธสาราภังค์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๓๖๒ – ๓๖๕.

^๓ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๒๘๓.

^๔ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๑/๔๑๖.

พรหม หรือใคร ๆ ในโลก ให้หมุนกลับไม่ได้เพราะเป็นไปตามเหตุผลความเป็นจริง ดังวงจรของปฏิจจสมุปบาทที่หมุนไปตามเหตุปัจจัย และในสังขวิภังคสูตร ได้แสดงการจำแนกสังขจะ คือ การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่าย ซึ่งอริยสัจ ๔ การทำให้ง่าย หมายถึงการแสดงประเด็นที่จำแนกไว้ให้ชัดเจนด้วยการชี้เหตุและยกอุทาหรณ์ต่าง ๆ มาประกอบเช่น ทุกขอริยสัจ (อริยสัจ คือ ทุกข์) เป็นอย่างไรก็ คือ ขาติ เป็นทุกข์ ขรา เป็นทุกข์ มรณะ เป็นทุกข์ โสกะ ปรีทเวททุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ถ้าไม่มีอุปาทานชั้น

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามีขั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เรียกรวมกันว่า วิปัสสนาภูมิ^๕ เป็นอารมณ์การปฏิบัติวิปัสสนาทุกขอริยสัจ จัดเป็นอารมณ์การปฏิบัติวิปัสสนาเพราะอยู่ในอริยสัจ ๔ เป็นข้อแรกทุกขอริยสัจ คือ ขาติทุกข์ ขรา ทุกข์ และมรณะทุกข์ จัดเป็นทุกขอริยสัจ (อริยสัจ คือ ทุกข์) เพราะเป็นทุกข์โดยอ้อมแม่ความเศร้า โศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ ก็จัดเป็นทุกขอริยสัจ เช่นเดียวกัน เพราะเป็นทุกข์โดยตรงความจริงแล้วขาติเป็นต้น เกิดจากอุปาทานชั้น ๕ ความทุกข์ที่ประกอบด้วยอุปาทาน เป็นความทุกข์ที่ร่วมด้วยความยึดมั่นถือมั่นด้วยกิเลส จึงมีความเร่าร้อน เพลานกว่าความทุกข์ชนิดทุกขเวทนาอันเป็นทุกข์ธรรมชาติอันเกิดขึ้นแต่การรับรู้ของผัสสะ ทุกข์อุปาทานเป็นผลจากการปรุงแต่งของตัณหาอันเป็นเหตุ คือ สมุทัย จึงมีอุปาทานขึ้น ดังนั้น ทุกขเวทนาธรรมชาติจึงถูกรอบงำด้วยอุปาทานกลายเป็น ทุกขเวทูปาทานชั้นอันแสนเร่าร้อน เพลาน เป็นไปดังปฏิจจสมุปบาทธรรม ทุกข์อุปาทานเป็นความทุกข์ที่พระพุทธเจ้าโปรดสั่งสอนให้ดับสนิทลงไปได้ คือ นิพพานนั่นเองจึงไม่เหมือนดังทุกขเวทนาที่เป็นทุกข์ธรรมชาติ ที่ย่อมเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ที่ย่อมมีความรู้สึกจากการรับรู้ เมื่อเกิดการผัสสะ (กระทบ) กันเกิดเป็นสุขเวทนาหรือเป็นทุกขเวทนาดังกล่าว หรือเกิดอุเบกขาเวทนา (อทุกขมสุขเวทนา) คือ เฉย ๆ อย่างใดอย่างหนึ่งที่ต้องเกิดขึ้นเป็นธรรมดาตามสัญญาของตนเป็นสำคัญ

กำหนดรู้ทุกขอริยสัจในสังขวิภังคสูตร เป็นการแยกศึกษาเฉพาะเนื้อหาในอริยสัจ ๔ คือ เฉพาะทุกขอริยสัจ มาทำการศึกษาทุกขอริยสัจ คือ อุปาทานชั้น ๕ ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ เป็นสภาวะที่ควรกำหนดรู้ การกำหนดรู้ทุกขอริยสัจตามความเป็นจริงนั้น มีได้ด้วยการระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันที่ปรากฏในขณะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส โดยนำหลักการปฏิบัติ

^๕ ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, **พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนัชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๘๗ - ๙๓.

วิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔^๖ มาใช้ได้แก่การมีสติกำหนดรู้ทางกายเรียกว่ากายานุปัสสนา มีสติกำหนดรู้ทางเวทนาเรียกว่าเวทนานุปัสสนา, มีสติกำหนดรู้ทางจิตเรียกว่า จิตตานุปัสสนา และมีสติกำหนดรู้ทางธรรมเรียกว่าธัมมานุปัสสนา อารมณในทางทวาร ๖ เป็นชั้น ๕ และเป็นวิปัสสนาภูมิด้วย และเมื่อย่อลงก็เหลือเพียงรูปและนาม ซึ่งเป็นอารมณใน

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา การกำหนดรู้ให้เห็นแจ้งซึ่งทุกขอริยสัจที่เกิดจากชั้น ๕ จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เพื่อความความเข้าใจ ทุกขอริยสัจอย่างถูกต้อง การกำหนดรู้อารมณทางทวาร ๖ โดยหลักการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลัก สติปัฏฐาน ๔ ถึงจะทำให้เข้าใจทุกขอริยสัจตามความเป็นจริง ซึ่งเป็นเหตุให้ละสมุทัยได้ชั่วคราว ทำให้เกิดความรู้แจ้ง และพัฒนาวิปัสสนามรรคให้เจริญ ด้วยเหตุนี้ ในทุกขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้สภาวะธรรมทางทวาร ๖ จึงเป็นการกระทำกิจเกี่ยวกับอริยสัจทั้ง ๔ อย่างไม่ไปพร้อมกัน คือ กำหนด รู้ทุกข์ ละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง และเจริญมรรค

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงทำวิจัยเรื่อง “ศึกษาการกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังจวิกังคสูตร” เพื่อความเข้าใจ ความรู้ชัดในกำหนดรู้ทุกขอริยสัจ ที่มีความแตกต่างจากการกำหนดสภาวะทุกข์ต่าง ๆ หรือทุกข์ในไตรลักษณ์ และยังแสดงวิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ที่มีทุกขอริยสัจ มาเป็นอารมณ อีกทั้งยังได้รู้เนื้อหาในสังจวิกังคสูตรและเพื่อเป็นหลักในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาทุกขอริยสัจ

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังจวิกังคสูตร

๑.๒.๓ เพื่อศึกษาการกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังจวิกังคสูตร

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

๑.๓.๑ ทุกขอริยสัจเป็นอย่างไร

๑.๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังจวิกังคสูตรเป็นอย่างไร

๑.๓.๓ การกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังจวิกังคสูตรเป็นอย่างไร

^๖ ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๗/๒๑๐.

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงภาคเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้ศึกษาได้กำหนดขอบเขตการวิจัยเป็นสองส่วน คือ ขอบเขตด้านเอกสารเพื่อกำหนดเอกสารที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ และขอบเขตด้านการศึกษา เพื่อกำหนดขอบเขตเนื้อหาประเด็นต่าง ๆ ที่จะศึกษามีรายละเอียดดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา และปกรณ์วิเสส โดยผู้วิจัยใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ ใช้คัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย จากพระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล (ชุด ๙๑ เล่ม) ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พิมพ์พุทธศักราช ๒๕๕๖ และใช้คัมภีร์ปกรณ์วิเสส คือ วิสุทธิมรรคปกรณ์ ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และวิสุทธิมรรคภาษาไทยแปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ)

เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ผู้วิจัยใช้เอกสาร หนังสือ ตำรา บทความ งานวิจัยและสื่ออิเล็กทรอนิกส์ของพระเถระ นักปราชญ์ ผู้เชี่ยวชาญและนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตการศึกษาในเรื่องศึกษาการกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนาในสังจวิกังคสูตร ในแง่มุมประเด็นเรื่องทุกขอริยสัจในพุทธศาสนาเถรวาท ความเป็นมาความสำคัญเนื้อหาและหลักธรรมในสังจวิกังคสูตร เรื่องหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังจวิกังคสูตรและพระสูตรอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ และศึกษาการกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังจวิกังคสูตร ซึ่งตรงตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย แล้วนำมาสรุป เรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ การกำหนดรู้ หมายถึง การใช้สติตามรู้สภาวะอารมณ์ปัจจุบันตามความเป็นจริง (กาย เวทนา จิต ธรรม)

๑.๕.๒ ทุกขอริยสัจ หมายถึง ขาติ เป็นทุกข์ ขรา เป็นทุกข์ มรณะ เป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕

๑.๕.๓ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา หมายถึง การปฏิบัติให้เห็นความเห็นแจ้งเกิดจากการฝึกอบรมปัญญาจนรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเองหรือการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้ง

๑.๕.๔ สัจจวิภังคสูตร หมายถึง พระสูตรที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย อุปปริปันณาสกั วิภังควรรค ว่าด้วยการจำแนกสัจจะ คือ การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่ายซึ่งอริยสัจ ๔

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยแบ่งเอกสารออกเป็นสองส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ ประกอบด้วยคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค และเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ หนังสือ ตำรา บทความ เอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย ในส่วนของงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้ได้ข้อมูลที่เป็นปัจจุบันผู้วิจัยได้ทบทวนรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องมีรายละเอียดดังนี้

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ

๑. คัมภีร์พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๔ สัจจวิภังคสูตร มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า ทุกขอริยสัจ (อริยสัจ คือ ทุกข์) เป็นอย่างไร คือ ชาติเป็นทุกข์ ขราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะปริเทวะทุกข์ โทมนัสอุปายาสเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์^๗ และคัมภีร์พระไตรปิฎก ยังกล่าวถึงเรื่องทุกขอริยสัจ ปรากฏมากในกลุ่มพระสุตตันตปิฎก เช่น เล่มที่ ๑๐ มิมมทาสติปิฎกฐานสูตร, เล่มที่ ๑๙ มีขันธสูตร, อัชฌัตติกายตนสูตร

๒. คัมภีร์อรรถกถา มีกล่าวถึงทุกขอริยสัจ ว่า ทุกขอริยสัจ ได้แก่ แม้ความเกิดเป็นทุกข์ แม้ความแก่เป็นทุกข์ แม้ความตายเป็นทุกข์ แม้ความโศกความร่ำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจก็เป็นทุกข์ แม้ความที่ไม่ได้สิ่งที่ตนอยากได้ก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ ก็อุปาทานขันธห้า คือ อุปาทานขันธ คือ รูป อุปาทานขันธ คือ เวทนาอุปาทานขันธ คือ สัญญา อุปาทานขันธ คือ สังขาร อุปาทานขันธ คือ วิญญาณ^๘ และทุกขอริยสัจมีปรากฏในอรรถกถามัชฌิมนิคาย มูลปณณาสกั โพชฌงคบรรพ เล่มที่ ๑๗ ภาคที่ ๑ หน้าที่ ๖๒๑ และหลักในการ

^๗ ม.ม. (ไทย) ๑๔/๓๗๑/๔๑๖-๔๒๔.

^๘ ม.ม.อ. (ไทย) ๑๘/๓๔๒/๕๑๗.

เจริญสติปัฏฐาน ๔ ที่ปรากฏในทีฆนิกายพระสูตรที่เกี่ยวกับหลักในการเจริญ สติปัฏฐาน ๔ หลายแห่ง เช่น อรรถกถา ทีฆนิกาย มหาวรรค อานาปานบรรพ เล่มที่ ๑๔ ภาคที่ ๒, หน้า ๒๙๒

๓. คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค มีเนื้อความกล่าวถึงทุกขอริยสัจในปริเฉทที่ ๑๖ อินทริยสัจจนินทศ ว่านินทศแห่งอริยสัจ ๔ ดังนี้ คือ ธรรม ๑๒ ประการ ตรัสไว้ในนินทศแห่งทุกขอริยสัจว่า ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความเศร้า ความคร่ำครวญ ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ ก็เป็นทุกข์แต่ละอย่าง (นัย ๕) ความประสบเข้ากับสิ่งอันไม่เป็นที่รักทั้งหลายก็เป็นทุกข์ ความพรากไปจากสิ่งอันเป็นที่รักทั้งหลายก็เป็นทุกข์ ความที่ปรารถนาอยู่แต่ไม่ได้ก็เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์^๙

๑.๖.๒ เอกสารชั้นหุตติยภูมิ

๑. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม) ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “อริยวังสปฏิปทา” มีเนื้อความกล่าวถึงปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า ผู้ที่ยินดีในการเจริญภาวนาแล้วปฏิบัติวิปัสสนาจนเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ ด้วยมรรคปัญญา ย่อมบรรลุมรรคผลและนิพพาน เป็นพระอรหันต์ผู้ละกิเลสได้โดยสิ้นเชิงสามารถระงับความโศกเศร้า และความคร่ำครวญ ดับทุกข์ทางกายและโหม่นสททางใจในภพนี้ได้แล้ว เมื่อได้ปรินิพพานแล้วก็ไม่เวียนว่ายตายเกิดในภพใหม่ได้รับทุกข์ และโหม่นสทอีก เป็นผู้บรรลุมรรคญาณ ๔^{๑๐}

๒. พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๗-๘-๙” มีเนื้อความกล่าวถึงการกำหนด มีเนื้อความตอนหนึ่งว่าการกำหนดรู้ได้แก่รู้เพราะอำนาจแห่งกรรมฐาน รู้เพราะอำนาจแห่งการเจริญสติปัฏฐาน ซึ่งประกอบไปด้วยองค์ ๓ คือ ความเพียร สติ สัมปชัญญะ สัมปชัญญะก็ได้แก่ปัญญานั้นเอง การรู้อย่างนี้จึงจะละ จึงจะเพิกถอนความสำคัญผิดคิดว่า เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา^{๑๑}

๓. พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร” มีเนื้อความกล่าวถึง ทุกขอริยสัจ มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า ในบรรดาอริยสัจ ๔ ทุกขอริยสัจ คือ อุปาทานขันธ ๕ ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ เป็นสภาวะที่ควรกำหนดรู้ การกำหนดรู้ ทุกขอริยสัจ ตาม

^๙ พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๘๓๓.

^{๑๐} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโมมหาเถระ), **อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า**, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒๐๘.

^{๑๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๐๕.

ความเป็นจริงนั้น มิได้ด้วยการระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันที่ปรากฏในขณะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระแทกสัมผัส และคิดนึก ในการกำหนดรู้ทุกขอริยสัจ ตามวิธีที่กล่าวมานี้ อริยมรรคมองค์ ๘ ซึ่งเป็นธรรมที่ควรเจริญ ก็ได้รับการพัฒนาให้เจริญงอกงามขึ้นทุกขอริยสัจที่ ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้ ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนา ชื่อว่า อารัมมณะ^{๑๒}

๔. พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี) ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “วิปัสสนาภูมิ” มีเนื้อความกล่าวถึงอริยสัจจะ มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า ทุกข์เป็นสิ่งที่ต้องกำหนดรู้ สมุทัยเป็นสิ่งที่ควรละ ทำไมทุกข์ถึงเรียกว่าทุกข์สัจจะ คือ เป็นธรรมอันประเสริฐ อริยสัจจะ แปลว่าธรรมอันประเสริฐ ทำไมจึงเรียกว่า เป็นธรรมอันประเสริฐทั้ง ๆ ที่ว่าเป็นทุกข์ ทำไมเรียกว่าเป็นธรรมอันประเสริฐ ที่เป็นธรรมอันประเสริฐก็เพราะว่าทุกข์อันใดที่เป็นสิ่งที่ ถูกกำหนดรู้เป็นอารมณ์ของสติปัญญา ก็กลายเป็นทุกข์อันประเสริฐ เพราะอะไร เพราะรู้ทุกข์ก็จะสามารถละสมุทัยได้^{๑๓}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑. พระมหาพิสุตน์ จันทวโส (พะนิรัมย์) ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจนสมุปบาท กับขั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา” ผลการวิจัยพบว่า วิปัสสนาภาวนาในพระพุทธศาสนาเถรวาทคือ การเจริญปัญญาให้เห็นแจ้งในลักษณะมีอนิจจลักษณะ ตามหลักมหาสติปัฏฐาน โดยการกำหนดรู้ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือโดยย่อได้แก่ การกำหนดรู้รูปนาม^{๑๔}

๒. พระมหาบุญธรรม ปุณณธมโม (ธูปจันทร์) ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการบรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้เวทนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” ผลการวิจัยพบว่า การกำหนดรู้เวทนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทมี ๒ ลักษณะ คือ (๑) การกำหนดรู้เวทนาโดยอ้อมเป็นการเจริญเวทนาของบุคคลผู้ฟังธรรมเทศนาเกี่ยวกับเวทนาที่พระพุทธองค์ทรงแสดง เพียงส่งจิตพิจารณาไปตามกระแสแห่งพระธรรมเทศนา ไม่ได้เจริญวิปัสสนาที่มีเวทนาเป็นอารมณ์โดยตรง ก็เป็นผู้มีจิตหลุดพ้นจากกิเลส บรรลุเป็นพระอริยบุคคลประเภทต่าง ๆ เช่น ปัญจวัคคีย์ภิกษุพึงอนัตตลักขณสูตร

^{๑๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร**, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒๖๙.

^{๑๓} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), **วิปัสสนาภูมิ**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทบุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๔.

^{๑๔} พระมหาพิสุตน์ จันทวโส (พะนิรัมย์), “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจนสมุปบาทกับขั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), บทคัดย่อ.

เป็นต้น (๒) การกำหนดรู้เวทนาโดยตรง ตามแนวทางแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร เรียกว่า เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เช่นการกำหนดรู้เวทนาของภิกษุที่ถูกเสือกัด เป็นต้น อีกทั้งผลของการกำหนดรู้เวทนานั้น ทำให้บรรเทาความฟุ้งซ่านถิ่นมิทธะไม่รบกวน สติเกิดเร็ว ผู้ปฏิบัติมีใจเข้มแข็งไม่มีความอ้าล้าในชีวิต จนได้รับผลขั้นสูงสุด คือ การบรรลุเป็นพระอรหันต์ ดังเช่นพระติสสเถระ ชมเวทนาที่เกิดจากการใช้ก้อนหินทุบกระดูกของตนเอง เพื่อให้โจรเห็นว่าตนไม่สามารถหนีไปไหนได้ แล้วเจริญวิปัสสนาจนบรรลุพระอรหันต์ในเวลารุ่งเช้าเป็นต้น^{๑๕}

๓. พระมหาทรงกลด กุสลจิตโต (พาวงษ์) ได้ทำการศึกษาเรื่อง “ศึกษาเนื้อหาและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในทุกขสมุทยสูตร” ผลการวิจัยพบว่า ในทุกขสมุทยสูตร มีปรากฏเนื้อหา ที่ทรงแสดงไว้อย่างชัดเจน คือ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ ทำให้เกิดผัสสะ และเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เมื่อว่าโดยภูมิของวิปัสสนา พบว่า เป็นเนื้อหาที่แสดงโดยลักษณะของปฏิจจสมุปบาท ในการศึกษา ครั้งนี้จึงได้ศึกษาแนวทางการเจริญวิปัสสนาโดยมีปฏิจจสมุปบาทเป็นอารมณ์ ดังที่ทรงแสดงไว้ว่า อาศัยจักขุและรูป เกิดจักขุวิญญาณ รวมธรรม ๓ ประการเป็น ผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงเกิดตัณหา เพราะตัณหานั้นแลดับเพราะสํารอกโดยไม่เหลือ^{๑๖}

๔. พระอำนาจ ขนติโก (ภาคหาญ) ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาอริยมรรคในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔” ผลการวิจัยพบว่า การเจริญสติปัฏฐานต้องมี วิริยะ สติ สมาธิ และ ปัญญา หรือเจริญมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นมัชฌิมาปฏิปทา (ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลาง) เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมดำเนินไปตามทางสายกลาง แล้วตั้งสติระลึกรู้สภาวะธรรม (รูปนาม) ปัจจุบันที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ก็จะเห็นทุกสิ่งตามความเป็นจริง เกิดญาณปัญญาที่รู้แจ้งพระนิพพาน^{๑๗}

๕. พระสมุห์สันติ เขมจาโร (แสงประสิทธิ์) ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในมหาทุกขขันธสูตร” ผลการวิจัยพบว่า เนื้อหาโครงสร้างเนื้อหาใน

^{๑๕} พระมหาบุญธรรม ปุณณธมโม (ธูปจันทร์), “ศึกษาการบรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้เวทนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๑๖} พระมหาทรงกลด กุสลจิตโต (พาวงษ์), “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในทุกขสมุทยสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

^{๑๗} พระอำนาจ ขนติโก (ภาคหาญ), “ศึกษาอริยมรรคในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), บทคัดย่อ.

มหาพุทธชกัณฐสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงถึงกองทุกข์ว่ามีสาเหตุมาจากกามคุณ ๕ ประการ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ซึ่งแตกต่างจากคำสอนของเหล่าอัญญเดียรถีย์อื่น ๆ ทั้งหลาย ที่สอนให้ปฏิบัติใน ๒ แนวทาง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมณานุโยค ส่วนพระพุทธองค์ทรงสอนพระสาวกให้ปฏิบัติตามแนวทางมัชฌิมาปฏิปทา คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นหลักสำคัญในมหาพุทธชกัณฐสูตรกล่าวถึงกองทุกข์มีสาเหตุเกิดจากกิเลสตัณหาที่มีประการต่าง ๆ^{๑๘}

๖. พระสมพร สจจยาโณ (ไชยยะ) ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาทุกขสังขการในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” ผลการวิจัยพบว่า ทุกขสังขการที่ปรากฏในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสติปัฏฐาน ๔ เป็นสภาวะที่ควรกำหนดรู้ตามความเป็นจริง ด้วยการระลึกรู้ตามเท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันที่ปรากฏ ในการตามกำหนดรู้ รูปและนาม เป็นการเจริญวิปัสสนาที่อาศัยฉกัณฐสมาธิเป็นบาท เรียกว่าวิสุทธิวิปัสสนา ประกอบด้วย ทิณฐวิสุทธิ สภาวะที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ต้องเป็นสิ่งที่มียู่จริง เป็นปรมัตถธรรม^{๑๙}

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่ามีข้อความในคัมภีร์ และเอกสารต่าง ๆ เรื่องทุกขอริยสังขการไว้อย่างหลากหลายแง่มุมและแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาพร้อมทั้งอารมณ์ของวิปัสสนาที่ก็มีกล่าวไว้หลายแง่มุม ส่วนการกำหนดรู้ทุกขอริยสังขการในสังขจวิภังคสูตรยังไม่มีปรากฏ จึงเป็นเหตุให้ผู้วิจัยนำมาศึกษาให้มีความชัดเจนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา และปกรณ์วิเสสโดยผู้วิจัยใช้คัมภีร์พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ คัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พิมพ์ปีพุทธศักราช ๒๕๕๖

^{๑๘} พระสมุห์สันติ เขมจาโร (แสงประสิทธิ์), “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในมหาพุทธชกัณฐสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

^{๑๙} พระสมพร สจจยาโณ (ไชยยะ), “ศึกษาทุกขสังขการในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

และใช้คัมภีร์ปกรณ์วิเสส คือ วิสุทธิมรรคปกรณ์ ภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย และวิสุทธิมรรคภาษาไทย ฉบับแปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธปาตูลจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ)

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ หนังสือและตำรา วารสาร บทความทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๓ เรียบเรียงข้อมูลและตรวจสอบความถูกต้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎก

๑.๗.๔ สรุปผลการวิจัย ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ นำเสนอผลงานในรูปแบบวิทยานิพนธ์

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบเรื่องทุกขอริยสัจ

๑.๘.๒ ทำให้ทราบการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร

๑.๘.๓ ทำให้ทราบการกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังค

สูตร

บทที่ ๒

ทุกขอริยสัจ

การศึกษาทุกขอริยสัจ เป็นการศึกษาในสังขวิภังคสูตรและพระสูตรอื่น ๆ ที่มีเนื้อหาตรงประเด็นกับทุกขอริยสัจหรือเพื่อให้เนื้อหาของทุกขอริยสัจมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาในประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

๒.๑ ทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๒.๒ ความหมายของทุกขอริยสัจ

๒.๓ ทุกขอริยสัจที่แสดงไว้ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๒.๔ สรุปท้ายบท

๒.๑ ทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท มีการกล่าวถึงทุกข์ไว้มาก เพราะทุกข์มีหลายลักษณะการจะชี้ชัดลงไปว่าทุกข์ คือ อะไร ด้วยคำพูดเพียงคำเดียวย่อมเป็นไปไม่ได้ ฉะนั้น การให้คำจำกัดความของทุกข์ จึงจำเป็นต้องให้ไปตามลักษณะของทุกข์แต่ละอย่าง ทั้งนี้ เพื่อสะดวกแก่การศึกษาและง่ายแก่การทำความเข้าใจ ใน ให้ความหมายคำว่าทุกข์ ดังนี้

๒.๑.๑ ความหมายของทุกข์สี่ทหณัย

ความหมาย ศัพท์ว่า ทุกข (ทุ + ขม ขนฺติยฺ + กฺวิ) ความทุกข์, ความลำบาก, ยาก^๑ ในบทว่า ทุกข นี้ ศัพท์ว่า ทุ แสดงความน่าเกลียด เช่น ชาวโลกเรียกบุตรที่น่าเกลียดว่า ทูรบุตฺโต (บุตรน่าเกลียด) ส่วนศัพท์ว่า ข ปรากฏในความว่างเปล่า เช่น อากาศที่ว่างเปล่าเรียกกันว่า ขิ สัจจะข้อที่หนึ่งนี้ ชื่อว่า กุจฺฉิต (น่าเกลียด) เพราะเป็นที่ตั้งแห่งอุปัทวะมิใช่น้อย ชื่อว่า ตุจฺฉ (ว่างเปล่า) เพราะเว้นจากความยั่งยืน ความงาม ความสุขและเป็นอิตตาที่ชนพาลคิดกัน เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์ จึงตรัสว่า ทุกข (ทุกข์) เพราะเป็นของน่าเกลียด และเป็นของว่างเปล่า^๒

^๑ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท ประยูรวงศ์ปริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๔๒.

^๒ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาณสีลา (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพลส, ๒๕๕๔), หน้า ๘๐๓.

โดยสรุป ความหมายของ ทุกข์ (ทุกข์) หมายถึง ความทุกข์, ความลำบาก, เป็นของน่าเกลียด ส่วนคนพาลนั้นคิดว่าความสุขเป็นของยั่งยืน เป็นสัจจะธรรมที่ต้องปรากฏกับทุก ๆ คน

๒.๑.๒ ความหมายของทุกข์ตามหลักอัตถนัย

ทุกข์ แปลว่า ความทุกข์, ความลำบาก, ความไม่สบายกายไม่สบายใจ^๓ ได้แก่ ปัญหาต่าง ๆ ของมนุษย์ กล่าวให้ลึกลงไปอีกหมายถึง สภาวะของสิ่งทั้งหลายที่ตกอยู่ในกฎธรรมดาแห่งความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งประกอบด้วยภาวะบีบคั้น กดดัน ชัดแย้ง ชัดข้อง มีความบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ในตัวเอง ขาดแก่นสารและความเที่ยงแท้ ไม่อาจให้ความพึงพอใจเต็มอิมแท้จริง พร้อมทั้งจะก่อปัญหา สร้างความทุกข์ขึ้นมาได้เสมอ ทั้งที่เกิดเป็นปัญหาขึ้นแล้ว และที่อาจเกิดเป็นปัญหาขึ้นมา เมื่อใดเมื่อหนึ่ง ในรูปใดรูปหนึ่งแก่ผู้ที่ยึดติดถือมั่นไว้ด้วยอุปาทาน

ธรรมชาติที่เป็นทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย มี อรรถ ๔ ประการ คือ

๑. ปิณฑุโล มีอรรถว่าเบียดเบียนอยู่เป็นนิจ
๒. สงขตตุโล มีอรรถว่าต้องปรุงแต่งอยู่เนื่อง ๆ
๓. สนตูปตุโล มีอรรถว่าเร่าร้อนอยู่ไม่วาย
๔. วิปริณามตุโล มีอรรถว่าไม่คงที่ แปรปรวนอยู่เสมอทุกข์

เป็นสภาวะธรรมประการหนึ่ง ปรากฏได้ที่สังขารทั้งที่มีใจครองและไม่มีใจครอง และทุกข์เป็นนามธรรมที่ใคร ๆ ไม่สามารถมองเห็นรูปร่างตัวตน แต่บุคคลก็สามารถสัมผัสกับทุกข์ได้ด้วยอาการรับรู้ที่เรียกว่า “เวทนา” ทุกข์ที่ปรากฏแก่มนุษย์บางอย่างสามารถกำหนดรู้ได้ด้วยปัญญาระดับธรรมตา หรือมีอาการปรากฏที่คนสามัญรู้ได้เข้าได้ ผู้ประสบทุกข์ในลักษณะนี้จะรู้สึกเจ็บปวดกระวนกระวายทรมาน แต่ทุกข์ในลักษณะนี้ไม่เกิดหรือไม่ปรากฏกับมนุษย์บุคคลเสมอไป มักเกิด ๆ ดับ ๆ บุคคลทั่วไปจึงรู้สึกว่าการดำรงชีวิตอยู่ในโลกนี้มีความสุขมากกว่าความทุกข์ แล้วเขาเหล่านั้นก็ยินดีในความสุข ติดใจในความสุข เสียใจกระวนกระวาย ทรมาน เมื่อทุกข์ปรากฏแก่เขา อย่างไรก็ตาม สภาวะแห่งทุกข์ในลักษณะนี้มนุษย์ทุกคนจะต้องประสบอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ หากจะมีข้อแตกต่างกันอยู่บ้างก็เพียงแต่ว่าใครประสบทุกข์มาก ใครประสบทุกข์น้อยเท่านั้น เพราะมนุษย์ทุกคนมีความรู้สึกเป็นของตนเอง

ทุกข์ ประการที่สอง เป็นทุกข์ที่ท่านแสดงไว้ในอริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ เพราะความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นต้น ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย มีสาเหตุมาจากตัณหา คือ ความอยากอันเป็นตัวก่อ

^๓ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์, ชุดศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๔**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเขียน, ๒๕๕๘), หน้า ๔๓๒.

ภพก่อชาติ ชาติ คือ ความเกิดพุทธศาสนา ถือว่าเป็นความทุกข์ชนิดที่ยืนยาว เพราะความเกิดนี้มีได้หลายครั้ง ตราบใดที่ยังมีต้นเหตุ ความเกิดก็ยังมีอยู่ต่อไป เมื่อความเกิดมี ความเจ็บ ความตายก็ยังมีอยู่เช่นเดียวกัน คนแต่ละคนจึงเกิดตายอยู่ในสังสารวัฏนี้นับครั้งไม่ถ้วน และนั่น คือ ความทุกข์ที่เกิดแล้วเกิดอีกนับครั้งไม่ถ้วนเช่นเดียวกัน ทุกข์ประการที่สาม เท่าที่กำหนดได้ คือ ความทุกข์เพราะความเปลี่ยนแปลง หรือทุกข์เพราะคงทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ จำต้องเปลี่ยนแปลงไปตามกาล ตามวัย ทุกข์แบบนี้ปรากฏได้กับทุกสิ่งทุกอย่าง และปรากฏทุกขณะ ทุกกาลสมัย นอกจากภาวะ คือ นิพพานแล้ว ไม่มีสิ่งใดหลีกเลี่ยงจากความทุกข์ชนิดนี้ไปได้เลย ถึงแม้ว่ามันจะเป็นทุกข์ แต่คนส่วนมากก็ไม่อาจรู้ได้ว่ามันเป็นทุกข์ เพราะว่าความเปลี่ยนแปลงไม่ให้เกิดผลในลักษณะเจ็บปวดขัดแย้ง ไม่ให้ผลที่สร้างความทรมาน และมันเกิดขึ้นเสมอต้นเสมอปลาย ไม่ขึ้นอยู่กับการรู้เห็น หรือความรู้สึกของใคร ไม่ขึ้นอยู่กับการบังคับบัญชาของใคร สัตว์ทุกจำพวก ยกเว้นมนุษย์ ไม่สามารถกำหนดรู้สภาพแห่งทุกข์ชนิดนี้ได้ ทั้ง ๆ ที่มันกำลังถูกความทุกข์นี้ครอบงำอยู่ แต่มนุษย์ที่สามารถกำหนดรู้สภาพแห่งทุกข์ชนิดนี้ได้ ก็เฉพาะแต่ผู้ที่ได้ฝึกจิตอบรมปัญญาดีแล้วเท่านั้น พระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลาย นับว่าท่านเป็นผู้ฝึกจิตอบรมปัญญาดีแล้วฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงเป็นผู้กำหนดรู้และเปิดเผยความจริงนี้เป็นคนแรกในโลก พระอรหันตสาวกทั้งหลายจึงเป็นผู้รู้ตาม

สรุปได้ว่า ลักษณะเด่นที่ต่างไปจากทุกข์ทั้งสองอย่างนั้น คือ ทุกข์ในที่นี้เป็นความทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ของสังขารทั้งปวง และอาการของทุกข์ในที่นี้ คือ “ความเปลี่ยนแปลงอยู่ทุกขณะแห่งสังขารทั้งปวง” พระพุทธศาสนาชี้ให้เห็นความทุกข์ให้เรารู้ว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน มีแต่การปรุงแต่งกันไป และมีความทุกข์รวมอยู่ในนั้นด้วย เพราะความไม่มีอิสระ จึงต้องเป็นไปตามอำนาจของเหตุ จะไม่มีความทุกข์ก็ต่อเมื่อหยุด จะหยุดได้ก็เมื่อดับเหตุ เพื่อไม่ให้มีการปรุง ข้อนี้เป็น การบอกให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไรอย่างลึกซึ้งที่สุดเท่าที่ผู้มีสติ ปัญญาจะบอกได้ นับว่าเป็นหัวใจพุทธศาสนาจริง ๆ การบอกนี้ คือ บอกให้รู้ว่า สิ่งทั้งปวงเป็นแต่เรื่องของมายา อย่าไปหลงยึด ถือจนชอบ หรือซังมันเข้า เมื่อทำจิตใจให้เป็นอิสระได้จริง ๆ แล้วนั่นแหละ คือ การออกมาเสียได้จากอำนาจของทุกข์ เป็นการดับเหตุของความทุกข์เสียได้ เราก็จะไม่ต้องเป็นทุกข์

ในอนัตตลักขณสูตร^๔ พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์” ธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง มีความหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงไปทุกขณะ สิ่งทั้งหมดจึงเป็นทุกข์ มีแต่ความเป็นทุกข์ นอกจากนี้ พุทธศาสนายังแสดงย่ำว่า ความเป็นทุกข์ที่ปรากฏในลักษณะความเปลี่ยนแปลงนี้ หมายถึง ความต้องทำลายไป ความสิ้นไป ความแตกดับไปของสิ่งทั้งหลาย เพราะสิ่งต่าง ๆ มีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น มีความแปรปรวนในท่ามกลางและมีความดับไปในที่สุด

^๔ วิมพา. (ไทย) ๔/๒๑/๒๖.

ในคัมภีร์อรรถกถาจารย์ ขุททกนิกาย จุฬนิทเทส ได้ให้ความหมายของ ทุกข์ ไว้ดังนี้ “ชื่อว่า ทุกข์ ในอุเทศว่า ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น คือชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ โสกะ ปริเทวะทุกข์ โทมนัส อุปายาส ทุกข์ในนรก ทุกข์ในกำเนิดดิรัจฉาน ทุกข์ในเปตติวิสัย ทุกข์ในมนุษย ทุกข์มีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูล ทุกข์มีการตั้งอยู่ในครรภ์เป็นมูล ทุกข์มีความออกจากครรภ์เป็นมูล ทุกข์เนื่องแต่สัตว์ผู้เกิด ทุกข์เนื่องแต่ผู้อื่นแห่งสัตว์ผู้เกิด ทุกข์เกิดแต่ความเพียรของตน ทุกข์เกิดแต่ความเพียรของผู้อื่น ทุกข์ในทุกข์ สงสารทุกข์ วิปริณามทุกข์โรคตา โรคหูโรคจมูก โรคลิ้น โรคกาย โรคในศีรษะ โรคในหู โรคในปาก โรคฟัน โรคโอ โรคมองคร่อ โรคจริตสีดวงจุมก โรคร้อนใน โรคชรา โรคในท้อง โรคสลับ โรคลงแดง โรคจุกเสียด โรคลงท้อง โรคเรื้อน ฝี กลาก โรคหิด โรคลมบ้าหมู หิดด้านหิดเปื่อย คุดทะราด ลำลาบ คุดทะราดใหญ่ โรครากเลือด โรคดี โรคเบาหวาน โรคจริตสีดวงทวาร โรคต่อม บานทะโรค อาพาธมีดีเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีเสมหะเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีลมเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีดีเป็นต้นประชุมกัน อาพาธเกิดเพราะฤดูแปรไป อาพาธเกิดเพราะเปลี่ยนอิริยาบถไม่สม่ำเสมอ อาพาธเกิดเพราะความเพียร อาพาธเกิดเพราะผลกรรม ความหนาว ความร้อน ความหิว ความกระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ ทุกข์แต่เหลือบ ยุง ลม แดด และสัมผัสแห่งสัตว์เลื้อยคลาน ความตายของมารดาที่เป็นทุกข์ ความตายของ บิดาก็เป็นทุกข์ ความตายของพี่น้องชายก็เป็นทุกข์ ความตายของพี่น้องหญิงก็เป็นทุกข์ ความตายของบุตรก็เป็นทุกข์ ความตายของธิดาก็เป็นทุกข์ ความฉิบหายแห่งญาติก็เป็นทุกข์ ความฉิบหายแห่งภคทรัพย์ก็เป็นทุกข์ ความฉิบหายเพราะโรคก็เป็นทุกข์ ความฉิบหายแห่งศีลก็เป็นทุกข์ ความฉิบหายแห่งทิวภูมิจึงเป็นทุกข์ รูปาภิธรรมเหล่าใด มีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น ก็ปรากฏรูปาภิธรรมเหล่านั้นก็มี ความดับไปในเบื้องปลายปรากฏ วิบากอาศัยกรรม กรรมอาศัยวิบาก รูปอาศัยนาม นามก็อาศัยรูป นามรูปไปตามชาติ ชราก็ติดตาม พยาธิก็ครอบงำ มรณะก็ห้าหน้าตั้งอยู่ในทุกข์ ไม่มีอะไรต้านทาน ไม่มีอะไรเป็นที่เร้น ไม่มีอะไรเป็นสรณะ ไม่มีอะไรเป็นที่พึ่งนี้เรียกว่าทุกข์. ทุกข์เป็นภัยใหญ่ เป็นเครื่องบีบคั้น เป็นเครื่องเสียดสี เป็นอันตราย เป็นเครื่องขัดข้อง ของโลกนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น...”^๕

สรุปได้ว่า จากการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาจารย์ พบว่าความทุกข์เปรียบทุกข์เป็นภัย โดยชี้ประเด็นว่ามาจากการเกิดเป็นทุกข์ ความแก่ของร่างกายเป็นทุกข์ พยาธิ คือ โรคภัยที่เบียดเบียนเป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความเศร้าโศกเป็นทุกข์ เป็นต้น

^๕ ขุ.จุ.อ. (ไทย) ๖/-/๖๘/๑๖ - ๑๗.

๒.๑.๓ ประเภทของความทุกข์

ประเภทของความทุกข์การจะชี้ชัดลงไปว่าทุกข์ คือ อะไร ด้วยคำพูดเพียงคำเดียวย่อมเป็นไปไม่ได้ เพราะทุกข์มีหลายลักษณะดังกล่าวแล้ว ฉะนั้น การให้คำจำกัดความของทุกข์ จึงจำเป็นต้องให้ไปตามลักษณะของทุกข์แต่ละอย่าง ทั้งนี้ เพื่อสะดวกแก่การศึกษา และง่ายแก่การทำ ความเข้าใจ คำว่า ทุกขะ ธรรมชาติใดที่ทำให้เกิดความทุกข์ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ทุกข์ สัตว์ทั้งหลาย ย่อม อุดหนุนได้ยากต่อเวทนาใด เวทนานั้นชื่อว่า ทุกข์ เวทนาที่อุดหนุนได้ยาก ฉะนั้นจึงชื่อ ว่า ทุกข์ ได้แก่ กายิกทุกขเวทนา คือ ทุกข์กาย ลักษณะกิจตุกะของทุกข์ คือ กายปีฬนลกขณฺ์ มีการ เบียดเบียนร่างกาย เป็นลักษณะ ทุปฺปญฺญานํ โทมนสฺสกรณ รสํ มีการทำให้โกรธ เสียใจ กลุ้มใจ กลัว เกิด ขึ้นแก่ผู้ที่มีปัญญาน้อย เป็นกิจ กายิกาพาธปจฺจุปฺภูจฺจํ มีความป่วยทางกาย เป็นอาการ ปรากฏ และกายปสาทปฏฺฐจฺจํ มีกายปสาท เป็นเหตุใกล้^๖

ความทุกข์ แยกได้เป็น ๓ ระดับ

๑. ทุกขเวทนา ความรู้สึกว่าเป็นทุกข์ หรืออาการที่มนุษย์เสวยทุกข์ ทุกขเวทนานั้น เมื่อ ว่าเป็นตามลักษณะ ได้แก่ ความรู้สึกเจ็บปวดอวัยวะส่วนใด ส่วนหนึ่ง หรือหลาย ๆ ส่วน รวมทั้งความ ร้อนความหนาว ความหิวกระหาย อันทำให้ร่างกายและ จิตใจระวนกระวาย และความเจ็บ ใจความโศกเศร้าเสียใจ อันจัดเข้าได้ในทุกขเวทนาและโทมนสเวทนาทั้งหมด รวมเรียกว่า ทุกขเวทนา หรือทุกข์ทุกข์ตา

๒. ทุกข์ในอริยสัจ ได้แก่ ความทุกข์เพราะมีตัณหา ๓ ประการ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา เป็นเหตุ ความทุกข์ในอริยสัจ ๔ ได้แก่ อาการไม่สบายกาย ไม่สบายใจ อันเกิดปรากฏขึ้น แก่บุคคลเพราะมีตัณหา ๓ ประการ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา เป็นมูล ซึ่งสัตว์บุคคล ใดได้ยาก เรียกว่า วิปริณามทุกข์ตา และแม้ทุกขเวทณาก็รวมอยู่ในทุกข์ชนิดนี้ด้วย

๓. ทุกข์ในไตรลักษณ์ ได้แก่ ความทุกข์เพราะความเกิด-ดับ ของสังขาร ทุกข์ข้อนี้มี ขอบข่ายกว้างขวางครอบคลุมทุกข์ ๒ อย่าง ข้างต้นเข้าไว้ด้วย ความทุกข์ในไตรลักษณ์ ได้แก่ ความ ทุกข์เพราะมันเป็นสังขาร หรือตามสภาพของสังขารทั้งหลาย ทั้งที่มีใจครองและไม่มีใจครองเรียกว่า สังขารทุกข์ตา

^๖ ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), *ลักษณะกิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๔๔), หน้า ๔๖.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ใน หนังสือพุทธธรรมว่า ประเภทของความทุกข์เป็นสภาวะที่ ปิ๊บคั้น ทนได้ยาก ๓ ประการ คือ^๗

๑. สภาพที่ทนอยู่ได้ยาก, สภาพที่คงทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความดับสลาย เนื่องจากต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ไม่ขึ้นต่อตัวมันเอง (ข้อ ๒ ในไตรลักษณ์)

๒. อาการแห่งทุกข์ที่ปรากฏขึ้นหรืออาจปรากฏขึ้นได้แก่คน (ได้ในคำว่า ทุกขอริยสัจ หรือ ทุกขอริยสัจจ์ ซึ่งเป็นข้อที่ ๑ ในอริยสัจจ์ ๔

๓. สภาพที่ทนได้ยาก, ความรู้สึกไม่สบาย ได้แก่ ทุกขเวทนา, ถ้ามาคู่กับโทมนัส (ในเวทนา ๕) ทุกข์ หมายถึงความไม่สบายกาย คือ ทุกข์กาย (โทมนัส คือ ไม่สบายใจ) แต่ถ้ามาลำพัง (ในเวทนา ๓) ทุกข์ หมายถึงความไม่สบายกายไม่สบายใจ คือ ทั้งทุกข์กายและทุกข์ใจ

หนังสือธรรมวิจารณ์ จำแนก ทุกขตา (ข้อ ๒ ในไตรลักษณ์) ว่าเป็นทุกข์แห่งสังขารไว้ ๑๐ อย่าง อันเป็นการอธิบายทุกข์อีกแนวหนึ่ง ดังนี้^๘

๑. สภาพทุกข์ หมายถึง ความทุกข์ที่มีประจำอยู่ในสภาพร่างกายของคนเรา เริ่มตั้งแต่เกิดมามีชีวิต จนถึงตาย ซึ่งมีอยู่ ๓ อย่าง ดังนี้ คือ

๑)ชาติทุกข์ แปลว่า “ความเกิดเป็นทุกข์” หมายถึง การทนทุกข์ทรมานตั้งแต่วัยอยู่ในครรภ์จนถึงคลอด ซึ่งแสดงให้เห็นว่า การเกิดมามีชีวิตได้นั้น ต้องผ่านอันตรายมาได้โดยยาก จึงจัดว่าเป็นทุกข์เพราะการเกิด

๒)ชราทุกข์ แปลว่า “ความแก่ชราเป็นทุกข์” หมายถึง สภาพร่างกายแก่ชราคร่ำครวญทรุดโทรม แม้จะนั่งจะนอน จะเดินไปมาก็ลำบากจึงจัดว่าเป็นทุกข์ เพราะความแก่ ชรา

๓)มรณทุกข์ แปลว่า “ทุกข์ คือ ความตาย” หมายถึง ความตายนั้นเป็นสิ่งที่มาทำลายชีวิตหรือตัดรอนชีวิตของเราให้สิ้นไป จึงจัดเป็นความทุกข์เพราะความตาย^๙

สรุปได้ว่า ศาสนาในโลก อย่างมากที่สุดก็บอกได้เพียงว่า ความแก่ ความเจ็บ ความตาย เป็นทุกข์ ส่วนการเกิดกลับถือว่าเป็นสุข เป็นพรพิเศษที่ได้รับประทานจากสรวงสวรรค์ แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ทรงทำสมาธิ ทรงรู้แจ้งโลกด้วยดวงปัญญาอันสว่างไสว และชี้ให้เราเห็น

^๗ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับขยายความ**, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๖๙.

^๘ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ธรรมวิจารณ์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๓๖), หน้า ๗.

^๙ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ธรรมวิจารณ์**, หน้า ๘.

ว่า การเกิดนั้นแหละเป็นตัวทุกข์ ทุกข์ตั้งแต่ต้องขดอยู่ในท้อง พอจะคลอดก็ถูกมดลูกบีบรัดดันออกมา ศีรษะนี้ถูกผนังช่องคลอดบีบจนกะโหลกเบียดซ้อนเข้าหากันจากหัวกลม ๆ กลายเป็นรูปยาว ๆ เป็นสภาวะทุกข์ตั้งแต่คลอดออกมาเลยเพราะฉะนั้น ทนที่ที่คลอดออกมาได้สิ่งแรกที่เด็กทำคือ ร้องจ้าสุดเสียงเพราะมันเจ็บจริง ๆ และการเกิดนี่เองที่เป็นต้นเหตุเป็นที่มาของความทุกข์อื่น ๆ ทั้งปวง ถ้าเลิกเกิดได้เมื่อไหร่ก็เลิกทุกข์ อีกอย่างหนึ่งที่มักเข้าใจไขว้เขวกัน คือ คิดว่าชราทุกข์ นี่จะมีต่อเมื่ออายุ ๖๐-๗๐ปี แต่จริง ๆ แล้วทนที่ที่เราเริ่มเกิด เราก็เริ่มแก่แล้วชราทุกข์เริ่มเกิดตั้งแต่นั้น และค่อย ๆ เป็นมากขึ้นเรื่อย ๆ เซลล์ในร่างกายเริ่มแก่ตัวไปเรื่อย ๆ จึงถูกความชราเบียดเบียนมาตั้งแต่เกิด และสุดท้าย คือ มรณะทุกข์ ก็จัดเข้าอยู่ในสภาวะทุกข์ด้วย

๒. ปกิณณกทุกข์ แปลว่า “ทุกข์เล็ก ๆ น้อย ๆ ” หมายถึง ความทุกข์ที่จรมาจากที่อื่น โดยเกิดขึ้นเป็นครั้งคราว ตามเหตุการณ์ และสิ่งแวดล้อมของชีวิต มีน้อยบ้างมากบ้าง ผลัดเปลี่ยนกันไปในแต่ละบุคคล ซึ่งมีอยู่ถึง ๘ อย่าง คือ

- ๑) โสกะ ความเศร้าใจ ความเสียใจ
- ๒) ปริเทวะ ความรำพึงรำพรรณบ่นท้อ
- ๓) ทุกขะ ความไม่สบายกายเพราะเจ็บป่วย
- ๔) โทมนัสสะ ความน้อยใจ ความไม่สบายใจ
- ๕) อุปายาสะ ความคับใจ ความตรอมใจ
- ๖) อับปิยสัมปิโยคะ ความประสบสิ่งไม่เป็นที่รักแล้วไม่ชอบใจ
- ๗) ปิยวิปปโยคะ ความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก
- ๘) อิจฉตาลาภะ ความผิดหวังไม่ได้สิ่งที่ตนอยากได้

สรุปได้ว่า ปกิณณกทุกข์ คือ เป็นทุกข์เบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ยังหมายถึง ความทุกข์ สภาพที่ทนได้ยากสภาวะที่บีบคั้นทางใจ และทางกาย คือ ความเศร้าโศกเสียใจเป็นทุกข์ ความคร่ำครวญใจเป็นทุกข์ ความไม่สบายกายเป็นทุกข์ ความไม่สบายใจเป็นทุกข์ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ ทุกข์ทางใจและทุกข์ทางกายอาการทั้งหมดนี้จัดเป็นทุกข์ ความเดือดร้อน ซึ่งเกิดขึ้นแก่ทุกคนไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ และเกิดขึ้นได้ตลอดเวลาทุกโอกาส เรียกว่า ปกิณณกทุกข์

๓. นิพัทธทุกข์ คือ ทุกข์เนื่องนิธย หรือทุกข์เป็นเจ้าเรือน ได้แก่ ทุกข์เพราะหนาว ร้อน หิว กระจาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ นิพัทธทุกข์นี้ก็เป็นเรื่องสาหัสไม่น้อยไปกว่าทุกข์อย่างอื่น อากาศที่หนาวเกิน ร้อนเกิน พราชีวิตรมนุษย์ไปแล้วมิใช่น้อย แม้ความหิว ความกระจายก็เช่นเดียวกัน ในประเทศที่มีอาหาร มีน้ำอุดมสมบูรณ์ อาจจะไม่เห็นทุกข์นี้ได้ยาก แต่ในประเทศขาดแคลนอาหารขาดแคลนน้ำ ทุกข์ชนิดนี้จะปรากฏให้เห็นชัดเจน ในระยะสองถึงสามปีที่ผ่านมา ชาว

เอธิโอเปียล้มตายเพราะอดอาหาร อดน้ำ นับล้านคน แม้ผู้ที่ไม่ต้องทุกข์ถึงตายก็ต้องทุกข์ทรมานอย่างรุนแรง อีกสองอย่าง ทุกข์เพราะปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ ก็เป็นอีกส่วนหนึ่งที่นับว่าทนได้ยากยิ่ง ในยามที่อยู่ในที่ปกติ เช่น บ้าน หรือสำนักงาน และร่างกายก็อยู่ในสภาพปกติ การถ่ายหนัก-เบา แม้จะมีอาการเจ็บปวดบ้าง ก็เป็นเรื่องธรรมดา แต่ในกรณีที่อยู่ในที่ไม่ปกติ เช่น ในยานพาหนะ หรือในที่คนคับคั่ง สถานที่ถ่ายอุจจาระ ถ่ายปัสสาวะมีไม่พอ หรือไม่มี จะสร้างความทุกข์หนัก เพราะเรื่องนี้ให้แก่บุคคลในที่นั้นไม่น้อยเลยทีเดียว ยิ่งถ้าต้องเกิดการติดปกติเพราะเหตุใดเหตุหนึ่งเข้าด้วยแล้ว ความทุกข์หนักเพราะปวดอุจจาระปวดปัสสาวะก็จะปรากฏชัดเจน

สรุปได้ว่า นิพัทธทุกข์ คือ ทุกข์เนื่องนิตย หรือทุกข์เป็นเจ้าเรือนได้แก่ หนาว ร้อน หิว ระบาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ ทุกข์หมวดนี้ไม่ค่อยมีใครคำนึงถึงนักเพราะเป็นของระงับได้ง่าย แต่ถ้าเป็นรุนแรงก็เหลือที่จะทนอยู่ได้ ทุกคนคงเคยประสบกับทุกข์ประเภทนี้ด้วยกันทุกคน

๔. พยาธิทุกข์ หรือ ทุกขเวทนา เป็นทุกข์ที่เกิดจากโรคเบียดเบียนข้อนี้เป็นเรื่องแน่นอนที่สุดอีกประการหนึ่ง มนุษย์สัตว์ ถ้าไม่ตายเพราะอุบัติเหตุ หรือถูกทำร้ายอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ต้องตายเพราะโรคเบียดเบียน คนที่ไม่เคยเป็นโรคอะไรเลยในชีวิต ในที่สุดก็ต้องตายเพราะโรคชรา และข้อที่น่าพิจารณา คือ ความหิว ก็เป็นโรคร้ายชนิดหนึ่ง ดังบาลีว่า ชิกฉา ปรมา โรคา ความหิวเป็นโรคอย่างยิ่ง^{๑๐}

สรุปได้ว่า พยาธิทุกข์ หรือ ทุกขเวทนา การเจ็บป่วยต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นตามสมุฏฐาน คือ อวัยวะอันเป็นเจ้าการไม่ทำหน้าที่โดยปกติ นิพัทธทุกข์และพยาธิทุกข์สองหมวดนี้แสดงไว้ในคิริมานันทสูตร ตอนอาทินวสัญญาโดยความเป็นโทษแห่งกาย

๕. สันตাপทุกข์ ทุกข์ คือ ความร้อนรุ่ม หรือทุกข์ร้อน ได้แก่ ความกระวนกระวายใจ เพราะถูกไฟกิเลส อันได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ แผดเผา ความทุกข์ตามข้อนี้พึงเฉพาะทุกข์ทางใจ ราคะ โทสะ โมหะ ท่านเปรียบเหมือนไฟ คือ ความร้อนปรากฏในอาทิตตปริยายสูตร กิเลสทั้งสามนี้โพล่งขึ้นมารุนแรงเมื่อไร ความหวนไหวกระสับกระส่ายก็เกิดขึ้น ราคะ เป็นกิเลสที่เกิดง่ายแต่ดับช้า โทสะ เกิดเร็ว ดับก็เร็ว นี้เปรียบกันระหว่างสองอย่าง ส่วนโมหะนอกจากเกิดช้าดับช้าแล้ว ยังเป็นกิเลสที่เจืออยู่ในราคะและโทสะเสมอ หากจะหมดไปด้วยเหตุใด โมหะจะหมดไปเป็นส่วนสุดท้าย ความทุกข์เพราะโมหะจึงเป็นความทุกข์ที่ปิดบังและมีระยะยาวนานที่สุด

สรุปได้ว่า สันตাপทุกข์ทุกข์ คือ ความร้อนรุ่มหรือทุกข์ร้อน ได้แก่ความกระวนกระวายใจเพราะถูกไฟ คือ กิเลส ราคะ โทสะ โมหะแผดเผา ทุกข์หมวดนี้มาในอาทิตตปริยายสูตร กล่าว

^{๑๐} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๕/๔๒.

เลยไปถึงปฏิกณฺฑกทุกซ์ด้วยแต่ไม่เรียกว่าไฟเหมือนกิเลส ใช้กิริยาเพียงว่าเผาเหมือนกัน ส่วนโสกะปริเทวะ อุปายาส ดูเป็นผลสืบมาจากราคะ ในเมื่อไม่ได้ปียามณฺณสมหวัง หรือในเมื่อได้แล้วมาพรากไปเสีย โทมนัส ดูเป็นผลสืบมาจากโทสะ ทุกซ์ จะจัดเป็นผลสืบมาจากโมหะก็ไม่สนิท เช่นนี้การจัดเป็นปฏิกณฺฑกทุกซ์เป็นไฟอีกกองหนึ่ง จึงไม่สนิท น่าจัดเป็นทุกซ์คงเดิม เกิดเพราะถูกกิเลสเผา ดูความร้อนแสบอันเกิดเพราะถูกไฟลวก

๖. วิปากทุกซ์ แปลว่า ทุกซ์เพราะผลกรรม ซึ่งอาจมีได้หลาย ๆ ลักษณะเช่น ความเดือดร้อนกระวนกระวาย เพราะถูกทำโทษ หรือกลัวถูกทำโทษเพราะทำผิดมาแล้วรุนแรง หรืออาจประสบความวิบัติ พิณาศ ฉิบหาย ตกยาก รวมไปถึงการไปเกิดในทุคติภพ

สรุปได้ว่า วิปากทุกซ์หรือผลกรรม ได้แก่วิปฏิสาร คือ ความร้อนใจ การเสวยกรรมกรรม คือ ถูกลงอาชญา ความฉิบหาย ความตกยากและความตกอบาย วิปากทุกซ์มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง

๗. สหคตทุกซ์ แปลว่า ทุกซ์ไปด้วยกัน ข้อนี้มีความพิเศษว่าทุกอย่างโดยตรงแสดงว่าลามก ยศ สรรเสริญ สุข เป็นทุกซ์ละอย่าง ๆ ที่แปลกก็เพราะโดยทั่วไป ทุกซ์เกิดเพราะ เสื่อมลามก เสื่อมยศ นินทา ทุกซ์ แต่ต้องเข้าใจว่า ทุกซ์สิ่งทุกอย่างมีทุกซ์อยู่ในตัวมันเอง ทุกซ์เพราะต้องบริหาร ทุกซ์เพราะต้องระวังรักษา ประคับประคอง ทุกซ์เพราะความเสื่อมสภาพ ความแปรปรวนเปลี่ยนแปลง โลกธรรมฝ่ายอริยผลก็มีสภาพเช่นนั้นอยู่ครบถ้วน

สรุปได้ว่า ทุกซ์ทุกในข้อนี้ ความพิเศษว่าทุกอย่างเป็นการแสดงถึงการเป็นทุกในลามก ยศ สรรเสริญ สุข ที่มีในตัวของมันเอง ที่ต้องคอยระวังรักษา ประคับประคอง ทุกซ์เพราะความเสื่อมสภาพ ความแปรปรวน เปลี่ยนแปลง โลกธรรมฝ่ายอริยผลก็มีสภาพเช่นนั้นอยู่ครบถ้วนหนึ่งในโลกธรรม ๘

๘. อาหารปริเยณฺฐิทุกซ์ แปลว่า ทุกซ์เพราะการแสวงหาอาหารหรืออาศัยทุกซ์ คือ ทุกซ์เพราะการเลี้ยงชีพ การแสวงหาอาหารหรือการหาเลี้ยงชีพนั้นต้องเสี่ยงภัยอยู่ตลอดเวลาในอดีตกาล มนุษย์ต้องผจญภัยสัตว์ร้ายต่าง ๆ เพื่อหาเลี้ยงชีพ ปัจจุบันมนุษย์ต้องผจญภัยมากขึ้นจากสัตว์ร้ายบ้าง จากอุบัติเหตุต่าง ๆ บ้าง จากมนุษย์ด้วยกันเองบ้าง โลกยิ่งเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์มากขึ้น ภัยอันตรายแทนที่จะลดลง แต่กลับมีมากขึ้น การเลี้ยงชีพของมนุษย์มีปัญหาสลับซับซ้อนยิ่งขึ้น จนกลายเป็นปัญหาใหญ่ของโลก จนชาวโลกที่มีกำลังความสามารถและอาศัยเมตตาธรรมเป็นหลักจัดตั้งองค์การอาหารโลกขึ้นมา เพื่อช่วยแบ่งภาระบรรเทาทุกซ์แก่กลุ่มชนผู้ยากไร้ขาด

แคลนอาหาร สำหรับนักปฏิบัติธรรม ท่านแนะนำให้พิจารณาเห็นความลำบากในการแสวงหาอาหาร ๑๐ อย่าง^{๑๑} คือ

๑) คมนโต โดยการไปที่ต้องเสี่ยงภัยอันตราย จากสัตว์ร้ายและอื่น ๆ ต้องเหยียบเท้าลงบนสิ่งของไม่สะอาด มีตอ มีหนาม เป็นต้น

๒) ปริเยสนโต โดยการแสวงหา จะหาอาหารยังชีพได้แต่ละมื้อก็ยากแสนยาก ต้องออกแรงแสวงหาตามท้องที่ต่าง ๆ บางคราวก็ไปเจอผู้เป็นข้าศึก บางคราวก็ไปเจอหรือได้อาหารเสียบ้าง บางคราวก็ถูกไล่ แม้ในยุคปัจจุบันนี้ชาวโลกผู้ใช้แรงงานหาเลี้ยงชีพทั้งหลายก็ยังประสบปัญหา นี้ กว่าจะหางานเพื่อได้ค่าจ้างมายังชีพแต่ละทีแสนลำบาก

๓) ปริโภคโต โดยการบริโภค แม้การบริโภคอาหารที่ได้มาเป็นของตนแล้ว ก็ยังต้องลำบาก ต้องระมัดระวัง เพราะอาหารนั้นจากมีพิษ อาจแสดงต่อโรคอาจเป็นอันตรายต่อสุขภาพส่วนใดส่วนหนึ่ง แม้จะเคี้ยวและกลืนให้ล่องลาคอกลงไป ก็ยังต้องระมัดระวัง คนอายุยังน้อย กลืนของแข็งก็เป็นอันตรายถึงแก่ชีวิตได้เช่นกัน

๔) อาสยโตโดยอาสยะ คือ น้ำย่อยในกระเพาะและลำไส้บริโภคกลืนอาหารล่องลาคอกลงไปแล้ว หากน้ำย่อยทำงานปกติก็ดีไป ถ้าเมื่อไรมันผิดปกติอาจเกิดอาการท้องผูก ท้องอืดหรือท้องร่วง เป็นอันตรายให้ความลำบากอีกรูปแบบหนึ่ง

๕) นิธานโต โดยที่พิก หมายกระเพาะอาหารอันเป็นที่พิกของอาหารกระเพาะอาหารท่านได้พิจารณาเหมือนหลุมหรือบ่อพิกส้วม เพราะต้องรองรับอาหารอยู่ตลอดเวลา ไม่สะอาด มองถึงปัญหาปัจจุบันโรคกระเพาะอาหารเกิดจากอาหารน้อยเกินไปบ้าง มากบ้าง อาหารเป็นพิษบ้าง จนกระเพาะทรุดโทรมเป็นแผล

๖) อปริกุกโต โดยยังไม่ย่อย ได้แก่ อาหารที่เพิ่งบริโภคเข้าไปใหม่ ๆ ที่กว่าจะย่อยลงได้ก็เกิดเป็นฟอง เกิดเป็นระอุ พอไฟในร่างกายเกิดสันดาปแผดเผาจึงย่อยลง และเป็นของคลุกเคล้ากันมีอาการเหม็นเน่าน่าเกลียด

๗) ปริกุกโตโดยย่อยแล้ว หมายถึง อาหารที่ถูกไฟธาตุเผาให้ย่อยละเอียดแล้วแปรสภาพเป็นฟองเป็นต่อม นอกส่วนที่จะเป็นโอชะบำรุงร่างกายแล้วที่เหลือก็เป็นกาก เป็นกรีสเป็นมูล มีอาการปฏิกูลน่าเกลียด

^{๑๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์, หน้า ๖๑๐.

๘) ผลโตโดยผล ผลของอาหารก็ คือ อาหารที่ย่อยดีจะผลิตซากต่าง ๆ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ที่ย่อยไม่ดิกลับก่อโรคให้นับได้นับ ๑๐๐ ชนิด ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ถือว่าเป็นซาก คือ ซากศพเพราะมีสภาพเปื่อยพังย่อยยับไปทุกขณะ โรคต่าง ๆ ก็อาศัยกายนี้เป็นที่ เกิดอยู่ ที่ถ่าย ที่ทำกิจต่าง ๆ รวมทั้งที่ทิ้งซากศพมันอีกทอดหนึ่ง

๙) นิสสนทโต โดยอาการไหลออก อาหารนั้นทางเข้ามีทางเดียว คือ ปาก แต่ ทางออกนั้นมีมากทั่วกาย อาจระบายออกทางตา (ขี้ตา) ทางหู (ขี้หู) ทางจมูก (ขี้จมูก) ทางขุมขน ทั่วร่างกายและผิวหนัง (ขี้โคล) ทางศีรษะ (ขี้รังแค) และทางทวารหนักทวารเบา ซึ่งล้วนเป็นของ ปฏิกุณนำเกลียดมีกลิ่นเหม็น แต่หากอาหารไม่ถ่ายเทเมื่อไร ความทุกข์หนักก็จะปรากฏทันที

๑๐) สมมกฺขนโต โดยความเปราะเปื้อน อาหารเป็นเครื่องบำรุงร่างกายก็จริง ใน ส่วนแห่งความเปราะเปื้อนสกปรกเป็นได้ตั้งแต่ชั้นแสวงหา ชั้นปรุง ชั้นบริโภค และชั้นถ่ายเทขับ ออกทางทวาร ๙ การบริโภคอาหารจึงต้องหาวิธีป้องกันกำจัดความสกปรกเปราะเปื้อนทุกระยะทุก ขั้นตอน ต้องชำระล้าง ต้องขัดสีร่างกายอยู่เป็นประจำจึงเป็นความลำบาก

สรุปได้ว่า อาหารปริเยณฺฐิทุกข์ คือ ทุกข์ในการหากิน ได้แก่อาชีวะทุกข์ คือ ทุกข์เนื่อง ด้วยการเลี้ยงชีวิต สัตว์ทั้งหลายย่อมแย่งกันหากิน สัตว์ดิรัจฉานมีเนื้อเป็นภักษา ย่อมผลาญชีวิต ชนิดเล็กกว่าตนเป็นอาหารย่อมสู้กันเองบ้าง เพราะเหตุแห่งอาหาร สัตว์มีพญาเป็นภักษา ออกหา กิน ย่อมเสี่ยงต่ออันตราย ย่อมหวาดเสียวเป็นนิตย์ ต้องคอยหลีกหนีศัตรู หมุ่นมุ่นขยี้มีการงานขัด ทางแห่งกันและกัน ต่างคิดแข่งขันตัดรอนกันทำร้ายกัน ล้างผลาญชีวิตกัน เพราะเหตุแห่งอาชีวะก็ มิได้เสวยทุกข์อันเป็นวิบากเนื่องมาจากอาชีวะก็มีเป็นอันมาก แม้ผู้มีทางหาโดยไม่ต้องประกับผู้อื่น แทบทุกคนยังรู้สึกว้า หาได้ไม่พอเพื่อเป็นอยู่สะดวก ทุกข์ชนิดนี้แสดงในบาลี โดยเป็นสังเขกวัตถุ ประการหนึ่ง

๙. วิวาทมูลทุกข์ แปลว่า ทุกข์เพราะมีวิวาทเป็นมูล ความทะเลาะวิวาทเป็นเหตุให้ หวาดหวั่นเพราะกลัวความพ่ายแพ้บ้าง เพราะกลัวความพินาศแห่งชีวิตและทรัพย์สินบ้าง ความ ทะเลาะวิวาทระหว่างบุคคลกับบุคคลเป็นเรื่องความทุกข์ เดือดร้อน เฉพาะบุคคล แต่การสู้คดีกัน การทำสงครามกันเป็นความทุกข์ระดับชาติ เพราะต้องก่อทุกข์ให้แก่คนจำนวนมาก สงครามโลก เกิดขึ้นทุกครั้งทำความหายนะใหญ่หลวงให้แก่มวลมนุษยชาติ ไม่ว่าฝ่ายแพ้หรือฝ่ายชนะ จะต้องทำ ความเสียหายเจ็บปวดด้วยกันทั้งสิ้น

สรุปได้ว่า วิวาทมูลทุกข์ คือ ทุกข์มีวิวาทเป็นมูล ได้แก่ความไม่โปร่งใจ ความกลัวแพ้ ความหว่นหวาด มีเนื่องมาจากทะเลาะกันก็ดี สู้คดีกันก็ดี รบกันก็ดี แสดงในบาลีโดยความเป็น กามาทินพ คือ โทษของกาม

๑๐. ทุกข์ชั้น หรือทุกข์รวมยอด ได้แก่ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ดังกล่าวมาแล้วในตอนว่าด้วยทุกข์ในอริยสัจ ๔ ในที่นี้ ขอบิยายเพิ่มเติมในส่วนที่เห็นว่าจำเป็นอีกเพียงเล็กน้อย เพื่อความสมบูรณ์แห่งเนื้อความเมื่อเพ่งถึงคำว่า “ทุกข์รวบยอด” ซึ่งได้ในบาลีว่า “สงฺขิตฺเตน” นั้น ย่อมหมายถึงทุกข์เพราะเกิด เพราะแก่ เพราะเจ็บ เพราะตาย เพราะความเศร้าโศกรำไรราพัน เพราะความพลัดพรากและเพราะความไม่สมหวังทั้งหมด และควรรวมเอาความทุกข์เพราะความเปลี่ยนแปลงเข้าไว้ด้วย ทั้งนี้เพราะชั้นแต่ละอย่างก็เป็นทุกข์เพราะความเปลี่ยนแปลงอยู่แล้ว แต่การเข้าไปยึดถือชั้นแต่ละอย่างก็ต้องเป็นทุกข์แน่นอน เพราะสิ่งเหล่านั้นล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัย แต่ละอย่างจึงเปลี่ยนแปลงและก็เสียใจเมื่อมันดับไป สรุปได้ว่า ทุกข์ชั้นหรือทุกข์รวบยอด หมายเอาสังขาร คือ ประชุมเบญจขันธ์นั่นเอง แสดงในบาลีธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า “โดยยออุปาทานขันธ์ห้าเป็นทุกข์” แสดงในบาลีปัจจุสมุปปาทว่า “ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั้น ย่อมมีด้วยอย่างนี้”

สรุปได้ว่า จากการศึกษาความหมายของคำว่าทุกข์ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นพึงรู้ว่าทุกข์ขอริยสัจ ตั้งไว้ใน ๒ บท นี้ คือ ปริยายทุกข์ และนิปปริยายทุกข์ ธรรมดาอริยสัจนี้ย่อมมาในพระบาลีโดยย่อบ้าง โดยพิสดารบ้าง ในที่มาโดยย่อควรจะกล่าวโดยย่อก็ได้ โดยพิสดารก็ได้ แต่ในที่มาโดยพิสดารสมควรกล่าวโดยพิสดารเท่านั้น ไม่ควรกล่าวโดยย่อ ในที่นี้ทุกข์นี้นั้นมาโดยพิสดารดังนั้น พึงกล่าวโดยพิสดารอย่างเดียว ฉะนั้น พึงทราบวาทาติ พึงทราบอรรถของชาติเป็นทุกข์ เพราะถือเอาพระบาลีในนิเทศวารมโหทธิว่า ตถฺถ กตมฺ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ชาตีปิ ทุกฺขา ในอริยสัจ ๔ นั้น ทุกข์ขอริยสัจเป็นไฉน แม้ชาติก็เป็นทุกข์ดังนี้

๒.๒ ความหมายของทุกข์ขอริยสัจ

ความทุกข์ในอริยสัจนี้มีขอบเขตกว้างกว่าทุกข์เวทนา และมีความหมายรวมเอาทุกข์เวทนาเข้าเป็นทุกข์ในอริยสัจด้วย ในแง่ของสภาพความรู้สึกมีข้อความแสดงไว้ว่า^{๑๒} “ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ได้ชื่อว่า ทุกข์ เพราะเป็นของทนได้ยาก” ศึกษาถึงรายละเอียดของทุกข์ขอริยสัจ แต่ละอย่างในที่นี้ มีตอนหนึ่งว่า “ความทุกข์ในอริยสัจ ๔ มีความหมายกว้างกว่าความทุกข์ในชั้น ๕ คือ หมายเอาสุขเวทนาด้วย แม้ความสุขที่มีต้นเหตุเป็นมูล จัดเป็นความทุกข์ในอริยสัจ เพราะความสุขเช่นนั้นเป็นสามิสสุข คือ สุขที่มีอามิสหรือเครื่องล่อล่อมลงท้ายด้วยทุกข์”^{๑๓}

^{๑๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **นวโกวาท**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๐๓), หน้า ๔๑.

^{๑๓} วศิน อินทสระ, **พุทธปรัชญาเถรวาท**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทประชาชน, ๒๕๒๕), หน้า ๕๖๗.

๒.๒.๑ ความหมายของทุกขอริยสัจตามหลักสัททนต์

ทุกขอริยสัจ มาจากศัพท์ ทุกข + อริยะะ + สจฺจ แยกศัพท์ ดังนี้ ทุกข นี้ ศัพท์ว่า ทุก แสดงความน่าเกลียด เช่น ชาวโลกเรียกบุตรที่น่าเกลียดว่า ทูรบุตรโต (บุตรน่าเกลียด) ส่วนศัพท์ว่า ข ปรากฏในความว่างเปล่า เช่น อากาศที่ว่างเปล่าเรียกกันว่า ข สัจจะข้อที่หนึ่งนี้ ชื่อว่า กุฉิต (น่าเกลียด) เพราะเป็นที่ตั้งแห่งอุปัทวะมีใช้น้อย ชื่อว่า ตุจฺจ (ว่างเปล่า) เพราะเว้นจากความยั่งยืน ความงาม ความสุขและเป็นอัตรตาที่ชนพาลคิดกัน เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์ จึงตรัสว่า ทุกข (ทุกข์) เพราะเป็นของน่าเกลียด และเป็นของว่างเปล่า^{๑๔}

อริย แปลว่า อริยะะ, กิเลสาร์โย หนตีติ อรโห, โส เอว อริโย แปลว่า ผู้ฆ่าข้าศึก คือ กิเลส (อรห บทหน้า, แปลง อ ที่ ร และ ห เป็น อีย)^{๑๕}

บทว่า สจฺจ หมายถึง สัจจะ, สัตย, ความจริง, คำจริง, สจฺจ ศัพท์ แปลว่า สัจจะ, สัตย, ความจริง, คำจริง วิเคราะห์ศัพท์ว่า สนฺเตสุ สาธุสุ ภวํ สจฺจ แปลว่า สิ่งที่มีในคนดีทั้งหลาย สรติ อายติ ทุกฺขํ หีสติติ สจฺจ แปลว่า สิ่งที่ยึดเบียนทุกข์ (สร ธาตุในความหมายว่ายึดเบียน จ ปัจจย, ลบ ร, ช้อน จ)^{๑๖}

สรุปได้ว่า ทุกขอริยสัจ แปลว่า ความจริงอย่างประเสริฐ คือ ความทุกข์ โดยแยกศัพท์ เป็น ทุกข แปลว่า เพราะเป็นของน่าเกลียด และเป็นของว่างเปล่า, อริยะะ แปลว่า ประเสริฐ, สัจจะ คือ ความจริง ฉะนั้น ทุกขอริยสัจอริยสัจ จึงแปลว่า ความจริงอย่างประเสริฐ คือ ความเป็นทุกข์

๒.๒.๒ ความหมายของทุกขอริยสัจตามหลักอรรถนัย

ทุกขอริยสัจ (อริยสัจคือทุกข์) คือ ชาติ เป็นทุกข์ ชรา เป็นทุกข์ มรณะ เป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการ เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ สภาวะธรรมเหล่า เรียกว่าทุกขอริยสัจ เป็นทุกข์ของชีวิตที่เป็นจริงของทุกรูปนาม ไม่มีผู้ใดหนีพ้น เป็นทุกข์โดยธรรม จึงได้ชื่อว่าทุกขอริยสัจ ที่เมื่อเกิดขึ้นและเป็นไปย่อมยังให้เกิดทุกข์เวทนาเป็นผลตามมา อันเป็นทุกข์โดยธรรมหรือธรรมชาติเช่นกัน สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้คือทุกขอริยสัจและทุกข์เวทนาแม้เป็นความทุกข์อย่างหนึ่งที่หลีกเลี่ยงไม่พ้นก็จริงอยู่ แต่ขาดเสียซึ่งความเร่าร้อนเผาผลาญ กระวนกระวายดังทุกข์อุปาทาน คือเหล่าความทุกข์ดังกล่าวที่ประกอบด้วยอุปาทาน ที่ยังให้เกิด

^{๑๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์, หน้า ๘๐๓.

^{๑๕} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์, ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๖๗.

^{๑๖} พระมหาโพธิวงศาจารย์, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์, ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๘๖๙.

ความทุกข์อีกชนิดหนึ่งที่มีความเร่าร้อนเผาผลาญไฟนรกทุกข์อุปาทานหรืออุปาทานทุกข์นี้เองที่สามารถดับได้ด้วยธรรมโอสธของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

สรุปได้ว่า ทุกขอริยสัจที่พระผู้มีพระพุทธเจ้าทรงแสดงจำแนกสัจจะ ๔ มีทุกข์เป็นต้น ที่ยกขึ้นแสดงโดยย่อ จึงเริ่มนิเทศวาทในอริยสัจ ๔ นั้น แม้ชาติก็เป็นทุกข์ ในนิเทศแห่งทุกขอริยสัจ พึงทราบชาติ พึงทราบชรา พึงทราบมรณะ พึงทราบโสกะ พึงทราบปริเทวะ พึงทราบทุกข์ พึงทราบโทมนัส พึงทราบอุปายาส พึงทราบอัปปยสัมปโยคะ พึงทราบปิยวิปโยคะ พึงทราบอิจฉา (ความปรารถนา) พึงทราบขันธ นี่เป็นมาติกาเพื่อประโยชน์ในการกล่าวทุกขอริยสัจในนิเทศวาทนั้น

๒.๒.๓ ประเภทของทุกขอริยสัจ

ในสังจวิภังคสูตร ประเภทของทุกขอริยสัจ (อริยสัจ คือ ทุกข์) คือ ชาติ เป็นทุกข์ ชรา เป็นทุกข์ มรณะ เป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการ เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์^{๑๗} ดังนี้

ชาติ คือ ความเกิดเป็นทุกข์ ได้แก่ การเกิดขึ้นหรือปฏิสนธิในกำเนิด ๔ อย่าง^{๑๘}

- ๑) อณฑชชะ เกิดในไข่
- ๒) ชลาพุชะ เกิดในครรภ์
- ๓) สังเสทชะ เกิดในเหง้าโคล
- ๔) โอปปาติกะ เกิดผุดขึ้น

ขณะที่บุคคลจะตาย มีอารมณ์เกิดขึ้นเป็นวาระสุดท้ายของชีวิต เรียกว่า นิमित ได้แก่ กรรมมารมณ กรรมนิमित คตินิमित ตามลำดับ หรืออาจเกิดปรากฏขึ้นเพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นเครื่องแสดงถึงกรรมที่ทำไว้แล้ว และภพใหม่ที่จะไปเกิดในโอกาสต่อไป “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชาติ เป็นไฉน คือ ความเกิด ความบังเกิด ความหยั่งลงเกิด เกิดจำเพาะ ความปรากฏแห่งขันธ ความได้อายตนะครบของหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ เรียกว่า ชาติ เพราะชาติทำให้เกิดทุกข์ ดังนี้

๑. ทุกข์เพราะกาวลงสู่ครรภ์ คือ สัตว์ที่เกิดในครรภ์ต้องเป็นทุกข์เพราะเกิดในมดลูกที่คับแคบ มีดมน เต็มไปด้วยกลิ่นเหม็นอย่างน่าเวทนา ไม่มีโอกาสที่จะได้คู่แขนเหยียดเท้า แต่ก็ต้องทนทุกข์อยู่อย่างนั้นถึง ๑๐ เดือน

๒. ทุกข์เพราะรักษาครรภ์ คือ สำหรับสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ เมื่อมารดาตั้งครรภ์แล้ว บางครั้งมารดาหกล้ม บางครั้งก็พลัดเปลี่ยนอริยาบถด้วยความรวดเร็วเกิดไปหรือเดินนาน นั่งพิศทำ

^{๑๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๑/๔๑๖ – ๔๒๔.

^{๑๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๙/๑๔๗.

ผุดลุกในทันทีทันใด ทารกผู้อยู่ในท้องจะได้รับทุกข์ลำบากเพราะการเคลื่อนไหวของมารดาในยามมารดาตื่นน้ำเย็น ร้อน กลืนอาหารร้อน หรือกินอาหารที่มีรสจัดทารกผู้อยู่ในท้องก็จะได้รับความทุกข์อย่างรุนแรง และไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้เลย

๓. ทุกข์เพราะครรภ์วิบัติ ทุกข์ชนิดนี้เกิดขึ้นแก่ทารกผู้อยู่ในท้องในคราวที่ไม่คลอດตามกำหนด คลอดเร็วกว่ากำหนดบ้าง ช้ากว่ากำหนดบ้าง หรือถึงคราวกำหนดแล้วแต่ไม่คลอด ไม่ออกตามปกติ ผู้ทำคลอดต้องช่วยเหลือด้วยวิธีใดวิธีหนึ่ง เช่น ต้องดึง ต้องผ่าตัด ทารกในท้องจึงต้องรับทุกข์ทรมาน บางคนคลอดผิดกำหนดเป็นทุกข์ถึงสิ้นชีพไปก่อนก็มีมาก

๔. ทุกข์เพราะการคลอด ในกรณีนี้ทารกจะถูกบีบเค้นให้มุ่งไปยังปากช่องคลอด ต้องถูกผลักดันให้คลอดออกจากช่องคลอด ท่านจึงเปรียบการคลอดทางช่องคลอดเหมือนช้างถูกบังคับให้ออกทางช่องประตูเล็ก ๆ ดังนั้น ทารกจะได้รับทุกข์อย่างหนักอีกคราวหนึ่ง

๕. ทุกข์เพราะออกจากท้องมารดา เด็กทารกที่ออกจากท้องมารดาใหม่ ๆ ร่างกายยังไม่เคยสัมผัสกับบรรยากาศภายนอก ยังละเอียดอ่อน เมื่อถูกจับอาบน้ำชำระมลทิน ถูกมือและผ้าเช็ดตัวซึ่งเป็นของหยาบกระด้างเข้า ก็รู้สึกเจ็บปวดรุนแรงอีกครั้งหนึ่ง

๖. ทุกข์เพราะความพยายามของตน ครั้นปลอดภัยจากคลอดออกจากท้องมารดาแล้ว ในขณะที่มีชีวิตอยู่บางครั้งก็ทำความเดือดร้อนให้แก่ตนเอง เช่น เสพสิ่งมีนเมาให้โทษ สร้างความเดือดร้อนให้แก่ผู้อื่นจนต้องรับโทษหนักบ้าง เบาบ้าง ประพฤติทุจริตผิดศีลธรรมต่าง ๆ จนเกิดความสังเวชสลดใจ เสียใจให้แก่ตัวเอง เพราะความพยายามของตนเอง

๗. ทุกข์เพราะความพยายามของคนอื่น ภาพที่ปรากฏชัดเกี่ยวกับความทุกข์เพราะความพยายามของคนอื่นคือ การที่บุคคลผู้เกิดมาเป็นมนุษย์แล้วถูกผู้อื่นฆ่า เบียดเบียนด้วยประการต่าง ๆ เราจึงต้องทุกข์ร้อนทางกายบ้าง ทางใจบ้าง ทั้งสองทางบ้าง บางคนถูกเบียดเบียนมาก บางคนก็ถูกเบียดเบียนน้อย แต่ไม่มีใครหลีกเลี่ยงให้พ้นสภาวะเช่นนี้ไปได้โดยประการทั้งปวงเลย

สรุปได้ว่า ชาติ คือ ความเกิดจึงเป็นความทุกข์ที่ปรากฏชัดแต่ถึงกระนั้นก็ตามบุคคลส่วนมากก็ยังไมอาจพิจารณาให้เห็นจริงตามนี้ได้ ทั้งนี้เพราะไม่มีปัญญาพอที่จะพิจารณาความจริงอันนี้ดังนี้จึงเป็นเหตุให้ต้องมีชาติอยู่เรื่อยไปเมื่อมีชาติก็ทำให้มีขรา

ขรา คือ ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวย่น ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่มสัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่า ขรา

ความทุกข์อันเกิดจากความแก่ขรา คือ ความทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะรู้สึกว่าจะวัยจะน้อยใหญ่ของตนไม่เป็นไปตามที่ตนปรารถนาจะให้เป็น นึกถึงตอนวัยเด็กวัยหนุ่มแล้วเปรียบเทียบกับวัย

แก่ชราก็รู้สึกอึดอัดคับอกคับใจ บางคราวนึกอยากสวयงามเปล่งปลั่งมีกำลัง แต่ก็ทำไม่ได้ตามเหมือนตอนวัยเด็กหรือวัยหนุ่มสาว บางคราวนึกอยากทำงานออกกำลังมาก ๆ แต่ก็ทำไม่ได้ตามอยาก คนที่แก่ชราแล้วสัญญา คือ ความจำของเขาไม่คงที่มีอาการหลงลืม แม้ร่างกายของคนชราที่ไม่เป็นประโยชน์ คนชราจึงมักถูกทอดทิ้งให้ได้รับความทุกข์ทรมาน เหล่านี้เป็นความทุกข์ที่มาจากความแก่ชราทั้งสิ้น

สรุปได้ว่า ความแก่ การถือเอาความได้ว่า สรีระ คือ ร่างกายของคนสัตว์นี้ เกิดมาพร้อมกับความชราที่คับคลานเข้ามา พร้อมกับเวลาที่ล่วงเลยไป ดำรงอยู่คู่กับชรา แล้วก็มีความตายเป็นที่สุด ความที่ร่างกายต้องเป็นไปตามธรรมดา แต่ใจคนไม่ยอมให้เป็นไปอย่างนั้น กลับต้องการให้เป็นอยู่ในสถานะที่ตนต้องการจะให้เป็นนี่เอง ชราจึงเป็นความทุกข์

มรณะ คือ ความตาย ได้แก่ ความขาดแห่งชีวิตอินทรีย์ที่เนื่องอยู่กับภพหนึ่ง มี ๒ อย่าง^{๑๙} คือ (๑) กาลมรณะ ความตายไปตามกาลอันควร ปรากฏขึ้นเพราะสิ้นบุญบ้าง เพราะสิ้นอายุบ้าง เพราะสิ้นไปทั้งสองอย่างนั้นบ้าง และ (๒) อกาลมรณะ ความตายที่ไม่เป็นไปตามกาลอันควร มีได้เพราะกรรมเข้าไปตัดรอน

มรณะ คือ ความตาย ในขณะที่ความถึงพร้อมสมบูรณ์แห่งปัจจัย เครื่องอาศัยอันยังให้อายุสืบต่อไปได้ เพราะความที่กรรมอันก่อปฏิสนธิ มีวิบากสุกงอมเต็มที่ เรียกว่า ตายเพราะสิ้นบุญมรณะ คือ ความตายที่มีขึ้น เพราะความสิ้นอายุ เช่น มนุษย์มีอายุประมาณ ๑๐๐ ปี แต่เพราะไม่มีสมบัติ เช่น คดี กาล และอาหาร จึงตายเสียเมื่อยังเยาว์วัย ชื่อว่า ตายเพราะสิ้นอายุ ส่วนมรณะ คือ ความตาย ที่มีแก่บุคคล มีปัจจัยเครื่องสืบต่ออายุได้ แต่ถูกกรรมเข้ามาขัดขวางอย่างปัจจุบันทันด่วน เช่น ถูกฆ่าทั้งโดยเจตนา และไม่เจตนา ชื่อว่า อกาลมรณะ

อีกนัยหนึ่ง มรณะ คือ ความตายของสัตว์นี้มี ๓ อย่าง คือ (๑) สมุทเฉทมรณะ ได้แก่ ความขาดลงโดยเด็ดขาดแห่งวิภูษณ์ทุกขของพระอรหันต์ทั้งหลาย (๒) ขณิกมรณะ ได้แก่ ความดับลงในทุก ๆ ขณะแห่งสังขาร และ (๓) สัมมัตติมรณะ ได้แก่ ความตายที่เป็นไปตามวัฏหารของชาวโลก เช่นว่า ตันไม้ตาย เหล็กตาย เป็นต้น แต่ความตายของสัตว์ก็ควรอยู่ในประเภทนี้ด้วย แต่ความตายที่จัดว่าเป็นความทุกข์ในที่นี้ ได้แก่ ความตาย ๒ ประการข้างต้น เพราะเป็นความขาดลงแห่งชีวิตอินทรีย์ บุคคลเป็นคนที่ชั่วบ้าง ดีบ้าง เมื่อความตายเช่นนั้น ปรากฏย่อมสะดุ้งกลัวเพราะความชั่วของตน คนที่หนีไปทางความรักเป็นราคะจิตเมื่อเพียงแต่นึกถึงความตายเท่านั้น ก็สะดุ้งหวาดกลัว

^{๑๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์, หน้า ๑.

ว่าตัวจะต้องพลัดพรากจากสิ่งที่ตนรักของหวงเหวหนั้นไป แม้ความทรمانร่างกายก่อนตายนั้นก็เป็นความทุกข์หนัก สำหรับคนผู้กำลังจะตาย

สรุปได้ว่า บุคคลเมื่อพิจารณาได้ดังนี้จนเข้าใจความจริงจะล่วงความกลัว และความทุกข์ไปได้ เมื่อความตายมาถึง แต่สำหรับปุถุชนผู้ไม่ได้พิจารณาอย่างนี้ เมื่อความตายใกล้เข้ามา ย่อมหวาดสะดุ้งเป็นทุกข์ เพราะเหตุดังกล่าวแล้วข้างต้น

โสกะ ความโสกะ คือ ความเสียใจ ความแค้นใจ กิริยาที่แค้นใจ ภาวะแห่งบุคคลผู้แค้นใจ ความผาก ณ ภายใน ความแค้นผาก ณ ภายใน ของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกกรรม คือ ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว อาการเหล่านี้ชื่อว่า โสกะ คือ ความโสกะ บุคคลผู้เศร้าโศกด้วยถูกภัยพิบัติ ย่อมเป็นทุกข์กระวนกระวาย กระสับกระส่าย หาคความปกติมิได้ กินไม่ได้ นอนไม่หลับ ผิวพรรณหมองคล้ำ กำลังกายหดหายไป กำลังใจเสื่อมถอย บางคนทนต่อสู้กับภาวะเช่นนั้นไม่ได้ ชำตัวตายไปก็มีไม่น้อย

ในอรรถกถาสัจจวิภังค์ ว่า “ความโสกะนี้นั้นโดยเนื้อความก็ได้แก่ โทมนัสสเวทนา แต่ก็มี ความหม่นไหม้ ณ ภายในเป็นลักษณะ มีหน้าที่ทำให้จิตใจเหี้ยมเกรียม มีความตามละห้อยถึงเป็นเครื่องปรากฏ”^{๒๐}

สรุปได้ว่า จากข้อความทั้งหมดนี้ ถือเอาความได้ว่า ความคิดที่กำเริบ หรือความเหือดแห้งภายในที่ทำให้เว้นจากความแจ่มล้าองอาจ เพราะถูกความเสื่อมหายนะกระทบเอา ชื่อว่า ความโสกะ บุคคลผู้ถูกอาการดังกล่าวนี้ครอบงำ หรือเข้ากระทบจิตใจ ย่อมเป็นทุกข์เสียใจ ความโสกะจึงจัดเป็นความทุกข์ประการหนึ่ง

ปริเทวะ คือ ความรำไรรำพันถึง ความคร่ำครวญถึง ความอาลัยถึงบุคคลหรือสิ่งของที่รัก ซึ่งพลัดพรากจากหายไป เป็นกิริยาต่อเนื่องจากความโสกะเศร้า ความในมหาสติปัญญา-ฐานสูตร^{๒๑} แสดงไว้ว่า

ปริเทวะ คือ ความคร่ำครวญ ความรำไรรำพัน กิริยาที่คร่ำครวญ กิริยาที่รำไรรำพัน ภาวะของบุคคลผู้คร่ำครวญ ภาวะของบุคคลผู้รำไรรำพัน ของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกกรรม คือ ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้วอันนี้เรียกว่า ปริเทวะ หากพิจารณาถึงลักษณะการของปริเทวะ ก็ คือ อาการคร่ำครวญบ่นเพ้อ ตีอก หรือไม่ก็การแสดงอาการทຸນทຸราย เพราะความแส่นหาอาลัยถึงสิ่งที่รักหวงเหวที่พลัดพรากจากไปแล้วอย่างเด็ดขาด

^{๒๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๓/๑๓๘.

^{๒๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๕/๓๔๑.

ไม่อาจได้กลับคืนมาอีก เป็นอาการอาลัยถึงสิ่งนั้นอย่างรุนแรงจนเกิดอาการผิดปกติทางกายและทางใจ ดังนั้น ตามทัศนะของพุทธศาสนา ความคร่ำครวญถึงสิ่งของหรือบุคคลที่รักที่สูญเสียไปแล้วเป็นความโง่เขลา ต้องประสบทุกข์เปล่าไม่ได้อะไรคืนมาหากมองให้กว้างออกไปก็จะเห็นว่า นอกจากความคร่ำครวญจะให้ทุกข์แล้ว บุคคลผู้คร่ำครวญยังจะต้องเสียสุขภาพทั้งทางกายและทางใจ ทั้งเสียเวลาในการประกอบกิจเลี้ยงชีพอีกต่างหาก เกี่ยวกับบุคคลใกล้เคียง เมื่อบุคคลหนึ่งร้องไห้คร่ำครวญเสียใจ แสดงอาการหมกมุ่นในตนเองอยู่ ผู้ใกล้เคียงย่อมเสียความรู้สึกหงุดหงิดไปด้วย

ทุกข์ คือ ความทุกข์ในที่นี้หมายถึงเอาอาการอันไม่พึงปรารถนาที่เป็นไปทางกาย เช่น เป็นโรคต่าง ๆ ที่เบียดเบียนกาย หรือไม่ก็ประสบอุบัติเหตุจนเจ็บปวดทางกายหรือไม่ก็ร่างกายถูกอากาศร้อนจัดหนาวจัด หรือถูกสัตว์ประทุษร้าย ล้วนเป็นความทุกข์ในที่นี้ทั้งสิ้น พระพุทธองค์แสดงเรื่อง ทุกข์ ไว้ว่า “ก็ทุกข์เป็นไฉน ความลำบากทางกาย ความไม่สำราญทางกาย ความเสวยอารมณ์อันไม่ดีที่เป็นทุกข์เกิดแต่กายสัมผัสอันนี้เรียกว่า ทุกข์”^{๒๒}

สรุปได้ว่า บุคคลทุกข์เพราะโรคภัยเบียดเบียน ทุกข์เพราะเสพเสวย หมายถึง ทุกข์เกิดจากการดู การฟัง การดม หรือได้กลิ่น การลิ้มรส ทุกข์เพราะการขบถายก็เรื่องโรคภัยเป็นเรื่องยิ่งใหญ่สำหรับมนุษย์ มนุษย์จะต้องจ่ายเงินคิดค้นคว้าผลิทยาмаเพื่อบรรเทา บำบัดรักษาโรคต่าง ๆ เพื่อป้องกันความเจ็บปวดของมนุษย์ปีหนึ่ง ๆ นับแสนล้านบาท แม้กระนั้น ยังมีทุกข์เพราะการกระทบกระแทกมนุษย์ก็ยังคงเป็นทุกข์เจ็บปวดเพราะโรคภัยเบียดเบียนอยู่นั่นเอง และในที่สุดมนุษย์ส่วนมากก็ทนอยู่ไม่ได้ ต้องตายเพราะโรคภัยเบียดเบียน

โทมนัส ความเสียใจเป็นทุกข์ความทุกข์ชนิดนี้เป็นความทุกข์ที่เกิดทางใจอย่างเดียวเกิดที่ใจดับที่ใจมีบาลีแสดงว่า^{๒๓} “ก็โทมนัสเป็นไฉน ความทุกข์ทางจิต ความไม่สำราญทางจิต ความเสวยอารมณ์อันไม่ดีที่เป็นทุกข์ เกิดแต่มนัสสัมผัส อันนี้เรียกว่า โทมนัส” ความโทมนัสหรือความเสียใจจัดเป็นเจตสิก และเป็นเวทนาเจตสิกคู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ^{๒๔} แสดงไว้ว่า “โทมนัสเวทนาเจตสิกนี้ คือ ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ไม่สบายใจหรือทุกข์ใจ มีการเสวยอารมณ์ที่ไม่ดีเป็นลักษณะ มีการประจวบกับการที่ไม่น่าปรารถนาเป็นกิจ มีความอาพาธทางใจเป็นผล มีหทัยวัตถุเป็นเหตุใกล้”

^{๒๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๙/๑๐๗๑/๕๘๓.

^{๒๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๕/๓๔๑.

^{๒๔} แนบ มหานิราชนันท์, **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ, ปริเฉทที่ ๒**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธเนศวรการพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๑๔.

พิจารณาตามรูปศัพท์ โทมนัส มาจาก ทุ-มนัส ทุ เป็นคำอุปสรรคแปลว่า ชั่ว, ยาก มนัส แปลว่า ใจ เมื่อเอาสองคำมาควบเข้ากันจึงมีรูปเป็น โทมนัส แปลตรงว่า ใจที่ชั่ว จึงถือเอาความว่า จิตหรือใจที่เสียสภาพปกติไป ใจที่ไม่มีความสำราญอธิบายตามแนวอภิธรรมก็คือ จิตที่ถูกเจตสิกที่ทำให้เกิดความเสียใจเข้าไปผสม จนเสียสภาพปกติของจิตเดิมไป ซึ่งบางครั้งก็เสียสภาพไปเพราะความรัก บางคราวเสียสภาพไปเพราะความชัง เช่นเดียวกับน้ำบริสุทธิ์ น้ำนั้นบริสุทธิ์อยู่ได้ ตราบเท่าที่ยังไม่มีสิ่งแปลกปลอมเข้ามาเจือปนเท่านั้น พอสิ่งแปลกปลอมเข้าปะปน ความเป็นน้ำบริสุทธิ์ก็เสียไปทันที บางคราวถ้าสิ่งแปลกปลอมที่เข้ามาปะปนนั้นสกปรกมาก มีสารพิษต่าง ๆ ผสม น้ำที่เคยบริสุทธิ์ก็จะกลายเป็นน้ำเสียไปเลยทีเดียว มีสภาพบูดเน่าปรากฏ^{๒๕}

สรุปได้ว่า ความโทมนัส คือ ความทุกข์ทางจิต มีสาเหตุใหญ่ใกล้ตัว คือ ความรัก ความชัง อนิष्टารมณ์ มีผลให้สุขภาพจิตเสีย อาจนำมาซึ่งความเสียหายใหญ่หลวงในคราวที่ทนต่อทุกข์ชนิดนี้ไม่ได้ เช่น ฆ่าตัวตายหรือทำลายชีวิตผู้อื่น

อุปายาส ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ ความทุกข์เพราะความคับแค้นใจ กล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่าเป็นความทุกข์ระทม เพราะรู้สึกว่าจะอะไรให้สาสมแก้ใจไม่ได้ คำอธิบายขยายความในบาลีคือ^{๒๖} “กั อุปายาส เป็นโณน ความแค้น ความคับแค้น ภาวะของบุคคลผู้แค้นภาวะของบุคคลผู้คับแค้น ของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกรังแก คือ ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว อันนี้เรียกว่า อุปายาส”

สรุปได้ว่า เมื่อพิจารณาตามนี้ อุปายาสเป็นสังขารชั้นหยาบ มีการตามแต่เผด็จจิตเป็นลักษณะกำหนด มีการทอดถอนอาลัยถึงเป็นกิจ มีความตรมตรอมใจเป็นเครื่องปรากฏ ผู้ถูกอุปายาสทุกข์ ครอบงำเกิดอาการร่างกายซบเซา ขี้เบื่อ เบื่อหน่าย โสกะ ปรีทเว อุปายาสด้วยการดื่มน้ำ โสกะเหมือนการที่น้ำเดือดอยู่ในภาชนะด้วยไฟอ่อน ๆ ปรีทเวเหมือนการที่น้ำล้นออกจากภาชนะที่น้ำเดือดนั้นด้วยแรงร้อนของไฟ อุปายาสเหมือนการที่น้ำเดือดจนแห้งอยู่ภายในภาชนะแห้งน้ำที่เหลือจากการล้นออกข้างนอกแล้วไม่พอจะล้นอีกนั่นเอง

อัปปียสัมปโยคะ ความประจบกับสิ่งไม่เป็นที่รักเป็นความทุกข์ความประสบความพรั่งพร้อม ความร่วม ความระดมด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ หรือด้วยบุคคลผู้ปรารถนาสิ่งไม่เป็นที่รัก ปรารถนาสิ่งไม่เกื้อกูลปรารถนาความไม่ผาสุก ปรารถนาความไม่เกษมจากโยคะมีแก่นั่น อันนี้เรียกว่าความประจบกับสิ่งไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์

^{๒๕} แนบ มหานิรานนที, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ, หน้า ๑๔.

^{๒๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๕๕/๓๔๑.

อัปปียสัมปโยคทุกซ์ แต่เมื่อพิจารณาโดยรอบคอบแล้ว จะเห็นว่าสิ่งเหล่านั้นมนุษย์ต้องการ รัก หวงแหวน แต่ในภาวะปัจจุบันสิ่งเหล่านั้นเริ่มหมดไป เข้ามาสู่ยุคภาวะขาดแคลน ความขาดแคลนนี้เองเป็นอัปปียสัมปโยคทุกซ์ของมนุษย์ ปัจจุบันชาวโลกกำลังวิตกกังวลต่อปัญหาความประสพภาวะอันไม่น่าปรารถนาไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ อันนี้กว้างขวางจริง นับว่า อัปปียสัมปโยคทุกซ์กำลังเป็นทุกซ์ของชาวโลกทั้งมวล โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นทุกซ์ของมนุษย์ในสังคมเมืองที่กำลังเผชิญกับสิ่งนี้อย่างรุนแรงและไม่มีทางเลือก^{๒๗}

สรุปได้ว่า การประสพกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกซ์ การเข้าไปรับรู้อารมณ์ทั้งที่พอใจและไม่พอใจก็เป็นทุกซ์ เรียกว่า การประสพกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักที่พอใจนี้เป็นทุกซ์เป็นสภาวะที่บีบคั้นทนได้ยาก

ปิยวิปโยคะ การพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกซ์ หมายถึง ความไม่ประสพความไม่พรั่งพร้อมความไม่รวม ความไม่ระคนด้วย รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หรือด้วยบุคคลผู้ปรารถนาประโยชน์ ปรารถนาสิ่งที่เกื้อกูล ปรารถนาความผาสุก ปรารถนาความเกษมจาก โยคะ คือ มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง น้องหญิง มิตรומาตย์ หรือญาติสายโลหิต ซึ่งมีแก่ผู้นั้น อันนี้เรียกว่า ความพลัดพรากจากสิ่งทีรักก็เป็นทุกซ์^{๒๘}

ความทุกซ์จากความรัก ๒ ประเภท ความรักระหว่างผู้ใหญ่กับผู้เยาว์ เช่น ความรักที่บิดามารดาให้แก่บุตรธิดา หรือ บุตรธิดารักมารดาบิดา เรียกว่า ความรักด้วยอำนาจเมตตาประเภทหนึ่ง และความรักที่หนุ่มสาวรัก หรือไม่ใช่หนุ่มสาว แต่ก็เป็นความรักระหว่างเพศ มีความใคร่เป็นตัวนำ เรียกว่า ความรักด้วยอำนาจจามราคะประเภทหนึ่งอย่างไรก็ตาม ความรักทั้งสองประเภทนี้ถือว่าเป็นสิ่งสากล และมีอิทธิพลต่อจิตใจมนุษย์สูงมาก ชีวิตมนุษย์จะหดหู่หรือสดชื่นเพียงไร ความรักเป็นตัวแปรสำคัญมากประการหนึ่ง มนุษย์ทุกชาติ ทุกภาษาแสวงหาความรัก แต่แม้ความรักจะมีอยู่ไม่จำกัด ไม่ว่าความรักประเภทไหน ถึงกระนั้นมนุษย์ก็ไม่อาจสมหวังในเรื่องความรักเสมอไป ทั้งนี้ เพราะความรักมีอยู่ไม่จำกัด อาการรักผู้รักมีไม่มีขอบเขตจำกัด

แต่เมื่อความตายมาถึง อาการเปลี่ยนแปลงจากสภาพหนึ่งไปสู่สภาพหนึ่งนั่นเอง ปัญหาจึงมีว่า สิ่งที่ตายไปนั้น คือ สิ่งที่ถูกรัก ถูกกฎเกณฑ์ทางธรรมชาติกำหนดให้เป็นไป แต่ผู้รักซึ่งมีอาการรักสิ่งนั้นไม่มีขอบเขตจำกัด รักสิ่งนั้นเข้าแล้วก็ไม่ประสงค์ให้สิ่งที่ตนรักนั้นตายหรือแปรเปลี่ยนไป ผล คือ ต้องเป็นทุกซ์เพราะสิ่งที่ตนรักมันมีขอบเขตจำกัดให้ต้องเป็นเช่นนั้น อันตนจะไปห้ามหรือขอร้องวิงวอนด้วยประการใด ๆ ก็ไม่ได้

^{๒๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๖/๓๒๗.

^{๒๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๕/๓๔๒.

ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักที่พอใจจะเป็นญาติ หรือทรัพย์หรือสิ่งใด ๆ ที่ใจรัก ก่อให้เกิดความโศกเศร้า ความผิดหวังสำหรับผู้เป็นปุถุชนยังมีกิเลสถามครอบงำจิตอยู่ แต่สำหรับ พระอริยเจ้านั้น คือ เรื่องธรรมดา เป็นไปตามธรรมดา ความทุกข์เฉพาะเรื่องเช่นนี้มีแก่ปุถุชน แต่ หามีแก่พระอริยเจ้าได้ไม่^{๒๙}

สรุปได้ว่า การพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ หมายความว่า การพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์สิ่งเหล่านี้เมื่อไม่ได้ดังใจก็ เป็นทุกข์ หรือกับบุคคลผู้เป็นมารดาบิดา พี่ชาย น้องชาย พี่สาว น้องสาว มิตร หรือญาติสาโลหิต เรียกว่า การพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเหล่านี้เป็นทุกข์

อิจฉิตาลาภะ ความปรารถนาสิ่งใดไม่ได้เป็นทุกข์ ความปรารถนา ความอยากได้ ความ ต้องการ เป็นพลังผลักดันให้มนุษย์ก้าวไปข้างหน้า ตราบใดที่มนุษย์ยังมีความปรารถนา ความอยาก ได้ ความต้องการ และมีความกระตือรือร้นให้ได้มาซึ่งสิ่งนั้น โลกจะยังไม่หยุดอยู่กับที่ จะต้องถูก พัฒนาไปไกลแสนไกลอย่างไม่หยุดยั้งขบวนการพัฒนาโลกให้ก้าวหน้าไปข้างหน้าต้องอาศัยความ ปรารถนาที่จะพัฒนาโลกของมนุษย์เป็นตัวกระตุ้นสำคัญ แต่หลักความจริงของปัญหาข้อนี้มีอยู่ว่า ความปรารถนานั้นมีทางสำเร็จที่เป็นไปได้มากน้อยเพียงไร หากไม่ปรารถนาในสิ่งที่ไม่มีทางสำเร็จ ได้เลยแน่อนอนมันจะก่อความทุกข์ให้เปล่า ความปรารถนานั้นจะมีทุกข์ล้วน ๆ เป็นผล เราจึงมักได้ ยินคำพราห์เพื่ออยู่บ่อย ๆ ว่าโลกไม่ให้ความยุติธรรม ความปรารถนาที่ไม่พึงสำเร็จได้เลยนั้นมี ๕ อย่าง คือ^{๓๐}

๑. ความปรารถนาว่า ขอให้เราไม่เพียงมีความเกิด ขอความเกิดอย่าได้พึงมีแก่เราเลย
๒. ความปรารถนาว่า ขอเราไม่เพียงมีความแก่ ขอความแก่อย่าพึงมีแก่เราเลย
๓. ความปรารถนาว่า ขอเราอย่าพึงมีความเจ็บ ขอความเจ็บอย่าพึงมีแก่เราเลย
๔. ความปรารถนาว่า ขอเราอย่าพึงมีความตาย ขอความตายอย่าพึงมีแก่เราเลย
๕. ความปรารถนาว่า ขอเราอย่าพึงมีโสภณทุกขโทมนัสสุปายาส ขอปริเวททุกข โทมนัสสุปายาสอย่าพึงมีแก่เราเลย

ทั้ง ๕ ข้อนี้ ใครปรารถนาก็ผิดหวัง เพราะเป็นความปรารถนาที่ไม่มีทางสำเร็จได้ในกาล ใด ๆ เนื่องจากเหล่านี้เป็นธรรมชาติ เป็นเรื่องธรรมชาติของสัตว์อาการทั้ง ๕ จะทรงสภาพตัวเอง อยู่อย่างนั้นเป็นนิรันดร์

^{๒๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๔๗/๓๒๗.

^{๓๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๔๕/๓๔๒.

ความหวังนั้นมีอย่างเดียว คือ ความอยากได้สิ่งใด ๆ มาเป็นของตนสิ่งที่หวังมีมากมาย และเป็นประโยชน์กับผู้หวังเสมอ สิ่งที่หวัง ๕ อย่างที่ยกมาข้างต้นนั้นเป็นสิ่งที่เป็นไปได้เลย แต่สิ่งที่เป็นที่หวังนอกจาก ๕ อย่างนั้นมีมากมาย ซึ่งอาจแยกได้เป็น ๓ กลุ่มหลัก คือ

๑. ความหวังในสิ่งที่ไม่อาจเป็นไปได้เลย
๒. ความหวังในสิ่งที่เป็นไปได้และอาจเป็นไปได้
๓. ความหวังในสิ่งที่เป็นไปได้

ประการแรก ความหวังในสิ่งที่ไม่อาจเป็นไปได้เลย นอกจาก ๕ อย่างข้างต้นแล้ว อื่น ๆ เช่น ความหวังจะยึดเอาดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ไว้เป็นของตน ความหวังจะยึดโลกทั้งโลกไว้เป็นของตน ความหวังที่จะทำให้โลกมีแต่เวลากลางวัน ความหวังจะให้คนมีรูปร่างหน้าตาเหมือนกันหมดทุกคน มีความรู้สึกนึกคิด มีทัศนคติเหมือนกันหมดทุกคน เหล่านี้เป็นต้น เป็นความหวังที่เป็นไปไม่ได้เลย ใครหวังก็ต้องผิดหวังแน่นอน ผู้ที่นั่นเท่ากับเป็นคนมีดบอด เบาปัญญาไม่ต่างอะไรกับเด็ก ๆ ผู้ยังไร้เดียงสา

ประการที่สอง ความหวังในสิ่งที่อาจเป็นไปได้ และอาจเป็นไปได้ หมายถึง ความหวังในสิ่งที่จะประสบผลสำเร็จได้ด้วยเงื่อนไขหลาย ๆ อย่าง เช่น นักเรียน มีความหวังจะเข้าเรียนต่อในมหาวิทยาลัยที่มีชื่อเสียง และเรียนคณะดี ๆ ความหวังเช่นนี้อาจจะสำเร็จหรือไม่สำเร็จก็ได้ ย่อมขึ้นอยู่กับเงื่อนไขมากมาย นักเรียนที่ผิดหวังมีมากกว่านักเรียนที่สมหวังอยู่เสมอ และนักเรียนที่ผิดหวังเคยเป็นทุกข์ถึงขนาดทำอัตวินิบาตมาแล้วก็มี

ประการที่สาม ความหวังในสิ่งที่เป็นไปได้ หมายถึง ความหวังในสิ่งที่รู้ชัดว่ามีอยู่แน่นอนแล้ว มีกำหนดอยู่แน่นอนแล้ว มีเงื่อนไขที่ได้ดำเนินการแล้วตามขั้นตอน เช่น ความหวังที่จะได้รับเงินเดือนในวันสิ้นเดือน ความหวังที่จะได้หยุดพักผ่อนในวันหยุดราชการ ความหวังในลักษณะเช่นนี้แม้ว่าอาจจะมีความเป็นไปได้อยู่บ้าง แต่ก็มีความเป็นไปได้สูงมาก มีค่าความเชื่อมั่นสูง เพราะไม่มีเงื่อนไขสลับซับซ้อนนัก ความหวังในสิ่งใดแล้วไม่ได้เป็นความทุกข์ มีลักษณะที่พอจะกำหนดได้ดังกล่าวนี้อย่างนี้

สรุปได้ว่า การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กายทุกข์ใจ และความคับแค้นใจเป็นธรรมดา นี้เรียกว่า การไม่ได้ตามที่ตนต้องการไม่ได้ตามที่หวังไว้เป็นทุกข์ แยกได้เป็น ๓ คือ หวังในสิ่งที่ไม่อาจเป็นไปได้ หวังในสิ่งที่เป็นไปได้และอาจเป็นไปได้ ไม่ได้ และหวังในสิ่งที่เป็นไปได้

ปัญจบาทานันท์ แปลตามรูปศัพท์ว่า กองแห่งรูปนามที่เข้าไปยึดถือ ๕ อย่าง ได้แก่

๑. รูปบาทานันท์ ชันธอันเป็นที่ตั้งแห่งความเข้าไปยึดถือ คือ รูป

๒. เวทนูปาทานขันธ ขันธอันเป็นที่ตั้งแห่งความเข้าไปยึดถือ คือ เวทนา
๓. สัญญูปาทานขันธ ขันธอันเป็นที่ตั้งแห่งความเข้าไปยึดถือ คือ สัญญา
๔. สังขารูปาทานขันธ ขันธอันเป็นที่ตั้งแห่งความเข้าไปยึดถือ คือ สังขาร
๕. วิญญาณูปาทานขันธ ขันธอันเป็นที่ตั้งแห่งความเข้าไปยึดถือ คือ วิญญาณ

ความพอใจ ความติดใจ ความเยื่อใย ความอาลัยในอุปาทานขันธ ๕ เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ความนำออกเสีย ความตัดเสีย ความทำลายเสีย ความละเสียซึ่งความพอใจ ความติดใจ ความเยื่อใย ความอาลัยในอุปาทานขันธ ๕ เป็นความดับทุกข์

ในมหาสติปัฏฐานสูตร ได้แสดงว่า “ก็โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ไหน อุปาทานขันธ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เหล่านี้เรียกว่า โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์” ^{๓๑}

การที่จิตยึดมั่นในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่เป็นฝ่ายน่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าชอบใจ อย่างหนักแน่น จัดเป็นกามูปาทาน ความเห็นผิด เช่นว่า ทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วไม่ได้ชั่ว บุญบาปไม่มี เป็นต้น แล้วยืนยันมั่นเหมาะในความเห็นเช่นนั้นอย่างไรปัญญาพิจารณาเหตุผล บางคราวเป็นเหตุให้ถกเถียงทะเลาะวิวาทกันรุนแรง เป็นทิวฏูปาทาน ความเข้าใจว่าศีลวัตรที่ตนประพฤติมาแล้วจนชินว่า ขลัง ศักดิ์สิทธิ์ สามารถเป็นที่พึ่งที่แน่นอนได้ ถูกต้องแน่นอน แล้วยึดมั่นปฏิบัติในศีลวัตรนั้น ๆ เป็นสัสสปทูปาทาน ความรู้สึกว่าทุกสิ่งทุกอย่างที่ตนพอใจ เป็นต้นของตน เป็นพวกของตน ที่ตรงข้ามเป็นเขา เป็นของเขา เป็นพวกของเขา เป็นอัตตวาทุ-ปาทาน ผู้ปรารถนาจะพ้นจากทุกข์ทั้งปวง จำเป็นต้องทำลาย อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ ทั้ง ๕ นี้ลงให้ได้ เมื่อได้เช่นนี้ ผลที่จะมีในอนาคต คือ ความเกิดในภพใหม่จะไม่มีอีกอัน หมายถึง ความทุกข์ทั้งปวงดับไปแล้ว

สรุปได้ว่า อุปาทานขันธทั้ง ๕ ดังกล่าวมาแล้วในเบื้องต้นเป็นทุกข์เพราะขาดการพิจารณาขาดปัญญาในการรู้เท่าทัน ทุกข์ คือ รูปูปาทานขันธ (อุปาทานขันธ คือ รูป) เวทนูปาทานขันธ (อุปาทานขันธ คือ เวทนา) สัญญูปาทานขันธ (อุปาทานขันธ คือ สัญญา) สังขารูปาทานขันธ (อุปาทานขันธ คือ สังขาร) วิญญาณูปาทานขันธ (อุปาทานขันธ คือ วิญญาณ) เหล่านี้เรียกว่าโดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ นี้เรียกว่า ทุกขอริยสัจ

^{๓๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๕๕/๓๔๒.

๒.๓ ทุกขอริยสัจที่แสดงไว้ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ในการศึกษาทุกขอริยสัจที่แสดงไว้ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อให้ได้ทราบถึงทุกขอริยสัจ ที่แสดงไว้ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท มีดังกล่าว ในบทนี้ผู้ศึกษาวิจัยจะได้ทำการศึกษาวิจัยทุกขสัจจะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ซึ่งจะได้นำเสนอโดยลำดับ ดังนี้

๒.๓.๑. ทุกขอริยสัจในพระไตรปิฎกและอรรถกถา

๑. มหาสติปัฏฐานสูตร ทุกขอริยสัจโดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ คือ รูปอุปาทานขันธ (อุปาทานขันธ คือ รูป) เวทนูปาทานขันธ (อุปาทานขันธ คือ เวทนา) สัญญูปาทานขันธ (อุปาทานขันธ คือ สัญญา) สังขารูปาทานขันธ (อุปาทานขันธ คือ สังขาร) วิญญูปาทานขันธ (อุปาทานขันธ คือ วิญญู) ภิกขุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ ภิกขุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขอริยสัจ^{๓๒}

ความทุกข์ในอริยสัจ ๔ มีความหมายกว้างกว่าความทุกข์ในขันธ ๕ คือ หมายเอาสุขเวทนาด้วย แม้ความสุขที่มีต้นเหตุเป็นมูล ท่านก็จัดเป็นความทุกข์ในอริยสัจ เพราะความสุขเช่นนั้นเป็นสามิสสุข คือ สุขที่มีอาภิสหรือเครื่องล่อ ย่อมลงท้ายด้วยทุกข์” จากข้อความที่ยกมา ๓ ตอน ได้ความตรงกันว่า ความทุกข์ในอริยสัจเป็นความทุกข์ของสิ่งที่มีใจครอง มีต้นเหตุเป็นต้นเหตุ และมีอุปาทานเป็นเหตุใกล้ เพราะความรักจึงอยากได้ เพราะความเกลียดชังจึงอยากหน่ายไม่ว่าอยากได้หรืออยากหน่าย ก็เป็นตัวก่ออุปาทาน (ความยึดถือมั่น) พอ ๆ กันเพราะความมีอุปาทานมาก เมื่อไม่ได้สิ่งที่อยากได้จึงเป็นทุกข์ และเพราะความอยากหน่าย เมื่อหนีไม่

พ้นก็เป็นทุกข์ ทั้งอยากได้และอยากหน่ายจึงมีจุดสุดท้ายอยู่ที่ทุกข์เหมือนกัน มีพระพุทธพจน์ที่ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร ว่า “ก็โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์เป็นไฉน อุปาทานขันธ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญู เหล่านี้เรียกว่า โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ ภิกขุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขอริยสัจ”^{๓๓}

คำที่น่าสังเกตและควรทำความเข้าใจในที่นี้มีอยู่ ๒ คำ คือ โดยย่อ (สงฺขิตฺเตน) และอุปาทาน จากคำว่า “โดยย่อ” ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แก่ความไว้ว่า ทุกข์ตั้งแต่ชาติทุกข์ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้แล้วก็ดี ทุกข์อื่นใดที่มีได้ตรัสไว้ในทุกขนิเทศนี้ก็ดี ทุกข์ทั้งปวงนั้นเว้นอุปาทาน

^{๓๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๒๖/๒๙๔.

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๙/๓๒๘.

ชั้น ๕ นั้นเสียหามีไม่ เพราะเหตุนั้น อุปาทานชั้นทั้งหลายนี้ พระพุทธองค์ ทรงชี้ที่สุดทุกข์จึงตรัสว่าเป็นทุกข์โดยย่อ”^{๓๔}

สรุปได้ว่า ในมหาสติปัฏฐานสูตร เป็นการกล่าวถึงเรื่องทุกข์ ซึ่งทุกข์ขอรียสัจโดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ เพราะเป็นวงจรกิเลสวัฏ หรือไตรวัฏฏ์ หรือ วงจร ๓ ส่วนของปัจจุสมุปบาท หมุนเวียนสืบทอดต่อ ๆ กันไป ทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิด หรือวงจรแห่งทุกข์ ได้แก่ กิเลสกรรม และวิบาก คือ กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมก็ได้รับวิบากคือผลของกรรมนั้น อันเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสแล้วทำกรรมหมุนเวียนต่อไปอีก เช่น เกิดกิเลสอยากได้ของเขา จึงทำกรรมด้วยการไปลักของเขามา ประสบวิบากคือได้ของนั้นมาเสพเสวยเกิดสุขเวทนา ทำให้มีกิเลสเหิมใจอยากได้รุนแรงและมากยิ่งขึ้นจึงยิ่งทำกรรมมากขึ้น หรือในทางตรงข้ามถูกขัดขวาง ได้รับทุกข์เวทนาเป็นวิบาก ทำให้เกิดกิเลส คือ โทสะแค้นเคือง แล้วพยายามทำกรรม คือประทุษร้ายเขา เมื่อเป็นอยู่อย่างนี้ วงจรจะหมุนเวียนต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด แต่ในเวทนานุปัสสนานี้ มีข้อต่างกันอย่างเดียว คือ พึงประกอบความอย่างนี้ว่า สติที่กำหนดเวทนาเป็นอารมณ์ เป็น ทุกขอริยสัจเป็นต้นแล้ว พึงทราบว่าเป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดเวทนาเป็นอารมณ์ โดยทุกขอริยสัจนั้นมีหน้าที่กำหนดรู้ แม้ในทุกขเวทนาถ้าไม่กำหนดก็ไม่เรียกว่าทุกขอริยสัจ เพราะในมนุษย์ และสัตว์เดรัจฉานต่างก็มีทุกขเวทนาด้วยกันทั้งนั้น ต่างกันที่การกำหนดรู้ ถ้าไม่รู้ก็ไม่ใช้ทุกขอริยสัจ

๒.๓.๒. ทุกขอริยสัจในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ในวิสุทธิมรรค^{๓๕} ได้แสดงลักษณะของสังขารที่ควรพิจารณายกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ด้วย ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ให้เห็นว่า มันไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ด้วยเหตุต่าง ๆ คือ

๑. เห็นว่าไม่เที่ยงด้วยเหตุ ๑๓

- ๑) อนาคติกโต พิจารณาโดยอาการว่า ไม่เป็นสิ่งมีอยู่ตลอดไป
- ๒) ตาวกาลิกโต พิจารณาโดยอาการว่า เป็นสิ่งมีอยู่ชั่วคราว
- ๓) อุปาทายปริจฉินฺนโต พิจารณาโดยอาการว่า เป็นสิ่งถูกกำหนดลงไว้ด้วยความเกิด และความเสื่อม
- ๔) ปโลกโต พิจารณาโดยอาการว่า เป็นสิ่งต้องพังทลายเพราะต้องพังทลายไปด้วยพยาธิ และมรณะ
- ๕) ขณิกโต พิจารณาโดยอาการว่า เป็นสิ่งมีอยู่ชั่วขณะเพราะต้องเปลี่ยนไป

^{๓๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์, หน้า ๘๔๖.

^{๓๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์, หน้า ๑๐๙๒.

๖) จลโต พิจารณาโดยอาการว่า เป็นสิ่งเคลื่อนไหวหมุนเวียนเพราะต้องเคลื่อนไปด้วยพยาธิมรณะ และเคลื่อนไปตามโลกธรรม ๘ ประการ คือ มีลาภ และเสื่อมลาภ เป็นอาทิ

๗) ปภังคุโต พิจารณาโดยอาการว่า เป็นสิ่งต้องแตกสลาย เพราะมีปกติเข้าถึงความเป็นของแตกสลายโดยการกระทำของตนเองบ้าง โดยการกระทำของผู้อื่นหรือสิ่งอื่นบ้าง

๘) อทฐวโต พิจารณาโดยอาการว่า เป็นสิ่งไม่คงทน เพราะมีปกติตกไปหา สภาพความความไม่คงทน

๙) วิปริณามธมมโต พิจารณาโดยอาการว่า มีอาการแปรปรวนไปเป็นธรรม เพราะมีการหมุนเวียนเปลี่ยนไปทุกขณะโดยอาการชราและมรณะ

๑๐) อสารถโต พิจารณาโดยอาการว่า เป็นสิ่งที่ไม่เป็นแก่นสารเพราะเป็นสิ่งอ่อนแอหาแก่นสารมิได้ ทั้งเป็นสิ่งที่แตกหักง่ายเหมือนกระฟ้าน

๑๑) วิภวโต พิจารณาโดยอาการว่า เป็นสิ่งต้องเสื่อมสลาย เพราะปราศจากความเจริญ และเพราะเป็นตัวเสื่อมเอง

๑๒) สงขตโต พิจารณาโดยอาการว่า เป็นสิ่งถูกปรุงแต่งขึ้น เพราะถูกปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่งขึ้นมิได้เป็นมาเอง

๑๓) มรณธมมโต พิจารณาโดยอาการว่า เป็นสิ่งมีมรณะเป็นธรรมดา เพราะมีความแก่ ความเจ็บอยู่เป็นปกติ

๒. เห็นว่าเป็นทุกข์ด้วยเหตุ ๒๘

๑) อภินหปฏิปิพนโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย ถูกบีบคั้นอยู่เป็นนิตย์

๒) ทุกขมโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นสิ่งทนได้ยาก คือ ทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น ทั้งเป็นพื้นที่สำหรับทุกข์

๓) ทุกขวตถุโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นวัตถุ คือ ที่ตั้งอยู่ของทุกข์

๔) โรคโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นโรค คือ เครื่องเสียดแทงเพราะพึงประทับอยู่ได้ด้วยปัจจัยและเป็นรังของโรค

๕) คณขโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นดังแผล ฝี เพราะความเป็นสิ่งประกอบด้วยความเจ็บปวด คือ ความทุกข์ เพราะเป็นที่ไหลออกแห่งหนอง คือ กิเลส และเพราะบวมขึ้น แกล้งแตกไปในที่สุด

๖) สลลโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นดังลูกศร เพราะเป็นที่ยังความเจ็บปวดให้เกิด เพราะทิ่มแทงอยู่ภายใน และเพราะดึงออกได้ยาก

๗) อฆโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นของชั่วร้าย หาคุณมิได้ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความติเตียน เพราะไม่ทำความงามมาให้ และเพราะเป็นพื้นที่สำหรับของคนชั่ว

๘) อาพาธโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นอาพาธ เพราะเป็นสัณขันธ์ความไม่เป็นเสรี ให้เกิด และเพราะเป็นปทัฏฐานแห่งความเจ็บไข้

๙) อิติโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดยเป็นจัญไรเพราะนำโซคร้ายเป็นอเนกประการมาให้

๑๐) อุพททโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นอุบาทว์ คือ ถูกทำร้ายเพราะเป็นสถานที่ให้ถูกทำร้ายด้วยประการต่าง ๆ ทั้งเพราะนำมาซึ่งอนัตตะ คือ ความพินาศ โดยที่มิได้คิดไว้ล่วงหน้า

๑๑) ภัยโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นของน่ากลัว เพราะเป็นที่เกิดภัยทั้งปวง และเป็นฝ่ายตรงข้ามกับความโล่งใจอย่างยอดเยี่ยม อันได้แก่ ความสงบทุกข์นั่นเอง

๑๒) อุปสัคโคโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นอุปสรรค คือ ความขัดข้องเพราะถูกความพินาศเข้าพัวพันถูกละเมิดที่เป็นโทษเข้าขัดขวางและเพราะความเป็นสภาพที่ไม่ควรจะรับเอาไว้ได้

๑๓) อตณโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย ไม่มีสิ่งต้านทานไว้ได้ เพราะไม่มีอะไรคุ้มครองไว้ได้ ทั้งหาความปลอดภัยไม่ได้

๑๔) อเลนโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย ไม่มีที่กำบัง เพราะไม่มีที่ลี้ภัยจะหลบซ่อนได้ ทั้งเพราะไม่ทำหน้าที่กำบังให้แก่สัตว์แม้เป็นผู้ซ่อนตัวอยู่แล้ว

๑๕) อสรณโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย ไม่มีที่พึ่ง เพราะหาเป็นที่กำบังภัยให้แก่ผู้อาศัยทั้งหลายไม่ได้เลย

๑๖) อาทินวโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นโทษ คือ มีเหตุร้าย ผลร้ายเพราะยังมีทุกข์เป็นไปอยู่ด้วยประการต่าง ๆ

๑๗) อฆมูลโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นมูลแห่งความลำบาก เพราะเป็นเหตุแห่งความทุกข์ยาก

๑๘) วรโกโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นผู้ข่า เพราะข่า ทำลายความวางใจ ดุจศัตรูวางตัวเป็นมิตร

๑๙) สาสวโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นสภาพเป็นไปกับอาสวะเพราะเป็นปทัฏฐานแห่งอาสวะ คือ ความหมักหมมอยู่ในจิตสำนึก

๒๐) มารามิสโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นเหยื่อของมาร เพราะเป็นเหยื่อของกิเลสมาร และมัจจุมาร

๒๑) ชาติธมมโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นสิ่งมีชาติ คือ ความเกิดเป็นธรรมดา เป็นไปเพื่อความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย เป็นปกติวิสัย

๒๒) ขราธมมโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย มีความแก่ คือ ความเสื่อมเป็นธรรมดา เพราะมีความเกิดและความแก่เป็นปกติวิสัย

๒๓) พยาธิธมมโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นสิ่งมีพยาธิเป็นธรรมดาเพราะมีความเกิด ความแก่ และความตาย เป็นปกติวิสัย

๒๔) มรณธมมโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นสิ่งมีมรณะเป็นธรรมดาเพราะ มีความเกิด ความแก่ ความเจ็บ เป็นปกติวิสัย

๒๕) โสภณธมมโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นสิ่งมีความโสภณเป็นธรรมดา เพราะมีความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย เป็นปกติวิสัย

๒๖) ปริเทวธมมโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นสิ่งมีความคร่ำครวญเป็นธรรมดา เพราะมีชาติ ชรา พยาธิมรณะ และความโสภณเป็นปกติวิสัย

๒๗) อุปายาสธมมโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นสิ่งมีความคับแค้นเป็นธรรมดา เพราะมีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสภณ ปริเทวะ เป็นปกติวิสัย

๒๘) สงกิลลธมมโต เห็นว่าเป็นทุกข์โดย เป็นสิ่งมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา เพราะเป็นแดนแห่งกิเลส คือ ตัณหาและทิฏฐิ และทุจริตต่าง ๆ เป็นปกติวิสัย^{๓๖}

๓. เห็นโดยความเป็นของงาม อันเป็นบริวารแห่งทุกข์ลักษณะ โดยเหตุ ๗

- ๑) อชฺฌณโต เห็นว่าไม่งามโดย เป็นสิ่งไม่มีความงดงาม
- ๒) ทุกฺคนธโต เห็นว่าไม่งามโดย เป็นสิ่งมีกลิ่นเหม็น
- ๓) เชฺคฺจุจฺจโต เห็นว่าไม่งามโดย เป็นสิ่งน่ารังเกียจ
- ๔) ปฏิกูลโต เห็นว่าไม่งามโดย เป็นสิ่งปฏิกูล คือ สกปรก
- ๕) อมณฺทนฺตโต เห็นว่าไม่งาม เป็นสิ่งมิใช่กำจัดความปฏิกูลได้ด้วยการตบแต่ง
- ๖) วิรูปโต เห็นว่าไม่งามโดย เป็นสิ่งน่าเกลียด
- ๗) วิภฺจฺจนโต เห็นว่าไม่งามโดย เป็นสิ่งน่าขยะแขยง

๔. เห็นโดยความเป็นอนัตตา โดยเหตุ ๗

- ๑) ปฺรโต เห็นว่าเป็นอนัตตาโดย เป็นฝ่ายอื่น
- ๒) ริดฺดโต เห็นว่าเป็นอนัตตาโดย เป็นของว่าง
- ๓) ตฺจุจฺจโต เห็นว่าเป็นอนัตตาโดย เป็นของเปล่า
- ๔) สฺสุญฺญโต เห็นว่าเป็นอนัตตาโดย เป็นของสูญ
- ๕) อสฺสํมิกโต เห็นว่าเป็นอนัตตาโดย เป็นของไม่มีใครเป็นเจ้าของ
- ๖) อนิสฺสรโต เห็นว่าเป็นอนัตตาโดย เป็นของไม่มีใครเป็นใหญ่

^{๓๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาโมกข์, หน้า ๑๐๙๓.

๗) อวสวตติโต เห็นว่าเป็นอนัตตาโดย เป็นของไม่อยู่ในอำนาจใคร^{๓๗}

สรุปได้ว่า อนิจจลักษณะ ๑๓ ทุกขลักษณะ ๒๘ อาการที่เป็นบริวารของทุกขลักษณะ ๗ และอนัตตลักษณะ ๗ เป็นอาการของสังขารนี้ มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน ดังนั้นสังขารทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมจึงมีความเสมอภาคกันใน ๓ กรณี คือ อนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์ และ อนตตตา ความเป็นสิ่งไม่มีตัวตน การเห็นสังขารโดยแยกก้อยเช่นนี้ มีได้กับบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยผู้นั้นฝึกฝนจนมีปัญญินทรีย์แก่กล้าแล้ว แต่สำหรับบุคคลผู้เริ่มปฏิบัติทั่วไปก็สามารถเห็นได้เป็นบางส่วน ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับความสามารถทางปัญญาของบุคคลนั้น

ข้อสังเกตบางอย่าง ที่จะช่วยให้กำหนดขอบเขตของทุกขในอริยสัจง่ายขึ้น พอประมวลดังนี้

๑. เป็นอินทรีย์พัทธ์ คือ เนื่องด้วยอินทรีย์ เกี่ยวข้องกับชีวิต เป็นปัญหาสำหรับมนุษย์ ไม่รวมถึงอนินทรีย์พัทธ์ ไม่ใช่ทุกขในข้อความว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ (สัพเพ สังขารา ทุกขา) หรือในข้อความว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ (ยถนิจจํ ตํ ทุกขํ) ซึ่งหมายถึงทุกขในไตรลักษณ์ ที่กินความกว้างขวางครอบคลุมทั้งหมด

๒. เป็นเรื่องที่เกิดจากกรรมกิเลส คือ เป็นทุกข์ที่เป็นปัญหาของมนุษย์ เกิดจากกิเลส และกรรมของคน (ใช้ศัพท์ตามพระบาลีว่า เกิดจากทุกขสมุทัย คือ เกิดจากตัณหา และพึงสังเกตตามพุทธพจน์ที่ว่า อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์)

๓. เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับปริณญากิจ คือ ตรงกับกิจในอริยสัจข้อที่ ๑ อันได้แก่ ปริณญา อธิบายว่า ปริณญา คือ การกำหนดรู้ หรือ การรู้จักตามสภาพที่มันเป็น เป็นกิจที่มนุษย์จะต้องกระทำต่อทุกขในอริยสัจ คือการทำความเข้าใจเกี่ยวกับปัญหาของตน ทุกขในอริยสัจ จำกัดเฉพาะทุกข์ที่เกี่ยวข้องกับกิจ คือ ปริณญา นี้เท่านั้น

๔. เน้นความหมายในแง่ที่ว่าเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ หรือเป็นที่รองรับของทุกข์ (ทุกข์ขตุ ฤตถาย) ไม่เพ่งความหมายในแง่ที่มีความบีบคั้นกดดันขัดแย้งด้วยการเกิดขึ้นและการเสื่อมสลาย (อุทฺทพฺพยปฏิปฺพนฺณฺเรน) ซึ่งเป็นความหมายที่เต็มเนื้อหาของทุกขในไตรลักษณ์^{๓๘}

^{๓๗} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์, หน้า ๑๐๙๔.

^{๓๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับและขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธัมม, ๒๕๕๕), หน้า ๗๘.

สรุปได้ว่า ทุกขอริยสัจ หมายถึงเรื่องของเบญจขันธ์ หรืออุปาทานขันธ์ เรียกเป็นศัพท์ว่า ได้แก่ ทุกข์เฉพาะส่วนที่เป็นอินทริยพัทธ์ คือ เนื่องด้วยอินทริย์ เกี่ยวกับชีวิต ไม่รวมถึงทุกข์ที่เป็นอนินทริยพัทธ์ (ไม่เนื่องด้วยอินทริย์) ซึ่งเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ แต่ไม่จัดเป็นทุกข์ในอริยสัจ

๒.๔ สรุปท้ายบท

จากการศึกษา ทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท พบว่า ทุกข์ หมายถึง สภาวะที่ทนได้ยาก ปีบคั้น ความลำบาก แม้แต่ความไม่สบายกายไม่สบายใจ ความไม่ได้ในสิ่งที่ตนรักที่ตนหลง เป็นทุกข์ ซึ่งทุกข์ในที่นี้เป็นความทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ของสังขารทั้งปวง และมีแต่การปรุงแต่งกันไป เพราะความไม่มีอิสระ ที่เป็นไปตามอำนาจของเหตุปัจจัยที่ปรุงแต่ง โดยประเภทของความทุกข์ ได้แก่ (๑) ปกิณณกทุกข์ คือ เป็นทุกข์เบ็ดเตล็ดต่าง ๆ (๒) นิพัทธ์ทุกข์ คือ ทุกข์เนื่องนิตย เช่น หนาว ร้อน หิว เป็นต้น (๓) พยาธิทุกข์ หรือทุกข์เวทนา เกิดจากการเจ็บไข้ได้ป่วยต่าง ๆ (๔) สันตปาทุกข์ทุกข์ คือ ความร้อนรุ่ม ความกระวนกระวายใจเพราะถูก กิเลส ราคะ โทสะ โมหะแผดเผา (๕) วิปากทุกข์หรือผลกรรม ได้แก่วิปฏิสาร ความร้อนใจ (๖) อาหารปริเยฏฐิทุกข์ คือ ทุกข์ในการทำมาหากินเรียกว่า อาชีวะทุกข์ (๗) วิวาทมูลกทุกข์ คือ ทุกข์มีวิวาทเป็นมูล เพราะการทะเลาะวิวาทเป็นเบื้องต้น

ส่วนทุกขอริยสัจ แปลว่า ความจริงอย่างประเสริฐ คือ อุปาทานขันธ์ คือ รูป อุปาทานขันธ์คือ เวทนา อุปาทานขันธ์ คือ สัญญา อุปาทานขันธ์ คือ สังขาร อุปาทานขันธ์ คือ วิญญาณ โดยย่ออุปาทานขันธ์ ๕ นี้เป็นทุกข์ เรียกว่า ทุกขอริยสัจ

ดังนั้น ทุกขอริยสัจ จึงหมายถึงเรื่องของเบญจขันธ์ที่เป็นอุปาทานขันธ์ได้แก่ ทุกข์เฉพาะส่วนที่เป็นอินทริยพัทธ์ คือ เนื่องด้วยอินทริย์เกี่ยวกับชีวิตไม่รวมถึงทุกข์ที่เป็นอนินทริยพัทธ์ (ไม่เนื่องด้วยอินทริย์) เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ทุกขอริยสัจ ความจริงแท้ที่ปรากฏให้จิตรับรู้ คือ ทุกข์ทุกข์ในที่นี้ หมายถึง สภาพธรรมที่ปรากฏคือ ธรรมชาติทั้งปวงที่ รับรู้ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อยู่ในสภาพไม่คงทนมีสภาพเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยตลอดเวลา บังคับบัญชาไม่ได้ เหมือนสัตว์ผู้ถูกศรปักติด เสียบแทงย้อมโสภณ เหนื่อยหน่ายคร่ำครวญ ตोकพรวดพราด ถึงความหลงใหล เป็นสภาวะที่ปีบคั้นที่เกิดจากทุกข์เวทนา แต่เมื่อปฏิบัติถึงลำดับญาณที่ควรเกิด ทุกข์เวทนาทางกาย ญาณเวทนา ทุกข์เวทนานี้เกิดจากการนั่งเป็นเวลานาน ประกอบกับจิตที่เป็นสมาธิจึงเห็นสภาวะทุกข์ได้ชัดเจน ยกจิตขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณารูป นาม ขันธ์ ๕ ว่าเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา เห็นสภาวะที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงชัดเจนขึ้นตามลำดับ เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะเกิดทุกข์เวทนาทางใจ คือ เกิดความเบื่อหน่ายในรูป นาม ขันธ์ ๕ ว่า

เป็นของหนัก เป็นของปฏิกูล เป็นของน่าเกลียด อยากจะหลุดพ้นไปไม่ต้องกลับมาเกิดเสวยทุกข์ เวทนานี้อีก ทุกข์เวทนาทางใจนี้จะทวีเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ทำให้มีอาการเซื่องซึมไม่ร่าเริง ดูเป็นคนทุกข์หนัก ไม่ว่าจะเห็นอะไรก็ทุกข์ไปหมดเหมือนกับว่าโลกนี้มีแต่ความทุกข์ เต็มไปด้วยทุกข์ ทุกข์เต็มเปี่ยมทุกข์เต็มประดาเหมือนกับเอาเกวียนมาบรรทุกเอาสภาวะทุกข์ใส่เข้าไปจนเต็มเล่มเกวียนแล้วขับไปฉะนั้น

ส่วนทุกข์เวทนาทางกายจะมีอาการปวดตามร่างกาย เช่น ปวดขา ปวดเข่า ปวดข้อปวดเส้นเอ็น ปวดกระดูก ปวดคอ ปวดหลัง ปวดเอว ปวดหัว ปวดแขน ปวดหลังเท้า ปวดเมื่อยปวดท้อง แน่นอึดอัดหายใจไม่สะดวกหายใจขัด ๆ หายใจไม่โล่ง มีอาการคันหยาบ ๆ คันละเอียดคันยุบยิบ คันเหมือนมดไต่ ไรตอม คันเหมือนมดกัดเป็นต้น อาการเหล่านี้จะทวีเพิ่มความรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ เกิดขึ้นหลายรอบและจะเห็นความเปลี่ยนแปลงของความเกิดดับว่าเวทนามีความเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ เคลื่อนที่ย้ายที่เปลี่ยนเป็นเห็บขาแล้วก็หายไป บางครั้งก็หายเร็ว บางครั้งก็หายช้า เพราะฉะนั้น สภาวะทุกข์จึงเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนาที่พิจารณาเห็นได้และเป็นไปตามหลักทุกข์ขอรียสัจดังนี้

บทที่ ๓

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขาริภังคสูตร

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นคำสอนสำคัญในหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏชัดเจนในพระไตรปิฎกและในขณะเดียวกัน ในพระไตรปิฎกนั้นยังมีสูตรที่น่าสนใจคือการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขาริภังคสูตร ผู้วิจัยกำหนดประเด็นหัวข้อการศึกษาไว้ดังนี้

๓.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของสังขาริภังคสูตร

๓.๒ ความหมายของสังขาริภังคสูตร

๓.๓ หลักธรรมในสังขาริภังคสูตร

๓.๔ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขาริภังคสูตร

๓.๕ สรุปการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔

๓.๖ สรุปการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขาริภังคสูตร

๓.๗ สรุปท้ายบท

๓.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของสังขาริภังคสูตร

ในสังขาริภังคสูตร เป็นพระสูตร ๑ บทที่พบว่ามีความสำคัญเกี่ยวกับ การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่าย ซึ่งอริยสัจ ๔ อันเป็นแนวทางในการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์และมีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนา ซึ่งสามารถปฏิบัติทำให้บรรลุผล ชะงักได้ ดังนั้นเพื่อให้เกิดความเข้าใจ และทราบถึงความเป็นมาและความสำคัญของสังขาริภังคสูตรดังต่อไปนี้

แสดงไว้โดยย่อเท่านั้น แล้วเสด็จเข้าไปยังที่ประทับ ท่านสารีบุตรจึงอธิบายขยายความให้ภิกษุทั้งหลายฟังโดยพิสดารต่อไป ที่ทรงแสดงโดยย่อ ก็เพราะทรงประสงค์จะชมเชยท่าน

๓.๑.๑ ความเป็นมาของสังขาริภังคสูตร

ความเป็นมาของสังขาริภังคสูตร^๑ ได้กล่าวที่มาไว้ว่าพระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี โดยทรงปรารภพระ

^๑ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๔/๑๖๐.

ธรรมจักรที่ทรงแสดง ณ สถานที่นั้นให้เป็นเหตุ เพื่อทรงจำแนกสัจจะให้ภิกษุเหล่านั้นฟัง สารีบุตรนั่นเอง พระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภท ปรัชมาสยะ^๒ คือ ทรงแสดงธรรมตามอัธยาศัยของผู้อื่น หมายความว่า เมื่อทรงเล็งเห็นด้วยพระญาณว่าบุคคลใดเป็นผู้มีความพร้อมที่จะบรรลุธรรม หรือเป็นผู้ที่ควรได้รับการโปรดจากพระองค์ พระองค์ก็จะทรงแสดงธรรมไปตามความเหมาะสมแก่อัธยาศัยของบุคคลนั้น ๆ เพื่อบุคคลนั้น ๆ จักได้รับประโยชน์จากการฟังธรรมของพระองค์อย่างเต็มที่หรือได้รับผลเต็มตามความประสงค์ และตามเป้าหมายของการทรงแสดงธรรม ดังเช่นตอนหลังทรงตรัสรู้ ในพระสูตรแรกของพระพุทธศาสนา คือ ัมมจักกัปปวัตตนสูตร ได้แสดงอริยสัจ ๔ ไว้เป็นหลัก ดังนั้น อริยสัจ ๔ จึงเป็นหัวใจของคำสอนทั้งหมด ซึ่งในสามัญญผลสูตรเป็นต้น เรียกว่าสามุกังกลิกเทศนา คือ เทศนาที่พระพุทธองค์ตรัสแสดงด้วยพระองค์เอง ไม่มีสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหม สามารถแสดงอริยสัจได้ก่อนพระพุทธเจ้าทรงแสดงัมมจักกัปปวัตตนสูตร แก่พระเบญจวัคคีย์ ก็เพราะทรงเห็นว่าการแสดงเรื่องมัชฌิมาปฏิปทา และเรื่องอริยสัจสี่นั้น เหมาะแก่อัธยาศัยของพระเบญจวัคคีย์ ซึ่งเป็นผู้ที่พยายามแสวงหาทางปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น และเมื่อพระเบญจวัคคีย์ได้ฟังัมมจักกัปปวัตตนสูตร ก็ได้บรรลุธรรม หรือได้บรรลุผลตามที่ตนมุ่งหวัง มีรูปแบบของสัจจวิภังคสูตร เป็นแบบบรรยายโวหาร แบบถามเอง-ตอบเอง

สรุปได้ว่า สัจจวิภังคสูตร เป็นสูตรที่อ่าน่าสนใจด้วยเป็นเหตุที่ทรงจำแนกสัจจะให้แก่พระสารีบุตร พระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภท ปรัชมาสยะ คือ ทรงแสดงธรรมตามอัธยาศัยของผู้อื่น เมื่อทรงเล็งเห็นด้วยพระญาณว่าบุคคลใดเป็นผู้มีความพร้อมที่จะบรรลุธรรม พระองค์ก็จะทรงแสดงธรรมไปตามความเหมาะสมแก่อัธยาศัยของบุคคลนั้น ๆ เช่น ตอนหลังทรงตรัสรู้ ในพระสูตรแรกของพระพุทธศาสนา คือ ัมมจักกัปปวัตตนสูตร ได้แสดงอริยสัจ ๔ ไว้เป็นหลัก เป็นต้น

๓.๑.๒ ความสำคัญของสัจจวิภังคสูตร

สัจจวิภังคสูตรเป็นพระสูตรที่มีความสำคัญพระสูตรหนึ่ง เนื่องจากเป็นพระสูตรที่แสดงการจำแนกสัจจะ ๔ คือ อริยสัจ ๔ ประการ ใจความสำคัญพระสูตรนั้นสามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ ภาค คือ

๑. ภาคอุเทศของพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมโดยย่อว่า พระธรรมจักรอันยอดเยี่ยม พระองค์ประกาศไว้ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะพราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกให้หมุนกลับไม่ได้ คือ ทรงบอกแสดง บัญญัติ กำหนด จำแนก ทำให้ง่าย ซึ่งอริยสัจ ๔ ประการ อันได้แก่ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ และ

^๒ ม.อ. (ไทย) ๑๔/-/(๘๘) - (๘๙).

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ทรงแนะนำให้อริยสัจทั้งหลายครบพระสารีบุตร พระมหาโมคคัลลานะ เพราะสามารถแสดงอริยสัจ ๔ ได้โดยพิสดาร

๒. ภาคนิเทศของพระสูตร เมื่อพระบรมศาสดาเสด็จเข้าไปยังที่ประทับ พระสารีบุตรก็ได้อธิบายหัวข้อธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยย่อให้พิสดารต่อไป โดยยกคำในอุทเทสขึ้นเป็นคำปจฺฉา แล้ววิสีขนาไปแต่ละคำ เช่น ทุกขอริยสัจ เป็นอย่างไร คือ ชาติเป็นทุกข์ ชราเป็นทุกข์... ชาติ เป็นอย่างไร คือ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ... ชรา เป็นอย่างไร คือ ความแก่ ความคร่ำคร่า... เป็นต้น

สรุปได้ว่า พระสูตรนี้ มีผู้แสดง ๒ ท่านเหมือนพระสูตรอื่น ๆ อีกหลายพระสูตรแต่ในพระสูตรนี้มีข้อที่แตกต่างออกไป คือ เมื่อทรงแสดงอุทเทสบจบ ทรงแนะนำและทรงสรรเสริญพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะไว้ด้วย เท่ากับทรงแสดงพระประสงค์ให้พระสารีบุตรขยายความในส่วนของวิงค์ต่อไป แล้วเสด็จลุกจากพุทธอาสน์เข้าสู่ที่ประทับ พระสารีบุตรจึงทำหน้าที่แสดงต่อ

๓.๒ ความหมายของสัจจวิงค์สูตร

สัจจวิงค์สูตร หมายถึง พระสูตรที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมโดยย่อว่า พระธรรมจักรอันยอดเยี่ยม ที่พระองค์ประกาศไว้ ณ ปาอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะพราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกให้หมุนกลับไม่ได้ คือ ทรงบอกแสดงบัญญัติ กำหนด จำแนก ทำให้ง่าย ซึ่งอริยสัจ ๔ ประการ อันได้แก่ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ และทรงแนะนำให้อริยสัจทั้งหลายครบพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะ เพราะสามารถแสดงอริยสัจ ๔ ได้โดยพิสดารจากนั้น พระสารีบุตรได้อธิบายหัวข้อธรรมที่ทรงแสดงโดยย่อพิสดารต่อไป โดยยกคำใน อุทเทส ขึ้นเป็นคำปจฺฉา แล้ววิสีขนาไปแต่ละคำ เช่น ทุกขอริยสัจ คือ ชาติเป็นทุกข์ ชราเป็นทุกข์ ฯลฯ ชาติ คือ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ฯลฯ ชรา คือ ความแก่ ความคร่ำคร่า ฯลฯ

๓.๒.๑ ความหมายตามหลักสัททนต์

สัจจวิงค์สูตร มาจากคำภาษาบาลีว่า สจฺจวิงค์สุตฺต แยกศัพท์เป็น สจฺจ + วิงค์ + สุตฺต มีความหมาย ดังนี้ บทว่า สจฺจ หมายถึง สัจจะ สัตย์ ความจริง คำจริง สจฺจ ศัพท์ แปลว่า สัจ

ธรรม, พระนิพพาน วิเคราะห์ศัพท์ว่า รากกขยเหตุภาวเน อวิปริตตตา จตุสัจจปริยาปนนตตา วา สัจจ แปลว่า เชื่อว่าสัจจะเพราะไม่ผิดเพี้ยนไปจากความเป็นเหตุสิ้นราคะหรือเพราะเนื่องในสัจจะ^๓

สัจจ ศัพท์ แปลว่า สัจจะ, สัตย์, ความจริง, คำจริง วิเคราะห์ศัพท์ว่า สนตสุ สาธสุ ภาว สัจจ แปลว่า สิ่งที่มีในคนดีทั้งหลาย สรติ आयติ ทุกข์ หีสติติ สัจจ แปลว่า สิ่งที่เคยเจ็บทุกข์ (สร ธาตุในความหมายว่าเจ็บเบียน จ ปัจจย, ลบ ร, ซ้อน จ)^๔

บทว่า วิภังค์ หมายถึง การแบ่ง, การจำแนก, ในที่นี้หมายถึงการจำแนกเนื้อความให้ พิสดาร^๕ วิภังค์ ความหมายที่ ๑ (ในคำว่า วิภังค์แห่งสิกขาบท) คำจำแนกแห่งสิกขาบทเพื่อจำแนก ความแห่งสิกขาบทเพื่ออธิบาย แสดงความหมายให้ชัดเจน ท่านใช้เป็นชื่อเรียกคัมภีร์ที่จำแนกความ เช่นนั้นในพระวินัยปิฎกว่าคัมภีร์วิภังค์ คือ คัมภีร์จำแนกความสิกขาบทในภิกขุปาฏิโมกข์ เรียก มหาวิภังค์ หรือภิกขุวิภังค์ เป็นต้น

วิภังค์ ความหมายที่ ๒ ชื่อคัมภีร์ที่ ๒ แห่งพระอภิธรรมปิฎกที่อธิบายจำแนกความแห่ง หลักธรรมสำคัญเช่น ชันธ อายตนะ ปัจจยาการ เป็นต้น ให้ชัดเจนจบไปที่ละเรื่อง ๆ^๖

บทว่า สุตต ศัพท์ แปลว่า สายสูตร, เส้นด้าย (ตนต ตนต) วิเคราะห์ศัพท์ว่า สุตตติ สุตต แปลว่า สิ่งที่ยาวออกไป (สุจ ธาตุ ในความหมายว่าไป, เป็นไป ต ปัจจย, ลบสระที่สุตธาต, แปลง จ เป็น ต)^๗ สุตต แปลว่า พระสูตร ปาพจน์ พระพุทธพจน์ วิเคราะห์ศัพท์ว่า อภิสเวติ อตเถติ สุตต แปลว่า พจน์ที่หลังเนื้อความออกมา สุ ธาตุ ในความหมายว่า ไหล, หลั่ง (ต ปัจจย ซ้อน ต)^๘

สุตต ศัพท์เดิมเป็น สุตต ศัพท์ ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกวจนะ เอา อ ที่สุดศัพท์แห่ง การันต์ กับ สิ เป็น อ สำเร็จรูปเป็น สุตต แปลว่า สูตรหรือพระสูตร^๙

^๓ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธ ศาสน์, ชุดศัพท์วิเคราะห์**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๘), หน้า ๘๖๙

^๔ พระมหาโพธิวงศาจารย์, **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสนา, ชุดศัพท์วิเคราะห์**, หน้า ๘๖๙.

^๕ ม.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๒/๕๓๔/๒๑๕.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสนา ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๒๗๘.

^๗ พระมหาโพธิวงศาจารย์, **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสนา, ชุดศัพท์วิเคราะห์**, หน้า ๙๕๖

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๕๖.

^๙ ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **บาลีไวยากรณ์วิจิตร ภาคที่ ๒ นามและอภัยยศัพท์ หลักสูตรปริยัติธรรมตรี**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราช วิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๔๔.

สรุปได้ว่า ความหมายตามหลักสัทนัย สัจจวิภังคสูตร หมายถึง สูตรว่าด้วย การจำแนกสังขจะ ขึ้นนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร เป็นสูตร ๆ หนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสแบบปริชามสยะ หมายความว่า สัจจวิภังคสูตรว่า ด้วยการจำแนกสังขจะ สาระที่ควรศึกษาโดยละเอียด คือ ทรงบอกแสดง บัญญัติ กำหนด จำแนก ทำให้ง่าย ซึ่งอริยสัง ๔ ประการ คือ ทุกขอริยสัง ทุกขสมุทยอริยสัง ทุกขนิโรธอริยสัง และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง

๓.๒.๒ ความหมายตามหลักอรรถนัย

ความหมาย ของสัจจวิภังคสูตรที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก ว่าด้วยการจำแนกสังขจะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาคได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย” ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมจักรอันยอดเยี่ยมตถาคตผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ประกาศแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลก ให้หมั่นกลับไม่ได้ คือ การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่าย ซึ่งอริยสัง ๔”^{๑๐}

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงคบสारीบุตรและโมคคัลลანะ เธอทั้งหลายจงคบสारीบุตรและโมคคัลลานะเถิด สारीบุตรและโมคคัลลานะเป็นภิกษุฉลาด เป็นผู้อนุเคราะห์ เพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย สारीบุตรเปรียบเหมือนผู้ให้กำเนิด โมคคัลลานะเปรียบเหมือนผู้บำรุงเลี้ยงทารกที่เกิดแล้ว สारीบุตรย่อมแนะนำในโศดาปัตติผล โมคคัลลานะย่อมแนะนำในประโยชน์ที่สูงที่สุด สारीบุตรสามารถที่จะบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายซึ่งอริยสัง ๔ ได้โดยพิสดาร”

ในคัมภีร์อรรถกถา ได้กล่าวสारीบุตรและโมคคัลลานะทรงแสดงว่า โมคคัลลานะจุจมารดาผู้เลี้ยงก็มารดาผู้ให้เกิด งดเว้นของเค็มและของเปรี้ยวเป็นต้น ตลอด ๙ เดือนหรือ ๑๐ เดือน ทรงทารกไว้ในท้อง ให้มารดาเลี้ยง คือ แม่นม รับทารกที่ออกจากท้องมารดานั้น เลี้ยงทารกด้วยน้ำนม และเนยสด เป็นต้นให้เจริญ ทารกนั้นอาศัยความเจริญเที่ยวไปตามสบาย พระสारीบุตรเถระก็เป็นอย่างนั้น สังเคราะห์บรรพชิตทั้งหลาย ในสำนักของตน หรือของภิกษุเหล่าอื่น ด้วยการ

^{๑๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๑/๔๑๖.

สงเคราะห์ ๒ อย่างปฏิบัติบรรพชิตผู้ไข่ ชักชวนในกัมมัฏฐาน รู้ความเป็นพระโสดาบันแล้ว จำเดิมแต่กาลบรรพชิตเหล่านั้นออกจากภัยในอบายทั้งหลาย บัดนี้ ก็เป็นผู้ไม่สนใจ^{๑๑}

ในบรรพชิตเหล่านั้นว่า พวกเขาจักยังมรรคเบื้องสูงให้เกิดขึ้นด้วยการกระทำของบุรุษเฉพาะตนแล้ว กล่าวสั่งสอนบรรพชิตใหม่ ๆ เหล่าอื่น ฝ่ายพระมหาโมคคัลลานะ สงเคราะห์บรรพชิตทั้งหลายในสำนักของตน หรือของภิกษุเหล่าอื่นเช่นนั้นเหมือนกัน ชักชวนในกัมมัฏฐาน ย่อมไม่ถึงความเป็นผู้ ไม่สนใจในบรรพชิตทั้งหลาย แม้บรรลุลแล้วซึ่งผล ๓ ในเบื้องต้น ทราบว่าเพราะเหตุไร พระมหาโมคคัลลานะนั้น จึงมีความคิดอย่างนี้. สมดังพระดำรัสที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คุณแม่มีประมาณน้อยก็มีกลิ่นเหม็น มูลร น้ำลาย น้ำหนอง เลือด แม่มีประมาณน้อยก็มีกลิ่นเหม็นแม้นใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่สรรเสริญภพแม่มีประมาณน้อยโดยที่สุด แม้สักว่าแอบอิงนางฟ้า ก็ฉนั้นเหมือนกัน ดังนี้ เพราะฉะนั้นพระมหาโมคคัลลานะ จึงไม่ถึงความเป็นผู้ไม่สนใจในบรรพชิตเหล่านั้น จนกว่าพวกเขายังไม่บรรลุลหัตต์ ย่อมถึงความเป็นผู้ไม่สนใจในบรรพชิตทั้งหลายแม้ผู้บรรลุลหัตต์แล้ว ด้วยเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรเหมือนมารดาผู้บังเกิดเกล้า โมคคัลลานะเหมือนมารดาเลี้ยงทารกที่เกิดแล้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรย่อมแนะนำในโสดาปัตติผลโมคคัลลานะย่อมแนะนำในผลที่สูงขึ้นไป

สังขวิภังคสูตรเป็นพระสูตรหนึ่งในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๔ เนื่องจากพระสูตรนี้มีเนื้อหาไม่สั้นไม่ยาวเกินไป ท่านจึงตรัสไว้ใน มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย

ดังนั้น พระสุตตันตปิฎกซึ่งเป็นปิฎกหนึ่งในจำนวน ๓ ปิฎก ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น สังขวิภังคสูตร^{๑๒} ว่าด้วยการจำแนกสังขะ พระพุทธองค์ผู้ประเสริฐทรงแสดงสังขะ หรือเพราะสังขะอันกระทำความเป็นพระอริยะ สังขะ มี ๔ ในพระพุทธศาสนา คือ อริยสัง ๔ ในคัมภีร์อรรถกถาปรมัตถทีปนี ให้ความหมายไว้ดังนี้ วจนตลโต ปน อริยานิ จ อวิตถุญเณ สจฺจานิ จาติ อริยสจฺจานิ อริยสส วา ภควโต สจฺจานิ เตน เทสิตตฺตา อริยภาวกรานิ วา สจฺจานิตี อริยสจฺจานิ.

“แปลความว่า ก็โดยความหมายของคำ ชื่อว่า อริยสัง เพราะประเสริฐและจริง เพราะอรรถว่าแท้ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อริยสัง เพราะพระพุทธองค์ผู้ประเสริฐทรงแสดงสังขะ หรือเพราะสังขะอันกระทำความเป็นพระอริยะ การที่เรียก อริยสัง ก็เพราะว่า “อริยสัง ๔ ประการนี้ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะเหตุนี้ พึงทำความเพียรเพื่อบรรลุตามความเป็นจริง”^{๑๓}

^{๑๑} ม.อ. (ไทย) ๒๓/๒/๗๐๕/๓๘๘.

^{๑๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๑/๑๒๔.

^{๑๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๗/๖๐๙.

พระพุทธองค์ทรงรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ประการนี้ตามความเป็นจริงนี้เอง ชาวโลกจึงเรียกพระองค์ว่า “พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า”^{๑๔} ทรงตรัสสอนเหล่าสาวกว่า “พึงอนุเคราะห์ชนจะเป็นมิตรอำมาตย์ญาติสาโลหิตก็ตามให้ความสำคัญคำที่ควรรับฟัง พึงชักชวนคนเหล่านั้นให้ตั้งมั่นให้ดำรงอยู่ในการรู้อริยสัจ ๔ ประการตามความเป็นจริง” ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลก ให้หมุ่นกลับไม่ได้ คือ การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่าย ซึ่งอริยสัจ ๔

สังขยวิงคสูตรนี้จัดเป็น นวักสัจตฤคศาสน์ ระเบียบคำแบบ ถาม - ตอบ เป็นการ ทูลถามเพื่อขอความรู้ เวทลละ สังขยวิงคสูตรนี้จัดเป็นพระสูตรที่มีเหตุเกิดประเภท ปรัชมาสยะ”^{๑๕} คือ ทรงแสดงธรรมตามอัธยาศัยของผู้อื่น เป็นเหตุ ๑ ใน ๔ เหตุแห่งการแสดงธรรมของพระผู้มีพระภาคที่พระอรชกถาจารย์ ผู้รจนาคัมภีร์สมังควลาลินี (คัมภีร์อรรถกถา อธิบายความในที่ฌนิกาย) อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคอีกทั้งเหล่าพระสาวก มีเหตุแห่งการแสดงธรรมแก่พุทธบริษัทตามสถานที่ต่าง ๆ ๔ ประการ^{๑๖} คือ

๑. อัตตัทธมาสยะ ยะ เหตุแห่งการแสดงธรรมตามพระอัธยาศัยของพระองค์เอง โดยไม่ต้องมีผู้ใดทูลอาราธนา เช่น อาคันเตยยสูตร พระสูตรที่ทรงแสดงธรรมไปตามเนื้อหาโดยไม่มีคำถาม-ตอบและไม่ผู้ใดทูลถาม พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ วิหารเชตวัน เขตพระนครสาวัตถี โดยทรงมุ่งแสดงอานิสงส์ของศีลเป็นสำคัญ และยกความหวัง ๑๗ ประการ ซึ่งเป็นเรื่องที่คนทั่วไปนำมาเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการพัฒนาจิตของผู้หวัง คือ ไม่ว่าจะหวังอะไรใน ๑๗ ประการนั้น ความหวังไม่ได้เกิดขึ้นลอย ๆ แต่ผู้หวังต้องลงมือปฏิบัติด้วย แล้วทรงแสดงวิธีปฏิบัติ โดยเริ่มจากการรักษาศีล ปฏิบัติธรรมเจริญสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งเป็นการพัฒนาทางจิต และผลของการแสดงพระสูตรนี้ ทำให้ภิกษุทั้งหลายที่มาฟังต่างมีใจยินดีชื่นชมในพระภาษิต^{๑๗}

๒. ปรัชมาสยะ เหตุแห่งการแสดงธรรมตามอัธยาศัยของผู้อื่น ที่ทรงตรวจดูด้วย พระญาณก่อนเสด็จไปโปรด โดยทรงมุ่งประโยชน์เป็นการเฉพาะสำหรับผู้ฟัง เช่น มหาราหุโลวาทสูตร พระสูตรที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่พระราหุล ในขณะที่ท่านมีอายุ ๑๘ ปี ซึ่งเป็นวัยที่กำลังคำนึงถึงเรือนร่างหรือรูปร่างทั้งของตนเองและผู้อื่น จึงทรงสอนให้พิจารณาขันธ ๕ และกัมมัฏฐาน

^{๑๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๓/๖๐๗.

^{๑๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/-/๕๙.

^{๑๖} ที.ส.อ. (ไทย) ๙/-/๘.

^{๑๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๔/๕๖.

อีกหลายอย่าง เพื่อบรรเทาความพอใจและความกำหนดในเรือนร่าง และผลของการแสดงพระสูตรนี้ทำให้พระราหุลมีใจยินดีชื่นชมในพระภาชิต^{๑๘}

๓. ปุจฉาสถิกะ เหตุแห่งการแสดงธรรมตามคำถาม เช่น วมมิกสูตร พระสูตรที่ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่พระกุมารกัสสปะ โดยทรงตอบปริศนาธรรม ๑๕ ข้อ ของเทวดา ที่พระกุมารกัสสปะนำมาทูลถาม เป็นบรรยายโวหาร แบบถาม-ตอบ เช่น พระกุมารกัสสปะถามว่า อะไรชื่อว่า จอมปลวก พระผู้มีพระภาคตอบว่า ร่างกาย ดังนี้ เป็นต้น และผลของการแสดงพระสูตรนี้ ทำให้พระกุมารกัสสปะมีใจยินดีชื่นชมในพระภาชิต^{๑๙}

๔. อัตถูปัตติกะ เหตุแห่งการแสดงธรรมตามเรื่องหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นขณะนั้น ๆ เช่น มหาสุญญตสูตร พระสูตรที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายมีท่าน พระอานนท์ เป็นต้น ณ นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ เกี่ยวกับสุญญตวิหารธรรม ธรรมอันเป็นเครื่องอยู่ด้วยความ (ว่างของพระชีนาสพทั้งหลาย^{๒๐} ว่าด้วยโทษของการอยู่คลุกคลีด้วยหมู่คณะของภิกษุหลายรูปที่มาพักอยู่ร่วมกัน โดยทรงดำหนิพร้อมกับอธิบายวิธีการฝึกให้มีสุญญตวิหารธรรม, วิธียู่ด้วยสุญญตวิหารธรรมและเหตุผลโดยละเอียด และผลของการแสดงพระสูตรนี้ ทำให้ พระอานนท์มีใจยินดีชื่นชมในพระภาชิต^{๒๑}

สรุปความได้ว่า ความหมายของสังขวิกังคสูตรที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก ว่าด้วยการจำแนกสังขะ มีธรรมจักรเป็นต้น อันยอดเยี่ยมตลาคตผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ประกาศแล้ว เพราะสังขะอันกระทำความเป็นพระอริยะ สังขะ มี ๔ ในพระพุทธศาสนา โดยความหมายของคำว่า อริยสังข เพราะประเสริฐและจริง ชื่อว่า อริยสังข เพราะพระพุทธองค์ผู้ประเสริฐทรงแสดงสังขะ หรือเพราะสังขะอันกระทำความเป็นพระอริยะ การที่เรียก อริยสังข ก็เพราะว่า อริยสังข ๔ ประการนี้ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะเหตุนี้ พึงทำความเข้าใจตามความเป็นจริง สังขวิกังคสูตรนี้จัดเป็น นวังกสัตตฤศาสน์ ระเบียบคำแบบ ถาม - ตอบ เป็นการ ทูลถามเพื่อขอความรู้ เวทลละ สังขวิกังคสูตรนี้จัดเป็นพระสูตรที่มีเหตุเกิดประเภท ปริจฉาสถิกะ คือ ทรงแสดงธรรมตามอัธยาศัยของผู้อื่น ๔ ประการ คือ (๑) การแสดงธรรมตามพระอัธยาศัยของพระองค์เอง โดยไม่ต้องมีผู้ใดอาราธนา (๒) การแสดงธรรมตามอัธยาศัยของผู้อื่น

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑๓/๑๒๕.

^{๑๙} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๙/๒๖๗.

^{๒๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/-/๕๔.

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๕/๒๒๒.

ที่ทรงตรวดด้วย พระญาณก่อนเสด็จไปโปรด (๓) การแสดงธรรมตามคำทูลถาม และ (๔) การแสดงธรรมตามเรื่องหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นขณะนั้น ๆ

๓.๓ หลักธรรมในสังจวิกังคสูตร

หลักธรรมคำสอน ของพระพุทธเจ้าในทางพระพุทธศาสนารวมเรียกว่า พระธรรมวินัย ที่เรียกว่าพระปริยัติสัทธรรม เพราะเป็นปทัฏฐานให้เกิดมีพระพระปริยัติสัทธรรม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และพระปริเวธสัทธรรม คือ มรรค ผล นิพพานได้มีการจัดแบ่งเป็นรูปแบบต่าง ๆ

และใน สังจวิกังคสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงด้วยเป็นบรรยายโวหาร แบบถาม-ตอบ เป็นการทูลถามเพื่อขอความรู้ เวทิลละ สังจวิกังคสูตรนี้จัดเป็นพระสูตรที่มีเหตุเกิดประเภท ปรัชมาสยะ ดังปรากฏข้อความในสังจวิกังคสูตร ว่าด้วยการจำแนกสังจะ^{๒๒} มีเนื้อหากล่าวไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมจักรอันยอดเยี่ยมตถาคตผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ประกาศแล้ว ณ ปาอิสิปตมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครในโลก ให้หมุนกลับไม่ได้ คือ การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่าย ซึ่งอริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรมที่แสดงไว้ในสังจวิกังคสูตร และมีความเกี่ยวข้องกับหลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นอย่างยิ่ง ตามหลักธรรมต่าง ๆ มีรายละเอียด ดังนี้

การบอก หมายถึง การบอกว่า นี่ชื่อว่า ทุกขอริยสัจ ฯลฯ นี่ชื่อว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

การแสดง หมายถึง การให้อุทเทส (คำเริ่มต้น) จบลง

การบัญญัติ หมายถึง การตั้งสังจะ มีทุกขสังจะเป็นต้น

การกำหนด หมายถึง การให้เนื้อความนั้นดำเนินไปโดยประการต่าง ๆ

การเปิดเผย หมายถึง การชี้แจงแสดงเนื้อความตามที่ตั้งอุทเทสไว้ โดยการวกกลับมาอธิบายซ้ำอีก

การจำแนก หมายถึง การจำแนกประเด็นที่เปิดแล้ว

การทำให้ง่าย หมายถึง การแสดงประเด็นที่จำแนกไว้ให้ชัดเจนด้วยการชี้เหตุและยกอุทาหรณ์ต่าง ๆ มาประกอบ^{๒๓}

สรุปความได้ว่า ในสังจวิกังคสูตร ว่าด้วยการจำแนกสังจะ โดยการบอก หมายถึง การบอกว่านี่ชื่อว่าบอกทุกขอริยสัจ...นี่ชื่อว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คำว่าการแสดง หมายถึง

^{๒๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๑/๒๑๔.

^{๒๓} ดูรายละเอียดในเชิงอรรถ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๑/๔๑๖.

การอุทเทส (คำเริ่มต้น) จบลงการบรรยายดีเป็นการตั้งสังขมีทุกขสังเป็นต้น การกำหนดเป็นการให้ดำเนินเพื่อความนั้นดำเนินไปโดยประการต่าง ๆ ด้วยประการฉะนี้

อริยสัง ๔

การแสดงธรรมของพระพุทธองค์ตลอด ๔๕ พรรษา มุ่งเน้นที่การประกาศอริยสังทั้ง ๔ ในสังจวิกังคสูตรก็มีกล่าวถึงอริยสัง คือ การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก ทำให้ง่ายซึ่งอริยสัง ๔ นี้ อริยสัง ๔ คือ ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ มีลักษณะไม่แปรปรวน โดยสภาวะเฉพาะของตน กล่าว คือ ทุกขสังมีสภาพที่ไร้แก่นสาร สมุทยสังเป็นมูลเหตุของทุกขสัง นิโรธสังเป็นความดับของทุกขสัง และมรรคสังเป็นทางบรรลุนิโรธสัง ว่าโดยโลกูปมา หรือการเปรียบเทียบในทางโลกแล้ว ทุกขสังเหมือนโรค สมุทยสังเหมือนเชื้อโรค นิโรธสังเหมือนความมีสุขภาพดี และมรรคสังเหมือนการรักษาโรค อริยสังมีเพียง ๔ ประการ เพราะไม่มีสภาพอื่นที่บุคคลพึงหยั่งเห็นซึ่งพ้นไปจากความเป็นไปของรูปนาม เหตุเกิดของรูปนาม ความดับรูปนาม และเหตุแห่งความดับรูปนาม ธรรมทุกประเภทสามารถรวมเข้าในอริยสัง ๔ เหมือนรอยเท้าสัตว์ทุกชนิดที่วางรวมลงในรอยเท้าช้าง^{๒๔}

๑. ทุกขอริยสังในสังจวิกังคสูตร

ทุกขอริยสังในสังจวิกังคสูตร มีความหมายดังนี้ (อริยสัง คือ ทุกข์) คือ ขาติ เป็นทุกข์ ขรา เป็นทุกข์ มรณะ เป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการ เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์^{๒๕} ได้แก่

๑) ขาติ คือ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิด ความบังเกิดเฉพาะ ความปรากฏแห่งขันธ ความได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่า ขาติ

๒) ขรา คือ ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวยุ่น ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่า ขรา

๓) มรณะ คือ ความจุติ ความเคลื่อนไป จากหมู่สัตว์นั้น ๆ ความทำลายไป ความหายไป ความตายกล่าว คือ มฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งขันธ ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ของสัตว์เหล่านั้น ๆ นี้เรียกว่า มรณะ

^{๒๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๐/๓๒๙.

^{๒๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๓/๔๑๘.

๔) โสกะ คือ ความเศร้าโศก กิริยาที่เศร้าโศก ภาวะที่เศร้าโศก ความแห้งผากภายใน ความแห้งกรอบภายใน ของผู้ที่ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ นี้เรียกว่า โสกะ ในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก ให้ความหมายของคำว่า โสกะ คือ ความเศร้าโศก กิริยาที่เศร้าโศก ภาวะที่เศร้าโศก ความแห้งผากภายในความแห้งกรอบภายใน ความเกรี้ยวใจ ความโทมนัส ลูกศร คือ ความโศก ของผู้ที่ถูกความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวข้องกับโรค ความเสื่อมศีลหรือความเสื่อมทิวฏฐิกระทบ ของผู้ที่ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ นี้เรียกว่า โสกะ

๕) ปริเทวะ คือ ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาที่ร้องไห้ กิริยาที่คร่ำครวญ ภาวะที่ร้องไห้ ภาวะที่คร่ำครวญ ของผู้ที่ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ นี้เรียกว่า ปริเทวะ ในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก ปริเทวะ คือ ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาที่ร้องไห้ กิริยาที่คร่ำครวญ ภาวะที่ร้องไห้ ภาวะที่คร่ำครวญ ความบ่นถึง ความพรวดพราด ความรำให้ ความพิโรธรำพัน กิริยาที่พิโรธรำพัน ภาวะที่พิโรธรำพัน ของผู้ที่ถูกความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ความเสื่อมเกี่ยวข้องกับโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทิวฏฐิกระทบ ของผู้ที่ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ นี้เรียกว่า ปริเทวะ^{๒๖}

๖) ทุกข์ คือ ความทุกข์ทางกาย ความไม่สำราญทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่เป็นทุกข์ ไม่สำราญ อันเกิดจากกายสัมผัส นี้เรียกว่า ทุกข์

๗) โทมนัส คือ ความทุกข์ทางใจ ความไม่สำราญทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่เป็นทุกข์ ไม่สำราญ อันเกิดจากมโนสัมผัส นี้เรียกว่า โทมนัส

๘) อุปายาส คือ ความแค้น ความคับแค้น ภาวะที่แค้น ภาวะที่คับแค้น ของผู้ที่ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ นี้เรียกว่า อุปายาส

การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ คือ หมูสัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา เกิดความปรารถนาขึ้นอย่างนี้ว่า “ไฉนหนอ เราทั้งหลายจึงจักไม่มีความเกิดเป็นธรรมดา หรือความเกิดไม่พึงมาถึงเราทั้งหลาย” แต่ความปรารถนาไม่พึงสำเร็จได้ตามความปรารถนา

นี้เรียกว่าการไม่ได้สิ่งที่ต้องการ เป็นทุกข์

หมูสัตว์ผู้มีความแก่เป็นธรรมดา

^{๒๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๕/๑๖๔.

หมู่สัตว์ผู้มีความเจ็บเป็นธรรมดา

หมู่สัตว์ผู้มีความตายเป็นธรรมดา

หมู่สัตว์ผู้มีความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นเป็นธรรมดา ต่างก็เกิดความปรารถนาขึ้นอย่างนี้ว่า “เราทั้งหลายจึงจักไม่มีความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นเป็นธรรมดา ขอความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นไม่พึงมาถึงเราทั้งหลาย” แต่ความปรารถนาไม่พึงสำเร็จได้ตามความปรารถนา นี้เรียกว่าการไม่ได้สิ่งที่ต้องการ เป็นทุกข์

โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ คือ

- ๑) รูปอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้น คือ รูป)
- ๒) เวทณูปาทานชั้น (อุปาทานชั้น คือ เวทนา)
- ๓) สัญญูปาทานชั้น (อุปาทานชั้น คือ สัญญา)
- ๔) สังขารอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้น คือ สังขาร)
- ๕) วิญญาณูปาทานชั้น (อุปาทานชั้น คือ วิญญาณ)

เหล่านี้เรียกโดยย่อว่า อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ นี้เรียกว่า ทุกขอริยสัจ^{๒๗}

สรุปได้ว่า จินตจักรวิภังคสูตร มีหลักธรรมที่สำคัญ คือ อริยสัจ ๔ ประการ อริยสัจ คือ ทุกข์ ขาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ ได้แก่ (๑) ขาติ คือ ความเกิด ความเกิด (๒) ชรา คือ ความแก่ ความคร่ำคร่า (๓) มรณะ คือ ความจุติ ความเคลื่อนไป (๔) โสกะ คือ ความเศร้าโศก กิริยาที่เศร้าโศก (๕) ปริเทวะ คือ ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ (๖) ทุกข์ คือ ความทุกข์ทางกาย ความไม่สำราญทางกาย (๗) โทมนัส คือ ความทุกข์ทางใจ ความไม่สำราญทางใจ (๘) อุปายาส คือ ความแค้น ความคับแค้น

๒. ทุกขสมุทยอริยสัจในสังจวิภังคสูตร

มีความหมายดังนี้ (อริยสัจ คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์) คือ ตัณหานี้เป็นเหตุเกิดในภพใหม่ สหระตด้วยความกำหนัดยินดี เป็นเหตุเพิลิตเพลินในอารมณนั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และ วิภวตัณหา นี้เรียกว่า ทุกขสมุทยอริยสัจ^{๒๘} คือ ความจริงอันประเสริฐ คือ เหตุให้เกิดทุกข์ได้แก่ โลภะ โลกเจตสิกที่ในโลภมูลจิต นี่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ท่านยกเอาโลภะมาแสดงอย่างเดียวเพราะ

^{๒๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๓/๔๑๘.

^{๒๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๔/๔๒๑.

ถือว่าเป็นตัวสำคัญ ที่สร้างภพสร้างชาติก็ด้วยอำนาจตัณหา ความเป็นยางเหนียว ความอยาก เพราะว่าอยากมี อยากเป็น ติดในภพชาติ ติดในความเป็นไปต่าง ๆ ความอยากมันทำให้เกิดทุกข์ ถ้าละความอยากเสียได้ก็จะพ้นทุกข์ เมื่อพิจารณาให้ดี ที่ทุกข์ต่าง ๆ เกิดขึ้นมาเพราะมีความอยาก ความต้องการ ถ้าไม่ต้องการ แสดงว่ามันก็พ้นทุกข์ เหมือนคนติดยาเสพติด คนที่ติดยาเสพติด มันดิ้นรนด้วยอำนาจของความอยาก โลภะ อยากจะเสพ อาการที่ดิ้นรนนั้นก็ทุกข์ ทุกข์ทรมาน พอไปเสพสนองตัณหาก็ก็นั่นแหละเหมือนกับว่าจะพ้นทุกข์ แต่มันไม่ได้พ้นทุกข์จริง มันไปเพิ่มความอยากให้ทวีขึ้นอีก ตอนนี้จะอยากกว่าเก่าอีก ต้องเสพมากกว่าเก่า ถ้าหากบุคคลสิ้นความอยากไม่ยากเสพ เสียอย่างแล้ว ถึงยาเสพติดจะมาวางอยู่ตรงหน้า ก็ไม่รู้สึกเป็นทุกข์อะไรเพราะไม่มีความอยากไม่ติด เสียแล้ว มันไม่รู้สึกดิ้นรนให้เป็นทุกข์อะไรเลย แต่ถ้าคนติดมันทรมาน หรือแม้แต่ในเรื่องกามคุณ อารมณ์ก็เหมือนกัน รูปสวย ๆ เสียงเพราะ กลิ่นหอม ๆ รสอร่อย ที่เรามาบัญญัติเป็นผู้หญิง ผู้ชาย ผู้ชายก็ชอบผู้หญิง คือ ชอบรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสของผู้หญิง ผู้หญิงก็ชอบในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสของผู้ชาย เหมือนกับติดยาเสพติดเหมือนกัน ฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า ไม่มีรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสอัน

ใดที่จะครอบงำจิตใจสตรีเท่ากับรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสของบุรุษ และก็ไม่มีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสอันใดจะครอบงำจิตใจของบุรุษเท่ากับรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสของสตรี ตรงกันข้ามกันเมื่อติดใจต้องการนี้แหละมันทำให้ดิ้นรนแสวงหา แล้วก็ทุกข์ เป็นทุกข์เพราะว่าความอยาก ในสิ่งเหล่านั้น ๆ ถ้าสิ้นความอยากความปรารถนา เสร็จแล้วไม่รู้สึกอะไร มีรูป มีเสียง มีกลิ่น มีรส มีสัมผัส ก็เฉย ๆ ไม่มีความรู้สึกต้องการดิ้นรนก็ไม่เป็นทุกข์ จะเห็นว่าตัณหา มันก่อให้เกิดการสร้าง ภพสร้างชาติสร้างทุกข์ต่าง ๆ ท่านก็ยกตัณหา มาแสดงว่าเป็นเหตุแห่งทุกข์ ทำไมตัณหาหรือว่าสมุทัยจะจึงว่าเป็นธรรมอันประเสริฐ ที่ประเสริฐก็ คือ ละได้ ตัณหาอันใดละได้ตัณหาอันนั้นก็กลายเป็นตัณหาอันประเสริฐจะละได้เด็ดขาดก็ต้องเจริญวิปัสสนา ทำสติกำหนดรู้รูปนามตามเป็นจริง ก็กำหนดรู้ทุกข์นี้แหละ จนเห็นทุกข์โดยแจ้งชัดก็จะละเหตุแห่งทุกข์ได้ นั่นก็ต้องก้าวขึ้นสู่ขั้นของมรรคผล ต้องบรรลุมรรคผล คือ ขั้นของโลกุตตระ โลกุตระก็ไปจากโลกียะนี้เอง การเห็นรูปนามก็ถือเป็นโลกียะ

สรุปได้ว่า ในสังขารวิภังค์สูตรในหมดอริยสัจ เหตุให้เกิดทุกข์ คือ ตัณหาเป็นเหตุเกิดภพใหม่ สหระคตด้วยความกำหนัดยินดี เพลิดเพลินในอารมณ์ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา นี้เรียกว่าทุกขสมุทยอริยสัจเป็นความจริงอันประเสริฐ เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ได้แก่โลภะ โลกเจตสิกที่ในโลภมูลจิต นี่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ตัณหาก่อให้เกิดภพสร้างชาติสร้างทุกข์ต่าง ๆ ที่ยกตัณหา มาแสดงว่าเป็นเหตุแห่งทุกข์ จะละได้เด็ดขาดก็ต้องเจริญวิปัสสนา ทำสติกำหนดรู้รูปนามตามเป็นจริง กำหนดรู้ทุกข์จนเห็นทุกข์โดยแจ้งชัดก็จะละเหตุแห่งทุกข์ได้

๓. ทุกขนิโรธอริยสังในสังจวิกังคสูตร มีความหมายดังนี้ (อริยสัง คือ ความดับทุกข์) คือ ความสำรอกและความดับโดยไม่เหลือ ความปล่อยวาง ความสละคืน ความพ้น ความไม่ติดอยู่นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัง คือ นิโรธสังจะ ความจริงอันประเสริฐ คือ ความดับทุกข์ องค์ธรรมก็คือ พระนิพพาน พระนิพพานเป็นธรรมอันดับทุกข์ บุคคลใดเข้าถึงพระนิพพาน ก็ดับทุกข์ได้จริง ๆ การจะเข้าถึงพระนิพพานก็ต้องเจริญวิปัสสนา เจริญวิปัสสนา ก็กำหนดรู้ทุกข์นี้เอง เมื่อละสมุทัยได้ก็ถึงนิพพานแจ้งนิพพาน นิพพานนี้เป็นธัมมายนะ เป็นธัมมธาตุ เป็นธรรมารมณ์ เป็นอารมณ์ปรากฏได้ทางใจ ความดับทุกข์ต้องปฏิบัติวิปัสสนาให้ถึง ก็จะเข้าถึงความดับทุกข์ ในฐานะที่ยังมีชีวิตอยู่ก็ถึงนิพพานได้ ผู้ที่สำเร็จเป็นอริยบุคคลตั้งแต่โสดาบัน ก็ไปรับนิพพานเป็นอารมณ์ รู้จักนิพพาน แต่ปุถุชนนี้ยังไม่ได้พบนิพพานเลย ยังไม่ถึงนิพพานโดยแท้ ที่เราปฏิบัติกันแล้วจิตมันสงบ จิตมันว่าง มันเบา มันสบาย มันไม่ยินดียินร้าย มันยังไม่ใช้นิพพาน แต่แม้ไม่ใช้นิพพาน ในขณะที่จิตมันว่าง มันสงบ มันเย็น เราก็จะรู้สึกมันมีความสุข มันสบาย แต่นั่นยังไม่ใช้นิพพาน นิพพานจริง ๆ จะต้องเข้าถึงด้วยอริยมรรค ต้องปฏิบัติวิปัสสนาจนถึงขั้นโลกุตระะ จึงจะไปรับนิพพานเป็นอารมณ์ที่แท้จริงได้

สรุปได้ว่า อริยสังในทุกขนิโรธอริยสังในสังจวิกังคสูตร คือ ความดับทุกข์ ความสำรอกและความดับโดยไม่เหลือ ความปล่อยวาง ความสละคืน ความไม่ติดอยู่นิโรธสังจะ ความจริงอันประเสริฐ เมื่อละสมุทัยได้ก็ถึงนิพพานแจ้งนิพพาน นิพพานเป็นธัมมายนะ ความดับทุกข์ต้องปฏิบัติวิปัสสนา

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังในสังจวิกังคสูตร มีความหมายดังนี้ คือ อริยสัง (อริยสัง คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ ได้แก่^{๒๙}

๑) สัมมาทิฐิ คือ ความรู้ในทุกข์ (ความทุกข์) ความรู้ในทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ความรู้ในทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์) ความรู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) นี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ

๒) สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในการไม่พยายาบาท ความดำริในการไม่เบียดเบียน นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ

๓) สัมมาวาจา คือ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการพูดส่อเสียด เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ เรียกว่า สัมมาวาจา

^{๒๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๕/๔๒๑.

๔) สัมมากัมมันตะ คือ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการลักทรัพย์ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการประพฤติดินในกาม นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ

๕) สัมมาอาชีวะ คือ พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ละมิจฉาอาชีวะแล้ว เลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ

๖) สัมมาวายามะ คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ยังฉันทะให้เกิด พยายาม ปราปรกความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ยังฉันทะให้เกิด พยายาม ปราปรกความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ยังฉันทะให้เกิด พยายาม ปราปรกความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ยังฉันทะให้เกิด พยายาม ปราปรกความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหายไป โภจกาย ใพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ

๗) สัมมาสติ คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีสติความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ฯลฯ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ เป็นผู้มีสติความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ นี้เรียกว่า สัมมาสติ

๘) สัมมาสมาธิ คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป ภิกษุนั้นจึงบรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใสภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ บรรลุตติยฌาน บรรลุจตุตถฌานอยู่ นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ^{๓๐}

มรรคมืองค์ ๘ นี้พระผู้มีพระภาคผู้สุคตครั้นตรัสเวทยากรณภาษิตนี้แล้ว จึงทรงลุกขึ้นจากพุทธอาสน์ เสด็จเข้าไปยังที่ประทับขณะนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จจากไปแล้วไม่นาน ท่านพระสารีบุตรได้เรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย” ภิกษุเหล่านั้นรับคำแล้ว ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวเรื่องนี้ว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระธรรมจักรอันยอดเยี่ยมพระตถาคตผู้เป็นอรหันต สัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงประกาศไว้แล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกให้หมุนกลับไม่ได้^{๓๑} คือ ทรงบอก ทรง

^{๓๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๕/๔๒๓.

^{๓๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๕/๔๒๔.

แสดง ทรงบัญญัติ ทรงกำหนด ทรงเปิดเผย ทรงจำแนก ทรงทำให้ง่ายซึ่งอริยสัจ ๔ ที่ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวภาษิตนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นมีใจยินดีต่างชื่นชมภาษิตของท่านพระสารีบุตร

สรุปได้ว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจในสังจวิภังคสูตร หมายถึง ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ (๑) สัมมาทิฐิ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกข์สมุทัย ความรู้ในทุกข์นิโรธ ความรู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (๒) สัมมาสังกัปปะ ความดำริในการออกจากกาม (๓) สัมมาวาจา คือ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการพูดเท็จ (๔) สัมมากัมมันตะ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการฆ่าสัตว์ (๕) สัมมาอาชีวะ ละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ มีสัมปชัญญะ มีสติพิจารณาเห็นกายในกาย (๘) สัมมาสมาธิ คือ สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย

๓.๔ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังจวิภังคสูตร

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังจวิภังคสูตร พระพุทธศาสนาได้กำเนิดขึ้นมาเพราะพระพุทธองค์ทรงค้นพบวิธีแก้ปัญหาชีวิตด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ การพิจารณาเห็นกายในกาย เวทนาในเวทนา จิตในจิต ธรรมในธรรม^{๓๒} ในพระธรรมเทศนากัณฑ์แรก คือ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา^{๓๓} ว่า “มัชฌิมาปฏิปทาทำให้จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่างเกิดขึ้นแก่เราว่า นี่ทุกขอริยสัจ ทุกขอริยสัจควรกำหนดรู้ เราได้กำหนดรู้แล้ว”^{๓๔}

วิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกควบคุมจิตเพื่อแสวงหาปัญญาซึ่งจัดว่าเป็นลักษณะพิเศษในทางพุทธศาสนา แบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท ประเภทแรกเรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาโดยการนำสมาธิในระดับแรก ๆ ที่อยู่ระหว่าง ขณิกสมาธิ กับ อุปจารสมาธิ มาเป็นฐานร่วมปฏิบัติกับการนำตัว สติปัฏฐาน ๔ มาเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการปฏิบัติภาวนา

วิปัสสนาภาวนาในแบบที่สอง เรียกว่า สมถวิปัสสนา หรือ สมาธิวิปัสสนา เป็นวิปัสสนาที่ต่อจากอัปนาสมาธิภาวนาได้มานาน เป็นการทำสมาธิที่จิตถูกควบคุมด้วยพลังความตั้งใจอย่างสูงเพื่อเข้าสู่สภาวะของความวิเวก อันเป็นสมาธิที่สามารถทำให้จิตอยู่ในสภาพการเตรียมพร้อมแก่งานในทุกกรณี รวมทั้งการนำ สติปัฏฐาน และ สมาธิ ๓ มาพิจารณาเพื่อการเข้าถึงความเป็นจริงในธรรมชาติ

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๙๗/๒๕๕.

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๓๑/๔๙๐.

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒.

สรุปได้ว่า การปฏิบัติสมาธิภาวนามีเป็น ๒ ระดับ กล่าวคือ การทำสมาธิ กับการปฏิบัติวิปัสสนา ในการทำสมาธิให้จิตอยู่นิ่งนั้นจำเป็นที่ผู้ปฏิบัติจะต้องแสวงหาสถานที่ที่เหมาะสม เช่น การปลีกตัวจากสังคมทั่วไปในระดับหนึ่งเพื่อแสวงหาสถานที่สงบสงัดและพ้นจากหน้าที่การงาน และสิ่งรบกวนต่าง ๆ ในช่วงระยะหนึ่ง

ส่วนการปฏิบัติวิปัสสนา จะมีความแตกต่างตรงข้ามกับการทำสมาธิภาวนาตรงที่การปฏิบัติวิปัสสนาไม่มีความจำเป็นที่ผู้ปฏิบัติจะต้องอยู่ในบรรยากาศสงบ สงัด หรือต้องปลีกตัวจากผู้คนและการทำงาน การปฏิบัติเพียงอย่างเดียวนั้นจะได้ประโยชน์ในระดับหนึ่งในตอนแรก ๆ แต่ก็เป็นการปฏิบัติเพียงอย่างเดียวนั้นจะได้ประโยชน์ในระดับหนึ่งในตอนแรก ๆ แต่ก็เป็น การปฏิบัติเพียงเพื่อให้จิตเข้าสู่ความสงบในภาวะที่เป็นเอกัคคตา แตกต่างจากการปฏิบัติวิปัสสนาที่

จำเป็นต้องนำส่วนประกอบที่เป็นประสบการณ์เบื้องต้น โดยเฉพาะการนำสมาธิมาใช้ในการกระบวนการภาวนา

โดยนัยนี้ การปฏิบัติวิปัสสนาจึงสามารถทำได้ตลอดเวลา โดยการนำเอา กาย เวทนา จิต และ ธรรม มาเป็นปัจจัยต่อการเพ่งพิจารณา ซึ่งผู้ปฏิบัติสามารถนำมาใช้ได้ในช่วงการปฏิบัติหน้าที่แม้ในช่วงเวลาสั้น ๆ ที่ยังไม่พร้อมเป็นอิสระจากการทำงาน จึงอาจกล่าวได้ว่าการทำวิปัสสนาด้วยวิธีนี้สามารถทำได้ในทุเวลา ทุกสถานที่ และทุกเหตุการณ์

สรุปได้ว่า การทำสมาธิกับการฝึกวิปัสสนามีเป้าประสงค์ที่แตกต่างกัน สมาธิเป็นการปฏิบัติเพื่อแสวงหาความสงบ ความเป็นเอกัคคตา เพื่อสร้างพลังจิตและเพื่ออภิญญา ส่วนการปฏิบัติวิปัสสนา มีความมุ่งหมายเพื่อการรับรู้ เพื่อทำจิตให้บริสุทธิ์และเพื่อบริพพาน

๓.๕ สรุปการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔

การทำปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เป็นสิ่งสำคัญในการนำมาใช้เพ่งพิจารณาตามความเหมาะสมกับสถานการณ์และกับจริยะ หรือ จริต ของแต่ละบุคคลที่จะเลือกใช้ หัวข้อต่อไปนี้ในขณะภาวนา คือ การพิจารณากาย (กายานุปัสสนา) การพิจารณาอารมณ์ (เวทนานุปัสสนา) การพิจารณาจิตใจ (จิตตานุปัสสนา) และการพิจารณาในองค์ธรรม (ธรรมานุปัสสนา)

ผู้ที่เริ่มต้นฝึกวิปัสสนาสมาธิส่วนใหญ่ ควรเริ่มจากการพิจารณาในกาย เช่น การเฝ้าสังเกตลมหายใจเข้าออกเสียก่อนจนเกิดความชำนาญในการปฏิบัติแล้ว จึงอาจเปลี่ยนไปพิจารณาเกี่ยวกับอริยาบถ อื่นของร่างกาย เช่น การเฝ้าพิจารณาติดตามดูการเปลี่ยนแปลงในอารมณ์ต่าง ๆ

ติดตามพิจารณาการทำงานของจิตและพิจารณาในองค์ธรรมตามลำดับความเหมาะสมควรแก่งาน และกิจวัตรประจำวันของ แต่ละบุคคลได้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาดังนี้

๑. กายานุปัสสนา เป็นการเพ่งพิจารณาติดตามดูรู้ทันในกาย เช่นการฝึกอานาปานสติ ด้วยการเฝ้าสังเกตลมหายใจเข้าออกว่า สั้น ยาว ตื้น ลึก ประณีต หยิบ สม่่าเสมอ ต่อไป เป็นการเฝ้าสังเกตอิริยาบถในขณะ นั่ง นอน ยืน เดิน กิน ดื่ม การใช้สัมปชัญญะเฝ้าสังเกตการเคลื่อนไหวขณะปฏิบัติงาน พิจารณาปฏิภูลภายในร่างกาย การพิจารณาร่างกายโดยแยกให้เห็นว่าเป็นเพียงสิ่งที่ประกอบด้วยธาตุ ๔ หรือการพิจารณาศพที่อยู่ในสภาพต่าง ๆ อันเป็นสังขารที่ทุกคนจะต้องพบ

๒. เวทนานุปัสสนา เป็นการติดตามเพ่งพิจารณาในอารมณ์ที่เกิดขึ้นขณะปฏิบัติภาวนาว่า อยู่ในภาวะที่สุขน่าอยู่ไม่พอใจ ทุกข์ ไม่น่าอยู่ไม่พอใจ หรืออยู่ในอารมณ์กลาง ๆ โดยนำสติและสัมปชัญญะมาพิจารณาขณะเกิดขึ้น ทำความเข้าใจในปรากฏการณ์ทางอารมณ์ที่เกิดขึ้นและดับไปนั้นว่า มันเป็นเพียงสังขตธรรมที่เกิดขึ้นจากการปรุงแต่งตามกฎแห่งเหตุปัจจัย ไม่ใช่เกิดจากการยึดถือเอาว่า “นั่นเป็นตัวเรา เป็นวิญญาณของเรา หรือเป็นอารมณ์ของเรา” ซึ่งพระพุทธองค์ทรงถือว่าเป็นมจฺหาทิกฺขุ ผู้ปฏิบัติจะต้องหมั่นฝึกพิจารณาด้วยการติดตามเฝ้าสังเกตถึงความจริงในสังขารข้อนี้ให้ได้ว่า มันเป็นเพียงปรากฏการณ์ทางจิตอย่างหนึ่งที่มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลาอันเนื่องมาจากเหตุปัจจัย นอกจากนี้การพิจารณาใน

อารมณ์ต่าง ๆ จะต้องระมัดระวังในขณะพิจารณาไตร่ตรองธรรมชาติของการเกิดดับ ด้วยการไม่เข้าไปยึดมั่นถือมั่นเมื่อทำได้เช่นนั้นก็เท่ากับเราสามารถควบคุมอารมณ์ต่าง ๆ ได้จากการฝึกเวทนานุปัสสนาดังกล่าวแล้ว

๓. จิตตานุปัสสนา หมายถึงการเฝ้าติดตามดูรู้ทันในปฏิภูลของจิต เพื่อที่จะทำให้เราเข้าใจรับรู้โดยการติดตามเฝ้าสังเกตการทำงานของจิตในลักษณะต่างๆ ที่เกิดขึ้นขณะนั้น (ไม่ใช่ในอดีต อนาคต) เช่น มีราคะ ไม่มีราคะ มีหรือไม่มีโมหะ โทสะ พึงชาน เป็นสมาธิ หลุดพ้น หรือไม่อย่างไร โดยไม่นำเอาวิญญานการรับรู้หรืออารมณ์ความรู้สึกของเราเข้าไปควบคุมส่งเสริมหรือตัดสินให้กับสภาวะของจิตในขณะนั้น ด้วยการฝึกเช่นนี้ จะทำให้เราเข้าถึงและยอมรับความจริงแท้ อันจะทำให้จิตหลุดพ้นจากการยึดมั่นถือมั่นได้อีกวิธีหนึ่ง

การหมั่นฝึกภาวนาโดยวิธีดังกล่าวอยู่ประจำ นอกจากจะทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจและรู้จักตัวเองได้ดีขึ้นแล้ว ยังทำให้เราสามารถที่จะเจาะลึกลงไปในจิตวิญญาน เพื่อนำมาใช้ปฏิบัติให้ชีวิตมีแต่ความสงบ สันติ และอยู่อย่างกลมกลืนทั้งกับตนเองและต่อสังคม

๔. ธรรมมานุปัสสนา ได้แก่การติดตามทำความเข้าใจและรู้ทันในองค์ธรรม ในประสบการณ์ทางจริยธรรมและทางจิตวิญญาณ เป็นการปฏิบัติด้วยการนำเอาองค์ธรรมอันเป็นคำสอนของพระพุทธองค์มาใคร่ครวญพิจารณาให้เกิดความกระจ่าง เช่นองค์ธรรมที่เกี่ยวกับ นีวรณ ๔ ชั้น ๕ आयตนะ ๖ โพชฌงค์ ๗ และอริยสัจ ๔ ว่า เกิด ดับ อย่างไร และจะละเสียได้อย่างไร จะเจริญเต็มสมบูรณ์ได้อย่างไร เป็นต้น ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยการหมั่นฝึกทำจิตให้บริสุทธิ์ย่อมได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท จึงอยู่เหนือความหวาดกลัวต่อทั้งโลกนี้และโลกหน้า

พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญอริยสัจ ๔ ประการว่าเป็นความจริงที่แท้จริงทรงแนะนำให้พุทธศาสนิกชนทั้งหลายศึกษาความจริงทั้ง ๔ ประการนี้อย่างจริงจังแล้วนำไปปฏิบัติย่อมสามารถพ้นจากความทุกข์ได้ ดังมีพระพุทธดำรัสไว้ในสัมมาสัมพุทธสูตรว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะได้ตรัสรู้ อริยสัจ ๔ ประการนี้แล ตามความเป็นจริงตถาคตเข้างกล่าวว่า เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ภิกษุทั้งหลายเพราะฉะนั้นแหละเธอทั้งหลายถึงกระทำความเพียรเพื่อรู้ชัดตามความเป็นจริงว่านี้ทุกข์ นี้ทุกข์นี้โรธคามินีปฏิปทา^{๓๕}

สรุปได้ว่า วิปัสสนาจะช่วยพัฒนาจิตใจของผู้หมั่นประพฤติให้พ้นจาก ความโลภ ความโกรธ ความหลง โดยไม่จำเป็นต้องหนีโลกที่ตนเองรับผิดชอบ ความมุ่งหมายที่แท้จริงในการปฏิบัติวิปัสสนาก็คือเพื่อกระเพาะบ่มจิตใจให้เกิดความปิติ ถึงพร้อมด้วยพรหมวิหารธรรม เป็นความปิติที่เกิดขึ้นและหลั่งออกมาจากจิตใจที่ได้รับการฝึก เป็นนิรามิสสุขที่เกิดจากจิตที่สงบ ระวังอยู่เหนือความทะเยอทะยาน ความใคร่อยากหลุดพ้นจากโลกียวิสัยและอยู่เหนือโลกธรรมทั้งหลาย

๓.๖ สรุปการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังจวิกังคสูตร

ในสังจวิกังคสูตรมีหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยสัจ คือ การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่าย โดยการแสดงประเด็นที่จำแนกไว้ให้ชัดเจนด้วยการชี้เหตุและยกอุทาหรณ์ต่าง ๆ มาประกอบ นี่พระพุทธองค์ท่านวางกิจไว้ คือ การปฏิบัติในอริยสัจธรรมนี้มี ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ดังนี้

๑. อริยสัจ มีญาณ ๓^{๓๖} คือ ญาณ ๓ ประการนี้ ย่อมเป็นไปในอริยสัจ ๔ อย่างละ ๓ รวม ๔ ข้อ จึงเป็น ๑๒ เรียกว่ามีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒

๑) สังจญาณ ปรีชาหยั่งรู้อริยสัจ คือ รู้ว่า นี้ทุกข์ นี้สมุทัย นี้โรธ นี้มรรค

^{๓๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๗/๕๔๓.

^{๓๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๖๘๐/๕๓๐.

๒) กิจจญาณ ปรีชาหยั่งรู้กิจที่ควรทำ คือ รู้ว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละ นิโรธควรทำให้แจ้ง มรรคควรเจริญ

๓) กตญาณ ปรีชาหยั่งรู้กิจที่กระทำแล้ว คือ รู้ว่า ทุกข์เป็นสภาพที่ควรกำหนดรู้ ก็ได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัยเป็นสภาพที่ควรละก็ได้ละแล้ว นิโรธเป็นสภาพที่ควรทำให้แจ้ง ก็ได้กระทำให้แจ้งแล้ว มรรคเป็นสภาพควรทำให้เกิดให้เกิดขึ้น ก็ได้ทำให้เกิด ให้เกิดขึ้นแล้ว

ญาณรอบที่ ๑ เรียกว่า สัจจญาณ เป็นปัญญาที่เกิดจากการศึกษาให้มีความรู้ ความเข้าใจในสัจจธรรมทั้ง ๔ อันได้แก่ ทุกขสัจ สมุทัยสัจ นิโรธสัจ และ มรรคสัจ

๑. ทุกขสัจ คือ ชันธ ๕ หรือ รูปนาม อันเป็นตัวตนของทุกข์จริง เมื่อมีชันธ ๕ เกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหลายก็ติดตามมา ได้แก่ ขาติ (ความเกิดขึ้นของชันธ ๕) ขรา (ความแก่ อันเป็นอาการของชันธ ๕) มรณะ (ความตาย อันเป็นอาการของชันธ ๕) โสกะ (ความแหว่งใจ) ปรีทเว (การบ่นเพื่อรำพัน) ทุกข์ (ความไม่แข็งแรงทางกาย ทำให้ใจไม่สบาย) โทมนัส (ความเสียใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ) อปัยิทธิ สัมปโคโน (ความประสบสิ่งที่ไม่ชอบใจ) ยัมปิณัง นลภติฯ (ความปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สมหวัง) โดยสรุป ทุกข์เกิดมาจากอุปาทาน ชันธ ๕ ความยึดมั่นในชันธ ๕ ว่าเป็นเรา เป็นตัวตนของเรา

๒. สมุทัยสัจ คือ เหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ กิเลสตัณหา ๓ ประการ คือ (๑) กามตัณหา คือ ความปรารถนา ยินดี เพลิดเพลินในอารมณ์ทั้ง ๕ ได้แก่ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส (๒) ภวตัณหา คือ ความยินดีในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ประกอบด้วยความเห็นผิดว่าสัตว์นี้เที่ยง ภาพนี้เที่ยง จึงมีความยินดีในภาพที่ตนได้และในภาพที่ดียิ่งๆขึ้นไป (๓) วิวาทตัณหา คือ ความยินดีในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ประกอบด้วยความเห็นผิดว่าสัตว์ทั้งหลายตายแล้วสูญสิ้น ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยใดที่จะมาทำให้เกิดอีก

๓. นิโรธสัจ คือ นิพพาน เป็นธรรมที่ดับทุกข์ และดับเหตุแห่งทุกข์ คือ สมุทัยสัจ เพราะว่าทุกข์นั้นเป็นผล ส่วนสมุทัยสัจนั้นเป็นเหตุ เมื่อเหตุคือกิเลสดับ ผลคือทุกข์ย่อมดับไปด้วย

๔. มรรคสัจ คือมรรคมืองค์ ๘ อันเป็น มัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางสายกลาง เป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงความตรัสรู้หรือริสัจ ๔ อันเป็นธรรมที่ดับกิเลส และดับทุกข์

ญาณรอบที่ ๒ เรียกว่า กิจจญาณ เป็นปัญญาขั้นปฏิบัติ เมื่อศึกษามีความเข้าใจในเรื่องของอริยสัจธรรมทั้ง ๔ แล้ว ก็ปฏิบัติตามกิจทั้ง ๔ ดังนี้

๑. ทุกขสัจ เป็น กิจที่ควรกำหนดรู้ เพราะทุกข์เป็นของจริงที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่สามารถแก้ไขเปลี่ยนแปลงได้ ดังนั้น จึงลงมือปฏิบัติ เพื่อกำหนดรู้ทุกข์ตามกิจนี้

๒. สมุทัยสัง เป็น กิจที่ควรละให้หมดไป เพราะสมุทัยคือกิเลสต้นเหตุ เป็นต้นเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ต้องทำให้หมดไป ดังนั้น จึงลงมือปฏิบัติเพื่อละกิเลสต้นเหตุตามกิจนี้

๓. นิโรธสัง เป็น กิจที่ควรทำให้แจ้ง หรือให้ถึง เพราะนิโรธคือ นิพพานนั้นเป็นธรรมที่ดับกิเลสและดับทุกข์ เป็น กิจที่ควรทำให้แจ้ง หรือให้ถึง เพื่อดับทุกข์ จึงลงมือปฏิบัติเพื่อให้แจ้ง หรือทำให้ถึงตามกิจนี้

๔. มรรคสัง เป็น กิจที่ควรเจริญให้เกิดขึ้น เพราะมรรคมองค์ ๘ เป็นธรรมที่จะทำให้เกิดนิโรธ (ความดับทุกข์) จึงลงมือปฏิบัติด้วยการกำหนดรู้ทุกข์ คือ เจริญสติปัฏฐานอันเป็นมรรคเบื้องต้น จนวิปัสสนาปัญญาเกิด เจริญขึ้นตามลำดับของโพธิปักขิยธรรม เข้าถึงตรัสรู้อย่าง ๔

สรุปได้ว่า การปฏิบัติตามกิจของอริยสังธรรมทั้ง ๔ นั้น ไม่ใช่ทำทีละคราว กิจทั้ง ๔ นี้ ต้องปฏิบัติไปในคราวเดียวกัน จึงจะเป็นการปฏิบัติที่ถูกต้อง เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา อันจะทำให้ถึงพระนิพพาน

ญาณรอบที่ ๓ เรียกว่า กตญาณ เป็นปัญญาที่ยังรู้สังขธรรมทั้ง ๔ ชั้นปฏิเวธ คือ (๑) ทุกขสัง เป็นกิจที่ควรกำหนดรู้ ก็ได้รู้แล้ว (๒) สมุทัยสัง เป็นกิจที่ควรละให้หมดไป ก็ได้ละเสร็จแล้ว (๓) นิโรธสัง กิจที่ควรทำให้แจ้งหรือทำให้ถึง ก็ได้ทำให้แจ้งหรือให้ถึงแล้ว (๔) มรรคสัง เป็นกิจที่ควรเจริญ ก็ได้เจริญเสร็จแล้วเราต้องเข้าใจในกิจ หน้าที่อย่างนี้เสียก่อน

เมื่อเราเข้าใจในกิจหน้าที่ของอริยสังดีแล้ว เวลาปฏิบัติก็ให้เป็นไปตามกิจ หรือหน้าที่นั้น ปัญญาหยั่งรู้ในญาณรอบที่ ๓ นี้ เข้าถึงรู้แจ้งตลอดหมดในอริยสังขธรรมทั้ง ๔ โดยกิจอย่างแท้จริง รวมความว่าการรู้อริยสัง ๔ ด้วยปัญญาญาณครบ ๓ รอบ รวมเป็นปัญญาหยั่งรู้อริยสังขธรรมทั้ง ๑๒ ประการ ญาณทัสสนะมีวนรอบ ๓ ของอริยสัง ๔ อาการ ๑๒ นี้ มีอุปการะทีเดียวเนื่องกันหมด คือ สังขญาณ (ความรู้จากการศึกษา) เป็นอุปการะแก่ กิจจญาณ (ปัญญาในการปฏิบัติ) ทั้งสังขญาณ และกิจจญาณ ก็เป็นอุปการะแก่ กตญาณ (ปัญญาชั้นปฏิเวธ) อุปมาเหมือนการทำงานจะต้องมีความรู้เกี่ยวกับงานที่ต้องทำ คือต้องศึกษาก่อน เมื่อมีความรู้ความเข้าใจแล้ว ก็ลงมือปฏิบัติให้ถูกต้อง งานนั้นก็จะบรรลุถึงความสำเร็จตามประสงค์ ข้ออุปมานี้เปรียบได้ด้วย สังขญาณ กิจจญาณ และกตญาณ อันเป็นการทำงานที่จะให้ถึงความพ้นทุกข์ได้สำเร็จตามกำลังแห่งมรรคปัญญา

ในญาณทัสสนะอันมีวนรอบ ๓ อาการ ๑๒^{๓๗} นี้ พระพุทธองค์ได้ตรัสแก่ท่านปัญจวัคคีย์ว่า “ปัญญาอันรู้เห็นตามความเป็นจริงของเรา ในอริยสัง ๔ มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒

^{๓๗} วิ.ม.อ. (ไทย) ๔/๑/-/๔๗.

อย่างนี้ หมดจดีแล้ว เราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาโพธิญาณ อันยอดเยี่ยมในโลกฯ อนึ่ง ปัญญาอันรู้เห็นได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ความพิเศษของเราไม่กลับกำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ภาพใหม่ไม่มีอีกต่อไป โดยเหตุผลดังที่ได้อธิบายมานี้ จึงต้องทำพร้อมทั้ง ๔ กิจ การที่จะปฏิบัติกิจของอริยสัจธรรมทั้ง ๔ นั้น ต้องกำหนดทุกข์ก่อน

สรุปได้ว่า การกำหนดทุกข์ที่ถูกต้อง อยู่กับการปฏิบัติ เพราะการปฏิบัติเข้าไปรู้เหตุผลตามความจริง ไม่ใช่จากการคาดคะเน แต่มาจากการเข้าไปพิสูจน์แล้วประจักษ์แล้ว ดังจะได้เห็นตามที่แสดงถึงกิจการที่จะทำให้รู้แจ้งในอริยสัจทั้ง ๔ นั้น กิจที่จะต้องปฏิบัติไม่ใช่กิจที่คิดเอาหรือนึกเอาเท่านั้น ดังเช่นการที่ให้กำหนดรู้ทุกข์ ไม่ใช่รู้ด้วยการคิดด้วยการนึก ต้องรู้ด้วยการกำหนด ต้องมีทุกข์รับรองการกำหนดไม่ใช่คิดว่าทุก ๆ อย่างต้องเป็นทุกข์ แต่ต้องกำลังที่มีทุกข์มารับรองการกำหนด ต้องรู้ด้วยการกำหนดจึงจะเข้าถึงกิจของอริยสัจธรรมได้

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) ได้อธิบายอริยมรรคกับอริยสัจในการปฏิบัติวิปัสสนากฎาว่าดังนี้

๑. สัมมาทิฐิ เป็นเห็นชอบ คือ เห็นอริยสัจ ๔ ท้องฟอง ท้องยุบ และจิตเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกัน จัดเป็นทุกข์สัจ ตัณหาณุสัยนอนดองอยู่ในขันธสันดานซึ่งเป็นตัวการให้เกิด แก่ เจ็บ ตาย อยู่ในวัฏสงสาร จัดเป็นสมุทัยสัจ ทุกข์กับสมุทัยดับลงไปเมื่อไร เมื่อนั้นจัดเป็น นิโรธสัจ อริยมรรคที่กำหนด รู้ทุกข์ ละสมุทัย มีนิโรธ เป็นอารมณ์ จัดเป็น มรรคสัจ

๒. สัมมาสังกัปปो ดำริชอบ คือ ดำริออกจากรูปนาม ออกจากกองทุกข์ ออกจากกิเลส เช่น ในขณะที่ภาวนาว่า ฟองหนอ ยุบหนอ อยู่ด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง ไม่เกิด ขณะนั้นได้ชื่อว่าออกจากกิเลส ได้ละกิเลสโดยตทังคปหาน วิกขัมภนปหานแล้วอย่างนี้ เรียกว่า ดำริชอบคือ ดำริในการออกจากกิเลส และขณะนั้นความพยายามก็ไม่มี ความเบียดเบียนก็ไม่มี อย่างนี้จัดเป็น ความดำริชอบ

๓. สัมมาวาจา วาจาชอบ ในขณะที่ภาวนาในใจว่า ฟองหนอ ยุบหนอ อยู่ไม่ได้พูด คำหยาบ ไม่ได้พูดเท็จ ไม่ได้พูดส่อเสียด ไม่ได้พูดเพ้อเจ้อ อย่างนี้ เรียกว่า วาจาชอบในองค์มรรค

๔. สัมมากัมมันโต การงานชอบ ในขณะที่ภาวนาอยู่นั้น กายทุจริต ๓ ไม่มี เพราะผู้นั้นกำลังทำงานคือ กรรมฐานอย่างเต็มที่ใจจดจ่ออยู่กับรูปนาม พระไตรลักษณ์ อย่างนี้เรียกว่า การงานชอบในมรรค

๕. สัมมาอาชีโว เป็นอยู่ชอบ ในขณะที่ภาวนาอยู่นั้น ศีล สมาธิ ปัญญา ก็มี ผู้ที่มีชีวิตเป็นอยู่ด้วยไตรสิกขาอย่างนี้ เรียกว่า เป็นอยู่ชอบในองค์มรรค

๖. สัมมาวายาโม เพียรชอบในขณะที่ภาวนาอยู่นั้น ย่อมมีความเพียรระมัดระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้น เพียรละบาป เพียรบำเพ็ญกุศล และเพียรรักษากุศลให้ คงอยู่และให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป จนถึงมรรค ผล นิพพาน อย่างนี้เรียกว่า เพียรชอบในองค์มรรค

๗. สัมมาสติ ระลึกรชอบ คือ ระลึกรอยู่กับสติปัฏฐาน ๔ ขณะภาวนาว่าพองยุบอยู่นั้นสติปัฏฐาน ๔ มีอยู่ครบบริบูรณ์แล้ว อย่างนี้เรียกว่า ระลึกรชอบในองค์มรรค

๘. สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ คือ เจริญฌาน ได้แก่ ลักขณูปนิชฌาน คือ เพ่งรูปนาม ไตรลักษณ์อย่างนี้เรียกว่า ตั้งใจชอบในองค์มรรค^{๓๘}

อริยมรรคนี้แหละที่ได้ชื่อว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์^{๓๙} เป็นข้อปฏิบัติไปสู่ธรรมที่ดับทุกข์ ให้สัตว์ที่ดับทุกข์โดยไม่มีเหลือ เป็นอริยสัจจ์ของจริงอันบริสุทธิ์ ไปจากข้าศึก เป็นของจริงที่พระอริยเจ้าได้เข้าถึงแล้ว อริยมรรคนี้เป็นวิชาด้วย เป็นจรณะด้วย สัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ ๒ องค์นี้เป็นวิชา ที่เหลืออีก ๖ องค์เป็นจรณะ ดุจบุคคลผู้สัญจรเดินทางไปตามปกติ ย่อมพร้อมด้วยจักษุสามารถในการเห็น และพร้อมด้วยเท้าสามารถในการเดินไป จักษุที่สามารถในการเห็นนั้นเปรียบกับปัญญา คือวิชา เท้าที่สามารถในการเดินนั้น เปรียบด้วยจรณะ

อนึ่ง ขอให้เข้าใจว่าธรรมะทุก ๆ หมวดที่ยกมาสังเคราะห์ไว้ในกิจที่จะกำหนดทุกข์ คือ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐานนั้นแหละเป็นการกำหนดทุกข์ เพราะว่าทุกข์ ได้แก่ นามรูป สติปัฏฐานก็ได้แก่ รูป-นาม คือ กายานุปัสสนา ได้แก่ รูป, เวทนานุปัสสนาและจิตตานุปัสสนา ได้แก่ นาม, ส่วนธรรมานุปัสสนามีทั้งนามและรูป ชันธทั้ง ๕ รวมอยู่ด้วย

สรุปได้ว่า เมื่อผู้ปฏิบัติได้ดำเนินไปตามอริยมรรค มีองค์ ๘ หรือ หลักไตรสิกขาครบถ้วน จนบรรลุถึงอรหัตตมัคคญาณ กำจัดกิเลสน้อยใหญ่ได้หมดแล้ว ผลที่เกิดจากการทำลายกิเลสได้เป็นอรหัตตผล บุคคลผู้ได้อรหัตตผลเป็นพระอรหันต์ ญาณ ๓ ได้แก่ สัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ มีอาการ ๑๒ ในอริยสัจ ๔ ก็เกิดผุดขึ้นโดยพร้อมกัน ญาณ ๓ มีอาการ ๑๒ นั้น

^{๓๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒**, (กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๘), หน้า ๖๑๐.

^{๓๙} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ), **อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า**, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๗๑.

๓.๗ สรุปท้ายบท

ความเป็นมาของสังจวิกังคสูตร คือ เป็นสูตรที่ทรงจำแนกสังจะให้แก่พระสารีบุตร พระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภท ปรัชมาสยะ คือ ทรงแสดงธรรมตามอัธยาศัยของผู้อื่น เมื่อทรงเล็งเห็นด้วยพระญาณว่าบุคคลใดเป็นผู้มีความพร้อมที่จะบรรลุธรรม พระองค์ก็จะทรงแสดงธรรมไปตามความเหมาะสมแก่อัธยาศัยของบุคคลนั้น ๆ เช่น ตอนหลังทรงตรัสรู้ ในพระสูตรแรกของพระพุทธศาสนา คือ ธัมมจักกัปปวัตนสูตร ได้แสดงอริยสัจ ๔ ไว้เป็นหลัก เป็นต้น

ความสำคัญของสังจวิกังคสูตร คือ พระสูตรนี้มีผู้แสดง ๒ ท่านเหมือนพระสูตรอื่น ๆ อีกหลายพระสูตรแต่ในพระสูตรนี้มีข้อที่แตกต่างออกไป คือ เมื่อทรงแสดงอุทเทสจบ ทรงแนะนำและทรงสรรเสริญพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะไว้ด้วย เท่ากับทรงแสดงพระประสงค์ให้พระสารีบุตรขยายความในส่วนของวิกังคต่อไป แล้วเสด็จจากพุทธอาสน์เข้าสู่ที่ประทับ พระสารีบุตรจึงทำหน้าที่แสดงต่อ

ความหมายของสังจวิกังคสูตร คือ สังจวิกังคสูตร หมายถึง พระสูตรที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมโดยย่อว่า พระธรรมจักรอันยอดเยี่ยม ความหมายตามหลักสัททนาย หมายถึง สูตรว่าด้วย การจำแนกสังจะ ขึ้นนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร เป็นสูตร ๆ หนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสแบบ ปรัชมาสยะ หมายความว่า สังจวิกังคสูตรว่า ด้วยการจำแนกสังจะ สาระที่ควรศึกษาโดยละเอียด คือ ทรงบอกแสดง บัญญัติ กำหนด จำแนก ทำให้ง่าย ซึ่งอริยสัจ ๔ ประการ คือ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

ความหมายตามหลักอรรถนัย คือ สังจวิกังคสูตร เป็นการจำแนกสังจะ มีธรรมจักรเป็นต้น อันยอดเยี่ยมตถาคตผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ประกาศแล้ว เพราะสังจะอันกระทำความเป็นพระอริยะ สังจะ มี ๔ ในพระพุทธศาสนา โดยความหมายของคำว่า อริยสัจ เพราะประเสริฐและจริง ชื่อว่า อริยสัจ เพราะพระพุทธองค์ผู้ประเสริฐทรงแสดงสังจะ หรือเพราะสังจะอันกระทำความเป็นพระอริยะ การที่เรียก อริยสัจ ก็เพราะว่า อริยสัจ ๔ ประการนี้ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะเหตุนี้ พึงทำความเพียรเพื่อรู้ชัดตามความเป็นจริง สังจวิกังคสูตรนี้จัดเป็น นวักสัจตฤศาสน์ ระบียบคำแบบ ถาม - ตอบ เป็นการ ทูลถามเพื่อขอความรู้ เวทลสังจวิกังคสูตรนี้จัดเป็นพระสูตรที่มีเหตุเกิดประเภท ปรัชมาสยะ คือ ทรงแสดงธรรมตามอัธยาศัยของผู้อื่น ๔ ประการ คือ (๑) อัตตัชมาสยะ ยะ เหตุแห่งการแสดงธรรมตามพระอัธยาศัยของพระองค์เอง โดยไม่ต้องมีผู้ใดทูลอาราธนา (๒) ปรัชมาสยะ เหตุแห่งการแสดงธรรมตามอัธยาศัยของผู้อื่น ที่ทรงตรวจดูด้วย พระญาณก่อนเสด็จไปโปรด โดยทรงมุ่งประโยชน์เป็นการเฉพาะ

สำหรับผู้ฟัง (๓) ปุจฉาวลีกะ เหตุแห่งการแสดงธรรมตามคำทูลถาม และ (๔) อัฏฐุปัตติกะ เหตุแห่งการแสดงธรรมตามเรื่องหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นขณะนั้น ๆ

หลักธรรมในสังจวิกังคสูตร คือ ในสังจวิกังคสูตร ว่าด้วยการจำแนกสัจจะ โดยการบอกหมายถึง การบอกว่าเป็นชื่อว่าบอกทุกขอริยสัจ...นี่ชื่อว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คำว่าการแสดง หมายถึง การอุทเทส (คำเริ่มต้น) จบลงการบรรยายดีเป็นการตั้งสัจจะมีทุกขสัจเป็นต้น การกำหนดเป็นการให้ดำเนินเนื้อความนั้นดำเนินไปโดยประการต่าง ๆ อริยสัจ ๔ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ส่วนอริยสัจในสังจวิกังคสูตร คือ

๑. ทุกขอริยสัจในสังจวิกังคสูตร มีหลักธรรมที่สำคัญ คือ อริยสัจ ๔ ประการ อริยสัจ คือ ทุกข์ ขาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ ได้แก่ (๑) ขาติ คือ ความเกิด ความเกิด (๒) ชรา คือ ความแก่ ความคร่ำคร่า (๓) มรณะ คือ ความจุติ ความเคลื่อนไป (๔) โสกะ คือ ความเศร้าโศก กิริยาที่เศร้าโศก (๕) ปริเทวะ คือ ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ (๖) ทุกข์ คือ ความทุกข์ทางกาย ความไม่สำราญทางกาย (๗) โทมนัส คือ ความทุกข์ทางใจ ความไม่สำราญทางใจ (๘) อุปายาส คือ ความแค้น ความคับแค้น

๒. ทุกขสมุทัยอริยสัจในสังจวิกังคสูตร เหตุให้เกิดทุกข์ คือ ตัณหาเป็นเหตุเกิดภพใหม่ สหครตด้วยความกำหนัดยินดี เพลิดเพลินในอารมณ์ กามตัณหา ภวตัณหา และวิวาทตัณหา นี้เรียกว่าทุกขสมุทัยอริยสัจเป็นความจริงอันประเสริฐ เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ได้แก่โลภะ โลภเจตสิกที่ในโลภมูลจิต นี่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ตัณหาก่อให้เกิดภพสร้างชาติสร้างทุกข์ต่าง ๆ ที่ยกตัณหา มาแสดงว่าเป็นเหตุแห่งทุกข์ จะละได้เด็ดขาดก็ต้องเจริญวิปัสสนา ทำสติกำหนดรู้รูปนามตามเป็นจริง กำหนดรู้ทุกข์จนเห็นทุกข์โดยแจ้งชัดก็จะละเหตุแห่งทุกข์ได้

๓. ทุกขนิโรธอริยสัจในสังจวิกังคสูตร คือ ความดับทุกข์ ความสำรอกและความดับโดยไม่เหลือ ความปล่อยวาง ความสลະคืน ความไม่ติดอยู่นิโรธสัจจะ ความจริงอันประเสริฐ เมื่อละสมุทัยได้ก็ถึงนิพพานแจ้งนิพพาน นิพพานเป็นธัมมาตนะ ความดับทุกข์ต้องปฏิบัติวิปัสสนา

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจในสังจวิกังคสูตร เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ (๑) สัมมาทิฐิ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (๒) สัมมาสังกัปปะ ความดำริในการออกจากกาม (๓) สัมมาวาจา คือ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการพูดเท็จ (๔) สัมมากัมมันตะ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการฆ่าสัตว์ (๕) สัมมาอาชีวะ ละมิฉฉาอาชีวะ เลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗)

สัมมาสติ มีสัมปชัญญะ มีสติพิจารณาเห็นภายในกาย (๘) สัมมาสมาธิ คือ สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร คือ การปฏิบัติสมาธิภาวนามีเป็น ๒ ระดับ กล่าวคือ การทำสมาธิ กับ การปฏิบัติวิปัสสนา ในการทำสมาธิให้จิตอยู่นิ่งนั้นจำเป็นที่ผู้ปฏิบัติจะต้องแสวงหาสถานที่ที่เหมาะสม ส่วนการปฏิบัติวิปัสสนา จะมีความแตกต่างตรงข้ามกับการทำสมาธิภาวนาตรงที่การปฏิบัติวิปัสสนาไม่มีความจำเป็นที่ผู้ปฏิบัติจะต้องอยู่ในบรรยากาศสงบ สงัด หรือต้องปลีกตัวจากผู้คนและการทำงาน การปฏิบัติเพียงอย่างเดียวนั้นจะได้ประโยชน์ในระดับหนึ่งในตอนแรก ๆ แต่ก็เป็น การปฏิบัติเพียงอย่างเดียวนั้นจะได้ประโยชน์ในระดับหนึ่งในตอนแรก ๆ แต่ก็เป็น การปฏิบัติเพียงเพื่อให้จิตเข้าสู่ความสงบในภาวะที่เป็นเอกัคคตา แตกต่างจากการปฏิบัติวิปัสสนาที่ ซึ่งการทำสมาธิกับการฝึกวิปัสสนามีเป้าประสงค์ที่ต่างกัน สมาธิเป็นการปฏิบัติเพื่อแสวงหาความสงบ ความเป็นเอกัคคตา เพื่อสร้างพลังจิตและเพื่ออภิญญา ส่วนการปฏิบัติวิปัสสนา มีความมุ่งหมายเพื่อการรับรู้ เพื่อทำจิตให้บริสุทธิ์และเพื่อนิพพาน

การทำปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ คือ วิปัสสนาจะช่วยพัฒนาจิตใจของผู้หมั่นประพฤติให้พ้นจาก ความโลภ ความโกรธ ความหลง โดยไม่จำเป็นจะต้องหนีโลกที่ตนเองรับผิดชอบ ความมุ่งหมายที่แท้จริงในการปฏิบัติวิปัสสนาก็เพื่อกระเพาะบ่มจิตใจให้เกิดความปิติ ถึงพร้อมด้วยพรหมวิหารธรรม เป็นความปิติที่เกิดขึ้นและหลั่งออกมาจากจิตใจที่ได้รับการฝึกเป็นนิรามิสสุขที่เกิดจากจิตที่สงบ ระวังอยู่เหนือความทะเยอทะยาน ความใคร่อยากหลุดพ้นจากโลกียวิสัยและอยู่เหนือโลกธรรมทั้งหลาย เมื่อผู้ปฏิบัติได้ดำเนินไปตามอริยมรรค มีองค์ ๘ หรือหลักไตรสิกขา ครบถ้วนจนบรรลุถึงอรหัตตมคคญาณ กำจัดกิเลสน้อยใหญ่ได้หมดแล้ว ผลที่เกิดจากการทำลายกิเลสได้เป็นอรหัตตผล บุคคลผู้ได้อรหัตตผลเป็นพระอรหันต์ ญาณ ๓

ดังนั้น ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร ผู้ปฏิบัติสามารถศึกษานำมาเป็นแนวทางการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุมรรคผลได้ สังขวิภังคสูตร ก็เป็นพระสูตร ๆ หนึ่งที่พบว่ามีหลักธรรมที่มีความสำคัญ เกี่ยวกับ การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่าย ซึ่งอริยสัจ ๔ อันเป็นแนวทางในการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์และมีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนา ซึ่งสามารถปฏิบัติทำให้บรรลุมรรคผล ชนะกิเลสได้ ความเป็นมาของสังขวิภังคสูตร ได้กล่าวที่มาไว้ว่าพระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี โดยทรงปรารภพระธรรมจักรที่ทรงแสดง ณ สถานที่นั้นให้เป็นเหตุ เพื่อทรงจำแนกสัจจะให้ภิกษุเหล่านั้นฟังการจำแนกสัจจะ ๔ ในพระพุทธศาสนา หมายถึง ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการคือ (๑) ทุกข์ ได้แก่ความทุกข์ทางกาย และทางใจ

เกิดขึ้นเนื่องจากอุปาทานขั้น ๕ ความทุกข์ที่พระพุทธเจ้า ทรงค้นพบในทุกข์อริยสัจนั้น ยังมี ความหมายกว้าง ครอบคลุมไปถึงพระไตรลักษณ์ มีสภาวะทุกข์ และ ปกิณณกทุกข์ (๒) สมุทัยได้แก่ เหตุให้เกิดความทุกข์มีต้นเหตุ เป็นต้น (๓) นิโรธได้แก่ ความดับทุกข์ (๔) มรรคได้แก่ ข้อปฏิบัติให้ถึง ความดับทุกข์ คือมัชฌิมาปฏิปทา จัดว่าเป็นแม่บทของพระธรรมทั้งหมด พระธรรมคำสั่งสอนของ พระพุทธองค์ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นผลที่จะพึงเข้าถึงหรือบรรลุด้วยการปฏิบัติ ได้แก่ มรรค ผล และนิพพาน

บทที่ ๔

การกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร

การกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตรนั้นได้วางกรอบการศึกษาไว้เป็นหมวดใหญ่ ๆ ดังนี้ คือ

๔.๑ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๔.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาแบบสุทธวิปัสสนาภาวนา

๔.๓ อารมณวิปัสสนาในทุกขอริยสัจ

๔.๔ การกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร

๔.๕ สรุปท้ายบท

๔.๑ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการทำให้แจ้งซึ่งวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นแล้ว ด้วยการระลึกรู้เท่าทันสภาวะปัจจุบันธรรม โดยอาศัยคำบริกรรมเป็นเครื่องช่วยให้รู้ตัวในปัจจุบันขณะ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่จัดเป็นวิชขมานบัญญัติ คือ บัญญัติแสดงเนื้อความที่ปรากฏโดยปรมาตม์ ซึ่งเรียกว่า ตัชชาบัญญัติ หมายถึงบัญญัติที่เหมาะสมกับสภาวะธรรม กล่าว คือ ส่อให้รู้ถึงสภาวะธรรมนั้น ๆ อย่างชัดเจน แม้การบริกรรมจะทำให้จิตรับรู้คำบัญญัติเป็นอารมณ์ แต่ก็ช่วยให้จิตจดจ่อมากขึ้นในเวลาเริ่มปฏิบัติธรรม จากนั้นจึงสามารถยังเห็นรูปนามตามสภาวะนั้น ๆ โดยความไม่เที่ยงเป็นต้นได้ เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นแล้ว ในภายหลังนักปฏิบัติก็ไม่จำเป็นต้องใช้คำบริกรรมอีกต่อไป เพราะในขณะนั้นจะสามารถตามรู้ รูป-นามได้ชัดเจนจนเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของสภาวะธรรมที่กำลังกำหนดอยู่

๔.๑.๑ การเตรียมตัวก่อนปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในภิกขุสูตรว่า ซึ่งมีภิกษุรูปหนึ่ง ได้เข้าไปกราบขอรับแนวปฏิบัติ หรืออุบายภาวนาจากพระพุทธองค์ ในกาลนั้นพระพุทธองค์ ยังไม่บอกอุบายในทันที แต่ตรัสกับภิกษุรูปนั้นว่า ให้กลับไปสำรวจตนเองในเรื่องของศีล ในศีลวิสุทธินี้ หมายถึงเอาความบริสุทธิ์ของศีล ๔ อย่าง คือ (๑) ศีลที่สำรวมในพระปาติโมกข์ (๒) ศีลที่สำรวมในอินทริย์ ๖ (๓) ศีลที่มี

อาชีพรบิสุทธิ์ (๔) ศิลที่อาศัยปัจจัย ๔”^๑ ก่อน ดังปรากฏใน สังยุตตนิกาย มหาวรรคว่า “ภิกษุ เธอจงทำเบื้องต้นในกุศลธรรมทั้งหลายให้หมดจดก่อน อะไรเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย คือ ศิลที่บิสุทธิ์ดีและความเห็นที่ตรงเมื่อใด ศิลของเธอจักบิสุทธิ์ดี และความเห็นจักตรงเมื่อนั้นเธออาศัยศิลดำรงอยู่ในศิลแล้วพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการโดย ๓ วิธี” (คือ ความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ) ศิลจะทำให้ผู้ปฏิบัติไม่มีสิ่งที่รบกวนจิต ถ้าขาดศิลเสียแล้ว ก็เป็นไปไม่ได้ที่จะให้จิตสงบ ปราศจากความหวั่นไหว ปราศจากความฟุ้งซ่าน มีแต่จะคิดหรือมองอะไรผิดจากความจริงเพื่อเข้าข้างตัวเอง

สรุปได้ว่า การเตรียมตัวคือการตั้งมั่นในศิล คือ มีการชำระศิล เป็นขั้นแรก เพื่อความบิสุทธิ์ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ก็จะก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว เพราะตามปกติในชีวิตประจำวัน เราจะปล่อยใจให้เป็นอิสระไร้การควบคุมดูแล เมื่อได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส ถูกต้อง นึกคิดไปกับเรื่องราวต่าง ๆ ก็ปล่อยไปอย่างเต็มที่ ไม่เคยคิดจะกำหนดรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงที่ปรากฏในร่างกายที่กว้างซอก ยาววา หนา คืบนี้ แต่เมื่อเข้ามาปฏิบัติความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ ต้องถูกควบคุมอยู่ในขอบเขตของกายกับใจ

๔.๑.๒ แสวงหากัลยาณมิตร

ผู้ปรารถนาที่จะรู้แจ้งพระนิพพาน พึงรับเอาวิธีการปฏิบัติในสำนักของครูอาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตร ซึ่งสามารถชี้แนะได้โดยถูกต้องตามหลักพระปริยัติ และเคยปฏิบัติมาแล้วอย่างถูกวิธีจนสามารถแสดงวิปัสสนาญาณ มรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ และผลสมบัติได้อย่างเชี่ยวชาญ ซึ่งตรงกับพระบาลีที่มาในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค ว่า ยถาภูตํ ญาณายสตถา ปรีเยสิตพฺโพ พิงแสวงหาครูอาจารย์เพื่อให้ได้รับข้อมูลความรู้ที่ถูกต้อง อย่าได้มีทิฐิมานะถือตัวว่า เราเป็นคนเก่งเป็นคนวิเศษ ไม่จำเป็นต้องไปรับฟังคำแนะนำจากใคร ควรนึกถึงเรื่องของการประพฤติปฏิบัติของพระเถระสมัยก่อน เช่น พระโปฏฐิละพยายามข่มมานะของตัวเองลงให้จงได้ และในเวลาปฏิบัติก็ให้พยายามระลึกถึงพระพุทธดำรัสที่ว่า “นยิทํ สิลิมารพณ นยิทํ อปฺเปน ถามสา นิพพานํ อธิคฺคตพฺพํ สพฺพทุกฺขปโปมฺจนํ”^๒ ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่าพระนิพพานนี้เป็นที่ปลดเปลื้องจากวิภูฏทุกขทั้งปวง ใคร ๆ ไม่พึงบรรลुได้ด้วยกำลังเล็ก ๆ น้อย ๆ

^๑ ดูรายละเอียดใน มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, วิปัสสนากรรมฐาน หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาภิธรรมิกะโท, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๒๘), หน้า ๑๔.

^๒ ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๒๐๘/๑๑๘.

สรุปได้ว่า กิเลสเป็นสิ่งที่มีการขวางกั้นความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม ผู้ต้องการฝึกปฏิบัติธรรม ต้องพยายามละทิ้งกิเลส คือ ความร่ำร้อนในความมั่งมีด้วยทรัพย์ด้วยการศึกษา ด้วยศถาบรรดาศักดิ์ และด้วยชาติตระกูล ดังนั้น กิเลสเหล่านี้ ถ้ามันได้เกิดแก่เราแล้ว เราไม่พยายามถอนเสีย ไม่พยายามข่มเสีย มันก็จะเป็นเหตุขวางกั้นการปฏิบัติธรรม ในส่วนแห่งวิปัสสนาญาณย่อมเกิดไม่ได้ดังนี้

๔.๑.๓ ขอบเขตของกายใจ (รูปนาม) ที่เกี่ยวข้องกับวิปัสสนา

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมได้วางเครื่องขวางกั้นต่าง ๆ ลงแล้ว ก็ให้หันมาดูกายกับใจของตัวเอง ในการฝึกเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ การปฏิบัติให้อยู่ในขอบเขตของกายกับใจ หรือรูปกับนามนี้ เท่านั้น ไม่ใช่สร้างรูปนามอื่น หรือหวังว่าจะมีรูปนามอื่นให้ยึดถือ การตีกรอบไว้ให้ชัดเจนว่า “กายกับใจ” หรือ “รูปนาม” สามารถจำแนกดูได้จากสภาพที่หายาไปจนถึงสภาพที่ละเอียด เพื่อไม่ให้หลงเข้าใจผิดคิดว่าสติปัฏฐานมีแค่การดูอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะความจริงสติปัฏฐานมี ๔ ด้าน ถ้ามองด้านเดียวก็จะได้ด้านเดียวต่อเมื่อเห็นครบทั้ง ๔ ด้าน จึงเป็นอิสระจากพันธนาการครบทุกด้าน^๓

หากจะกล่าวถึงมุมมองเกี่ยวกับการฝึกจิต ก็ต้องกล่าวว่า สติปัฏฐาน คือ การฝึกจิตชนิดหนึ่ง และเพื่อไม่ให้เกิดความเข้าใจผิดคิดว่าสติปัฏฐานเป็นเพียงการนั่งหลับตาทำสมาธิ อีกทั้งไม่ใช่เพียงญาณขั้นสูงที่เรียกกันว่า “วิปัสสนา” อย่างเดียว เราก็ควรทำความเข้าใจให้ตรงกันก่อนว่า อาการที่จิตสงบตั้งมั่น ไม่ฟุ้งซ่าน มีกำลัง คือ ลักษณะของจิตที่เป็นสมณะ ส่วนอาการที่จิตมีปัญญารู้ชัด ไม่หลงผิด ทำลายกิเลสได้ คือ ลักษณะของจิตที่เป็นวิปัสสนา^๔ ดังปรากฏในปฐมปณาสก์ แสดงไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย” ธรรม ๒ อย่างเป็นไปในส่วนแห่งวิชา ธรรม ๒ อย่างเป็นไฉน คือ สมณะ ๑ วิปัสสนา ๑ ภิกษุทั้งหลายสมณะที่ภิกษุเจริญแล้วย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมอบรมจิตจิตที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมละระาคะได้ วิปัสสนาที่อบรมแล้วย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมอบรมปัญญา ปัญญาที่อบรมแล้วย่อมเสวยประโยชน์อะไรย่อมละวิชาได้^๕

แม้ในส่วนของผู้ที่บรรลุธรรมขั้นต้นแล้ว แต่ยังไม่จบกิจ ยังไม่บรรลุถึงขั้นสูงสุดของพระพุทธศาสนา ก็ยังจำเป็นต้องเจริญทั้งส่วนของสมณะและวิปัสสนา ดังแสดงไว้ในมหาวิจณโคตต

^๓ ดังตฤณ, มหาสติปัฏฐานสูตร, ฉบับจัดพิมพ์เป็นธรรมทาน, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ฮาวฟาร์บูค, ม.ป.ป), หน้า ๑๙.

^๔ ดังตฤณ, มหาสติปัฏฐานสูตร, ฉบับจัดพิมพ์เป็นธรรมทาน, หน้า ๑๖.

^๕ อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒/๒๗๔/๓๕๒.

สูตร ซึ่งภิกษุชื่อ “วัจฉะ” ที่บวชในพุทธศาสนาได้เพียงครึ่งเดือนก็ถึงมรรคผลขั้นต้น เป็นพระโสดาบันบุคคลเมื่อเข้าถึงธรรมในเบื้องต้นแล้ว จึงได้เข้าไปกราบทูลขอกรรมฐานขั้นต่อไปจากพระพุทธองค์ และพระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “วัจฉะ ถ้าเช่นนั้น เธอจงเจริญธรรมทั้งสอง คือ สมถะและวิปัสสนาให้ยิ่งขึ้นไปเถิด ธรรมทั้งสอง คือ สมถะและวิปัสสนานี้ เธอเจริญให้ยิ่งขึ้นไปแล้วจักเป็นไปเพื่อแทงตลอดในธาตุหลายประการ”^๖

สรุปได้ว่า ผู้ใคร่ต่อการเจริญกรรมฐานให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เพื่อแทงตลอดธรรมทั้งหลาย อันมีมรรคผลนิพพานเป็นที่สุด ก็ยังต้องเจริญทั้งสมถะและวิปัสสนา ไซ้จะละเลยส่วนใดส่วนหนึ่งด้วยความประมาทว่าไม่สำคัญหาได้ไม

๔.๑.๔ ลักษณะของกายกับใจ

จิตที่ถูกปล่อยให้เป็นอิสระมาช้านาน ย่อมจะต้องดิ้นรน ไม่ยอมให้ตกอยู่ในกรอบของกายได้โดยง่าย ในวิสุทธิมรรคอรรถกถา ปัญญาภิเทศ แสดงไว้ว่า “ยถา ยถา หิสสรูป สุวิกขาสิทธิ์ โหติ นิชชฏํ สุปริสุทฺธํ ตถา ตถา ตถารมมณา อรูปธมมา สยเมว ปากฺกฺวา โหนติ” ระหว่างรูปกับนามรูปเป็นของหยาบหมาความว่า รู้ได้ง่าย ดูได้ง่าย ถ้าเราชำระรูปสะสางรูปได้ดีแล้ว นามที่เอารูปเป็นอารมณ์ก็สามารถปรากฏชัดขึ้นได้^๗ ซึ่งตรงกันข้ามกับจิตอันเป็นนามธรรม ในเบื้องต้นแห่งการเริ่มฝึก จิตหรือใจมักจะกระวนกระวายกระสับกระส่าย เพราะจิตจะคุ้นเคยกับการคิด คุ่นเคยกับการไป ไม่คุ้นกับการอยู่ ฉะนั้น เมื่อเรามาทำจิตให้อยู่ในขอบเขตของกายจิตจึงไม่ชอบ จิตชอบโคจรออกไปข้างนอก คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจบ้าง นี่ คือ ลักษณะของจิต ดังที่องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคได้แสดงไว้ในจิตตวรรค^๘ ว่า

“ชนผู้มีปัญญา ย่อมทำจิตที่ดิ้นรน กลับกลอกอันบุคคลรักษาได้ยาก ห้ามได้ยากให้ตรงดุจขางศรตัดลูกศรให้ตรงฉะนั้น จิตนี้ (อันพระโยคาวจรยกขึ้นจากอาลัย คือ กามคุณ ๕ แล้วชัดไปในวิปัสสนากรรมฐาน) เพื่อละบ่วงมาร ย่อมดิ้นรนดุจปลาอันพรานเบียดยกขึ้นจาก ที่อยู่ คือ น้ำ แล้วโยนไปบนบก ดิ้นรนอยู่ ฉะนั้น การฝึกจิตอันข่มได้ยาก เป็นธรรมชาติเรื้อรังมักตกไปในอารมณ์ตามความใคร่เป็นการดี เพราะว่าจิตที่ฝึกแล้ว ย่อมเป็นเหตุนำสุขมาให้ ผู้มีปัญญา พึงรักษาจิตที่เห็นได้ แส้นยากละเอียดยิ่งนัก มักตกไปในอารมณ์ตามความใคร่ เพราะว่าจิตที่คุ้มครองไว้ได้ เป็นเหตุนำ

^๖ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๘/๒๓๕.

^๗ พระครูปลัดประจาก สิริวัฒนโณ, แนวทางการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์เผยแพร่เพื่อเป็นธรรมทาน, (เชียงใหม่: หจก. ดาราวรรณการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๗.

^๘ ดูรายละเอียดใน ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๓๓-๓๔/๓๕.

สุขมาให้ชนเหล่าใด จักสำรวมจิตอันไปในที่ไกล เทียวไปดวงเดียวไม่มีสรีระ มีถ้าเป็นที่อาศัย ชนเหล่านั้นจะพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร”

สรุปได้ว่า ลักษณะของกายกับใจ เป็นลักษณะที่สับส่ายดิ้นรนควบคุมได้ยาก เพราะจิตจะคุ้นเคยกับการคิด คุ้นเคยกับการไป ไม่คุ้นกับการอยู่ ดังนั้น เมื่อเรามาทำจิตให้อยู่ในขอบเขตของกายจิตจึงไม่ชอบ จิตชอบโคจรรอบไปข้างนอก คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจเราต้องคอยควบคุมระมัดระวังอยู่ตลอดเวลา การฝึกจิตอันเข้มได้ยาก เป็นธรรมชาติมักตกไปในอารมณ์ตามความใคร่เป็นการดี ส่วนจิตจิตที่ฝึกแล้ว ย่อมเป็นเหตุนำสุขมาให้

๔.๑.๕ การกำหนดรู้ตามความเป็นจริง

การประพฤติปฏิบัติธรรม ถ้าจิตยังถูกห่อหุ้มด้วยกิเลสหยาบ ๆ โอกาสที่จะเห็นความจริง คือ ไตรลักษณ์ของรูปนาม เพื่อความปล่อยวาง เพื่อความรู้แจ้งว่ากายใจไม่ใช่ตัวตนนั้น เรียกได้ว่าไม่มีเลย ผู้ปฏิบัติต้องมีความเพียรพยายามสร้างสติ สมาธิ ปัญญาให้เกิดขึ้น โดยหวังที่จะอาศัยสติ สมาธิ ปัญญา ที่เพียรพยายามสร้างขึ้นนี้สอดส่องดูความเป็นจริงที่ปรากฏในตัวของเรา เพื่อให้รู้ตามความเป็นจริงที่มีอยู่ตามนัยแห่งสติปัฏฐาน ๔ ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ และเพื่อเป็นการสร้างสภาพของจิตใจชนิดใหม่ให้เกิดขึ้น หมายความว่า การมีจิตใจที่ปราศจากความเป็นคนเป็นสัตว์ คือ ในความรู้สึกที่เกิดขึ้นในช่วงที่ปฏิบัติ ในช่วงที่ตามกำหนดอยู่นั้น ต้องไม่มีความเป็นผู้หญิงผู้ชาย ไม่มีความเป็นเด็กเป็นผู้ใหญ่ เป็นพระ เป็นเณร เป็นคนโน้นคนนี้ และความรู้สึกใหม่นี้ ต้องเป็นความรู้สึกที่ปราศจากความเป็นเราเป็นเขา ในขณะที่ตามกำหนดความรู้สึกที่มีสติเป็นประธานมีสติเป็นใหญ่ จึงเป็นการกระทำที่ทำให้เกิดกุศลจิตตูปบาทที่เต็มไปด้วยความรู้สึกที่ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลตัวตนเราเขาให้เกิดขึ้น ความรู้สึกนี้มีความสำคัญมาก เพราะจะค้านกับความรู้สึกเก่าที่เราใช้ในชีวิตประจำวัน ความรู้สึกเก่าจะเห็นเป็นผู้หญิงผู้ชาย เป็นเด็ก ผู้ใหญ่เมื่อได้ยินเสียงหัวเราะ ร้องไห้ ได้ยินเสียงรถสุนัขหรือแมว อะไรรักแล้วแต่ เสียงต่าง ๆ จะได้ยินที่เป็นไปตามสมมุติบัญญัติในส่วนของการได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องสัมผัส คิดนึกทางใจก็เช่นเดียวกันยังยึดติดว่าเป็นเราได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องสัมผัส คิดนึกทางใจไปตามสมมุติบัญญัติแต่การที่ผู้ปฏิบัติตามกำหนด คือ การมาสร้างจิตชนิดที่มีความรู้สึกต่างไปจากเดิม

ธรรมชาติของเจตสิกเป็นธรรมชาติที่ประกอบกับจิต อาศัยจิตเกิดหรือประกอบในจิต เรียกว่า เจตสิก ต้องเกิดพร้อมกับจิตเสมอ ถ้าไม่มีจิต เจตสิกก็เกิดไม่ได้ ฉะนั้น การที่ผู้ปฏิบัติมา กำหนด หมายถึง ผู้ปฏิบัติมาตั้งสติ ไม่ใช่สติตัวเดียว ในการกำหนดแต่ละครั้งนั้นมีธรรมอื่นเกิดร่วมด้วยเสมอ เช่นใน มหากุศลจิตตูปบาท มีเจตสิกเกิดร่วมด้วยรวม ๓๐ กว่าอย่าง ตามปริยัตินัย ในอานาปานบรรพ พระพุทธองค์ให้รู้ลมหายใจหลายต่อหลายแง่ ถ้าแง่ที่รู้ว่านี่ลมเข้า นี่ลมออก อันนั้น

คือ ผูกใจไว้กับอารมณ์เฉย ๆ ยังไม่ได้พิจารณาอะไร ก็เข้าข่ายเป็นสมณะส่วนการพิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิดขึ้นในกายบ้าง พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเสื่อมในกายบ้าง ดังนี้ เรียกว่า ใช้ลมหายใจที่ถูกรู้ตัวเอง เป็น “อารมณ์วิปัสสนา” คือ เห็นธรรมดาเกิดดับเพื่อปล่อยวางลมหายใจว่า ไม่ใช่ตัวเรา ไม่ใช่ของเรา^๙

สรุปได้ว่า เมื่อใจของเราเข้าไปกำหนดรู้อาการแต่ละอย่าง ๆ เช่น เมื่อเราหายใจเข้ายาว ก็รู้ว่าหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ว่าหายใจเข้าสั้น หรือจะกล่าวตามแนวการปฏิบัติแบบ พองยุบ หากเราก้าวเท้าขวา ก็กำหนดว่า ขวาท่างหนอก้าวเท้าซ้าย ก็กำหนดว่า ซ้าย่างหนอ หรือ ยกหนอ ย่างหนอ เหยียบหนอ หรือ อยากยกหนอ อยากย่างหนอ หยากเหยียบหนอใจที่เข้าไป กำหนดนี้เรียกว่า มหากุศลจิต ที่มีสติเป็นประธาน ทุกครั้งที่ผู้ปฏิบัติกำหนดจะได้สติ การที่ผู้ปฏิบัติ สังขมมหากุศลจิตเหล่านี้ให้เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการกำหนดทางกายว่า พองหนอ ยุบหนอ หรือการ กำหนดเวทนาว่า ปวดหนอ ๆ หรือกำหนดจิตว่า คิดหนอ ๆ กำหนดธรรมว่า ได้ยินหนอ ๆ ก็ตาม การกำหนดนี้ เป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติได้มหากุศลจิตอุปบาท โดยมีปัญญาเจตสิกเกิดร่วมด้วยเสมอ

๔.๑.๖ การกำหนดอย่างจดจ่อต่อเนื่อง

ในสัมปชัญญะปัพพะ พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า การที่เราระลึกรู้ตามอาการที่เป็นจริงของรูปธรรม นามธรรม ที่กำลังเป็นไปอยู่นั้นแหละ ปัญญาก็เกิดแล้ว แต่ปัญญาชนิดนี้ จะให้อะไรที่เดียวย่อมเป็นไปไม่ได้ ต้องมีการเก็บเล็กผสมน้อย เหมือนการพิมพ์ดีด^{๑๐} เมื่อเคาะทีหนึ่งก็ได้แค่อักษร ๑ ตัว มาก ๆ เข้า ก็กลายเป็นประโยค ในที่สุดก็กลายเป็นเนื้อเรื่อง จนเราอ่านเข้าใจได้ ตัวอักษรที่พิมพ์นั้น ก็เหมือนกับที่เรากำหนดกาย เวทนา จิต ธรรม หรือที่ผู้ปฏิบัติกำหนดแต่ละหนอ แต่ละหนอ ผู้ปฏิบัติก็ได้สติ สมาธิ ปัญญามาด้วย แต่ปัญญาที่เกิดขึ้นนั้น ยังไม่สามารถจะรวมตัวกันได้ เพราะยังมีสาเหตุอีกหลายอย่างหากผู้ปฏิบัติกำหนดไม่ต่อเนื่อง อกุศลจิตก็มีโอกาสแทรกขึ้นได้ เมื่ออกุศลจิตเกิดแทรกขึ้น จิตของผู้ปฏิบัติก็ไม่เป็นจิตตวิสุทธิ คือ ไม่บริสุทธิ์เพราะการที่มาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ต้องใช้ขณิกสมาธิเป็นหลัก

ในสมาธิ ๓ ประเภท คือ ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ อุปจารสมาธิ สมาธิที่ใกล้ต่อการที่จะได้อัปนาสมาธิ อัปนาสมาธิ คือ สมาธิที่แนบแน่นติดอยู่กับอารมณ์อย่างมั่นคงไม่หวั่นไหวแต่สมาธิที่ใช้ในการกำหนด เป็นเพียงขณิกสมาธิเท่านั้น กำลังของขณิกสมาธิมีน้อย ถ้าผู้ปฏิบัติกำหนดไม่ต่อเนื่องจริง ๆ กำลังของสมาธิก็ไม่มาก แต่ถ้ากำหนดติดต่อกันจริง ๆ กำลังจะเท่ากับ

^๙ ดังตฤณ, มหาสติปัฏฐานสูตร, ฉบับจัดพิมพ์เป็นธรรมทาน, หน้า ๑๗.

^{๑๐} พระครูปลัดประจาก สิริวัฒน, แนวทางการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๖๘.

อุปจารสมาธิ มีกำลังมาก อุปมาเหมือนหนึ่ง ไม้ท่อนเดียว บุรุษผู้มีกำลังย่อมหักด้วยเขาได้ แต่เมื่อนำไม้ท่อนเล็ก ๆ หลาย ๆ ท่อนมารวมกัน ย่อมมีพลังมาก เราจะไปหักด้วยเขาอย่างธรรมดาจึงหักไม่ได้ ไม่เหมือนไม้ท่อนเล็ก ๆ ทีละท่อน นี่ก็เช่นเดียวกันกับขณิกสมาธิ ถ้ากำหนดต่อเนื่องติดต่อกันจริง ๆ ก็จะมีกำลังมาก อกุศลจิตไม่มีโอกาสแทรกเข้าได้ เมื่อไม่มีโอกาสที่จะแทรกเข้ามาจิตของผู้ปฏิบัติก็เต็มไปด้วยสมาธิที่ต่อเนื่องกัน เรียกว่า จิตที่มีสมาธิมีกำลัง มีขณิกสมาธิเป็นกำลังก็ใสสะอาด เพราะคำว่าจิตตวิสุทธินี้เป็นชื่อของสมาธิ เมื่อจิตใจใสสะอาดจึงเป็นปัจจัยให้ทวิวิสุทธิทำให้นามรูปปริเฉทญาณเกิดขึ้น สามารถเห็นรูปเห็นนามได้ตามความเป็นจริง

สรุปได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา จะต้องมีสติ ระลึกรู้ สภาวะทางจิตที่ระลึกถึงแต่สิ่งที่เป็นฝ่ายกุศลที่เคยกระทำมาแล้ว สติมีหน้าที่ในการปกป้องคุ้มครองจิตไม่ให้ตกต่ำ ไม่ชักนำให้ทำความชั่ว แต่จะชักนำให้ทำแต่ความดี สติมีอุปการะมากในทุก ๆ ด้าน ดังรอยเท้าของปวงสัตว์ที่รวมลงในรอยเท้าช้าง และก่อให้เกิดประโยชน์ได้ เมื่อจิตของผู้ปฏิบัติสงบแล้ว ก็จะมองเห็นรูปนามตามความเป็นจริง อุปมาเหมือนน้ำในห้วยที่ใสสะอาดจะลึกอย่างไร ปู ปลาที่อยู่ข้างล่างหรือสิ่งของที่จมอยู่ข้างล่างก็สามารถมองเห็นได้แต่ถ้าน้ำมีความขุ่น ถึงแม้ปูปลาจะมีอยู่ในน้ำนั้นก็ตาม ก็ไม่สามารถจะเห็นได้ในจิตใจของผู้ปฏิบัติก็เหมือนกัน ถ้าอกุศลยังแทรกอยู่หรือใจยังขุ่นอยู่ อกุศลเกิดอยู่ที่ใจ วิปัสสนาญาณก็เกิดไม่ได้ ฉะนั้น การกำหนดเป็นการสร้างสติสร้างสมาธิ นั้น คือ ใจที่เข้าไปกำหนดรู้อาการตามความเป็นไปของกายและใจการกำหนดแต่ละครั้ง สติ สมาธิ ปัญญาที่เกิดขึ้น

๔.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาแบบสุทธวิปัสสนาภาวนา

สุทธวิปัสสนาภาวนา คือ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานาล้วน ๆ ผู้ปฏิบัติจนเห็นแจ้งแล้วเรียกว่า สุกขวิปัสสบุคคล หรือ วิปัสสนायานิกบุคคล คือ สมาธิขั้นต้นก็สามารถนำมาเป็นเครื่องมือในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้แม้แต่จิตที่สงบชั่วขณะก็สามารถนำมาเป็นพื้นฐานปฏิบัติวิปัสสนาได้ มีเนื้อความปรากฏในคัมภีร์มูลปณาสฎีกาว่า หากขาดขณิกสมาธิ วิปัสสนาก็เกิดไม่ได้ ต้องอาศัยขณิกสมาธิเป็นบาท จึงจะปฏิบัติวิปัสสนาได้

๔.๒.๑ การกำหนดอารมณ์

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานาล้วน ๆ ด้วยอานาปานสติภาวนา ปรากฏอยู่ในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๑๑} ในพระสูตรนี้เป็นการกำหนดรู้ชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งในทุกขณะหายใจเข้า-ออก แบ่งออกเป็น ๔ หมวด คือ

^{๑๑} ส.ม.(ไทย) ๑๘/๓๖๗/๒๑๐.

๑. หมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การใช้สติกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก คือ การพิจารณาลมหายใจเข้าออก โดยการติดตามพิจารณาลักษณะของการหายใจเข้าออกอย่างใกล้ชิด เมื่อหายใจเข้าหรือออกสั้นยาวอย่างไร ก็ให้รู้อย่างแน่ชัด เปรียบเหมือนนายช่างกลึง หรือลูกมือของนายช่างกลึงผู้ชำนาญ เมื่อเขาชักเชือกกลึงยาว ก็รู้ชัดว่าเราชักเชือกกลึงยาว เมื่อชักเชือกกลึงสั้นก็รู้ชัดว่าเราชักเชือกกลึงสั้น^{๑๒}

จากการศึกษาในปณณวิเสสวิสุทธิมรรคพบว่า วิธีการกำหนดอารมณ์ของผู้ปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ๆ นั้นมีขั้นตอนดังนี้

ลมหายใจในขณะที่ไม่ได้กำหนดรู้ก็ยังหยابอยู่ ต่อเมื่อกำหนดรู้สภาวะของมหาภูตรูป (อาการเย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น) จึงละเอียดลง แม้อลมหายใจในตอนที่กำหนดมหาภูตรูปนั้น ก็นับว่ายังหยابอยู่ เมื่อกำหนดอุปาหารูป (รูปละเอียด) จึงละเอียดเข้าลมหายใจในตอนที่กำหนดอุปาหารูปนั้น ยังหยابอยู่ ต่อตอนที่กำหนดทั้งรูปทั้งนาม จึงละเอียดเข้า

แม้อลมหายใจในตอนที่กำหนดทั้งรูปทั้งอรูปรูปนั้น ก็นับว่ายังหยاب ในตอนที่กำหนดปัจจัยของนามรูป จึงละเอียดเข้า กายสังขารในตอนที่กำหนดปัจจัยนั้นเล่าก็นับว่ายังหยاب ต่อตอนที่เห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยจึงละเอียดเข้า แม้อกายสังขารในตอนที่ได้เห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยนั้น ก็นับว่ายังหยاب ถึงตอนที่เห็นวิปัสสนามีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ จึงละเอียดเข้าในทุรพลวิปัสสนา (วิปัสสนากำลังอ่อน) ก็นับว่ายังหยاب ในพลวิปัสสนา (วิปัสสนากำลังกล้า) จึงละเอียดเข้า^{๑๓}

สรุปได้ว่า การเจริญกายานุปัสสนาในมหาสติปัฏฐานสูตรนั้นรวมไปถึงการกำหนดอิริยาบถใหญ่และอิริยาบถย่อย นอกจากการกำหนดอาการของลมหายใจเข้า-ออกแล้วผู้ปฏิบัติยังจะต้องกำหนดรู้อาการที่ปรากฏทั้งหลายอื่นอีกด้วย เช่น อาการเคลื่อนไหวของอิริยาบถต่าง ๆ มี ยืน เดิน นั่ง นอน การเลี้ยว การเหวี่ยง การคู้้วยวะ ฯลฯ ในทุกขณะที่เคลื่อนไหว การทำกิจประจำวันต่าง ๆ ก็ต้องกำหนดรู้อยู่ทุกขณะเช่นเดียวกัน เช่น การกิน การดื่ม การเคี้ยว การนุ่งห่ม การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ การดู การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การสัมผัส ยิ่งไปกว่านั้นอาการที่ปรากฏทางนามธรรมอันได้แก่ เวทนา จิต และธรรมนั้นให้กำหนดได้ทันทีที่สภาวะเหล่านี้ปรากฏแก่จิตชัดเจนกว่าอาการของลมหายใจเข้าออก

๒. หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติกำหนดรู้อาการของเวทนา คือ ขณะที่กำลังติดตามพิจารณาลมหายใจเข้าออก (หรืออาการท้องพอง-ยุบ) อย่างใกล้ชิดอยู่นั้น ถ้าเกิดมีเวทนา ที่

^{๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๗/๑๐๓.

^{๑๓} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๓๐๐.

ปรากฏชัดเจนเข้าแทรกซ้อน ก็ให้กำหนดรู้ในเวลานั้น ตามกำหนดดูอาการของสุขหรือทุกข์ ที่กำลังเกิดขึ้นว่า อาการของสุขหรือทุกข์เป็นอย่างไร หรือเมื่อรู้สึกว่าจะไม่สุขไม่ทุกข์ก็รู้ชัดแก่ใจ หรือสุขหรือทุกข์เกิดขึ้นจากอะไรเป็นมูลเหตุ เช่น เกิดจากเห็นรูป หรือได้ยินเสียง หรือได้กลิ่น หรือได้ลิ้มรส หรือได้สัมผัส ก็รู้ชัดแจ้ง หรือเมื่อรู้สึกเจ็บหรือปวด หรือเมื่อย หรือเสียใจ แค้นใจ อึดใจ ฯลฯ ก็มีสติรู้กำหนดรู้ชัดว่า กำลังรู้สึกเช่นนั้นอยู่^{๑๔} เมื่อเวลานั้น ๆ ดับไปด้วยอำนาจการตามกำหนดรู้ นั้นแล้ว จึงกลับไปกำหนดกายานุปัสสนาอย่างเดิม

สรุปได้ว่า การใช้สติกำหนดรู้อาการของเวทนา ซึ่งเรียกว่า เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือการกำหนดรู้ในเมื่อสุขหรือทุกข์กำลังเกิดขึ้นว่า สุขหรือทุกข์อย่างไร หรือเมื่อรู้สึกว่าจะไม่สุขไม่ทุกข์ก็รู้ชัดแก่ใจ หรือสุขหรือทุกข์เกิดขึ้นจากอะไรเป็นมูลเหตุ เช่น เกิดจากเห็นรูป หรือได้ยินเสียง หรือได้กลิ่น หรือได้ลิ้มรส หรือได้สัมผัส ก็รู้ชัดแจ้ง หรือเมื่อรู้สึกเจ็บหรือปวดหรือเมื่อย หรือเสียใจ แค้นใจ อึดใจ ฯลฯ ก็มีสติรู้กำหนดรู้ชัดว่า กำลังรู้สึกเช่นนั้นอยู่

๓. หมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติกำหนดรู้อาการที่ปรากฏทางวิญญาณชั้นนี้ คือ ขณะที่กำลังติดตาม พิจารณาลมหายใจเข้าออก หรืออาการท้องพอง-ยุบ อย่างใกล้ชิดอยู่นั้น ถ้าเกิดจิตมีอาการแตกต่างไปจากปกติปรากฏอย่างชัดแก่จิตเข้ามาแทรกซ้อน ก็ให้กำหนดรู้อารมณ์นั้นในทันทีว่า มีอารมณ์อย่างไร เช่น เมื่อจิตมีราคะ โทสะ โมหะ ความหดหู่ ความฟุ้งซ่านความสงบ ความไม่สงบ ฯลฯ ก็รู้ชัดว่า จิตมีอารมณ์อย่างนั้น ๆ ตามความเป็นจริง^{๑๕} เมื่อจิตนั้น ๆ ดับไปด้วยอำนาจการตามกำหนดรู้ นั้นแล้ว จึงกลับไปกำหนดกายานุปัสสนาอย่างเดิม

สรุปได้ว่า การกำหนดรู้สภาพของจิตที่รู้อารมณ์ แต่ละขณะนั้น เป็นเรื่องไม่ง่ายเท่าใดนัก แต่ขอเพียงผู้ปฏิบัติให้มันเฝ้าดูอย่างมีสติบ่อย ๆ ถึงแม้จะทันบ้างไม่ทันบ้างก็ตาม ให้ถือเสียว่า เราได้ทำหน้าที่ของนักปฏิบัติ เพื่อสร้างเหตุปัจจัยและเตรียมความพร้อมอันจะนำไปสู่ความหลุดพ้นจากบ่วงของมาร คือ กิเลส ในโอกาสต่อไป การกำหนดรู้ในลักษณะเช่นนี้ก็นับเนื่องในการเจริญ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

๔. หมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การใช้สติกำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏ คือ ขณะที่กำลังติดตามพิจารณาลมหายใจเข้าออกหรืออาการท้องพอง-ยุบ) อย่างใกล้ชิดอยู่นั้น ถ้าเกิดสภาวะธรรมอะไรอยู่ก็ต้องกำหนดรู้อาการนั้น ๆ เมื่อเกิดความพอใจรักใคร่ ความพยาบาท ความหดหู่ท้อถอย ความฟุ้งซ่าน ราคะฉันทะ หรือความลึกลับสงสัย (เรียกว่า นิรวณฺเฑ) ก็ต้องกำหนดรู้ ได้ลิ้ม

^{๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๓/๑๐๙.

^{๑๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๓/๑๑๐.

รสหรือได้ถูกต้องสิ่งของก็ต้องกำหนดรู้ทันที หรือเมื่อเกิดความไม่พอใจ ความละอาย ความเมตตา ความคิด ความเห็น ความโลภ ความโกรธ ความริษยา ฯลฯ ก็กำหนดรู้เช่นเดียวกันตามความเป็นจริง^{๑๖} เมื่ออาการของความคิดนึก และความจำได้หมายรู้นั้น ๆ ดับไปด้วยอำนาจ การตามกำหนดรู้นั้นแล้ว จึงกลับไปกำหนดกายานุปัสสนาอย่างเดิม

สรุปได้ว่า การพิจารณาเห็นธรรมบ่อย ๆ เนือง ๆ หมายถึง สติปัฏฐานขณะที่มีนามธรรม หรือรูปธรรม ที่นอกเหนือจากกาย เวทนา จิตเป็นอารมณ์ เป็นการระลึกศึกษาที่ลักษณะของนามหรือรูป ซึ่งเคยยึดถือว่าเป็นตัวตนหรือสิ่งหนึ่งสิ่งใดตามปกติ คือ ไม่มีการจดจ้องหรือเพ่งเล็งที่จะต้องการรู้สภาพของนามใด หรือรูปใดมาก่อน แต่เพราะการสะสมความเข้าใจจากการฟัง การพิจารณาเป็นสังขารขั้นปรับปรุงแต่งให้สติพร้อมสัมปชัญญะเกิดขึ้น รู้ลักษณะของนามธรรม หรือรูปธรรม ปรากฏโดยความเป็นสภาพรู้หรือสภาพที่ไม่รู้อารมณ์ ลักษณะที่ปรากฏทางตา (สี) ลักษณะที่ปรากฏทางหู (เสียง) ทางจมูก (กลิ่น) ทางลิ้น (รส) ปสาทรูปหรือเจตสิกประเภทต่าง ๆ ที่เคยยึดถือผิดว่าเป็นตัวตน หรือสิ่งหนึ่งสิ่งใด เป็นการละวิปลาสที่ยึดถือว่าเป็นอัตตาในสิ่งที่เป็นอย่างนี้

๔.๒.๒ ทวิภูตวิสุทธิในขณะกำหนดรู้รูปธรรม

พระญาณธชะอธิบายเรื่องสุทวิปัสสนาในลมหายใจไว้ในอานาปานทีปนี ว่า ลมหายใจประกอบด้วยรูปกลาป ๘ อย่าง คือ ธาตุดิน (ปฐวีธาตุ) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) ธาตุลม (วาโยธาตุ) สี (วณณธาตุ) กลิ่น (คันธธาตุ) รส (รสธาตุ) และโอชา (สารอาหาร) ส่วนในเวลา มีเสียงเกิดขึ้นพร้อมกับลมหายใจก็มีรูปกลาป ๙ อย่าง เพิ่มเสียง (สัทธาธาตุ) อย่างไรก็ตาม ธาตุทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม ก็เป็นหลักสำคัญในการเจริญสติระลึกรู้ดังนี้

ธาตุดินมีลักษณะแข็งปรากฏชัดในรูปทั้งหมด เมื่อใช้มือสัมผัสวัตถุที่แข็งก็จะเข้าใจถึงสภาวะแข็งของธาตุดิน ขณะที่แสงจันทร์แสงอาทิตย์ปรากฏลักษณะอ่อนนุ่มความแข็งน้อย ธาตุน้ำ มีลักษณะเกาะกุมทำให้วัตถุที่แข็งอยู่รวมกันก่อตัวเป็นรูปร่างได้ (ทำให้วัตถุที่อ่อนไหลไปได้) ธาตุไฟมีลักษณะเย็นหรือร้อน ธาตุลมมีลักษณะหย่อนหรือตึงและปรากฏสภาวะเคลื่อนไหว

ลมหายใจเข้าออกนี้มีธาตุลมเป็นหลัก แต่มีธาตุดิน ธาตุน้ำ และธาตุไฟประกอบรวมกัน ในขณะที่ตามรู้ลมหายใจตามวิปัสสนานัยควรรับรู้ธาตุทั้ง ๔ ให้ปรากฏลักษณะแข็งหรืออ่อนไหลหรือเกาะกุม เย็นหรือร้อน หย่อน ตึง หรือเคลื่อนไหว การปฏิบัติดังนี้ส่งผลให้นักปฏิบัติกำจัดสักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดในตัวตน เพราะรู้ว่ากองลมที่เคลื่อนไหวกระทบอยู่ที่ปลายจมูก ไม่ใช่

^{๑๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑.

ตัวเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และไม่มีตัวเราของเรา บุรุษ หรือสตรีอยู่ในกองลมนั้น ดังนี้ เป็น วิปัสสนา

สำหรับผู้ติดตามรู้ลมหายใจเข้าว่าสั้นหรือยาวตามสมณัย มีเบื้องต้น คือ ปลายจมูกที่ปรากฏความเกิดขึ้น เบื้องปลาย คือ สะดือที่ปรากฏความดับไป ส่วนเบื้องกลางระหว่างปลายจมูก และสะดือไม่ปรากฏความเกิดขึ้นและดับไป แม้ในเวลาหายใจออกก็มีเบื้องต้น คือ สะดือ เบื้องปลาย คือ ปลายจมูก ส่วนเบื้องกลาง คือ ระหว่างปลายจมูก และสะดือ การรับรู้สัณฐานสั้นยาวของลมหายใจจัดเป็นการรับรู้บัญญัติ ไม่อาจทำให้กำจัดสักกายทิฐิได้

สรุปได้ว่า ทุกขณะที่นักปฏิบัติเจริญสติระลึกรู้ลมหายใจจนกระทั่งปรากฏลักษณะของธาตุทั้ง ๔ ปัญญาที่รู้เห็นสภาวะธรรมอย่างแท้จริงย่อมเกิดขึ้นอยู่เสมอ สักกายทิฐิจะถูกกำจัดไปตลอดเวลา นักปฏิบัติจะรู้สึกละเอียดไม่มีสัณฐานสั้นยาว ไม่มีกองลมที่หายใจเข้าออก มีเพียงธาตุทั้ง ๔ ไม่ปรากฏชัดในแต่ละขณะเท่านั้นการรู้เห็นอย่างนี้เป็นทิวทัศน์วิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งความเห็น ซึ่งเกิดขึ้นในขณะที่ตามรู้ลมหายใจตามวิปัสสนานัย นอกจากลมหายใจแล้วแม้อวัยวะส่วนอื่น ๆ ของร่างกาย เช่น ฌม ขน ก็จัดเป็นบัญญัติที่มีสัณฐานสั้นยาวเป็นต้น ผู้ที่เข้าใจว่าผมหรือขนมีอยู่จริง จัดว่าประกอบด้วยสักกายทิฐิอยู่เสมอ แต่ผู้ที่ปฏิบัติวิปัสสนาจนกระทั่งหยั่งเห็นสภาวะของธาตุทั้ง ๔ ไม่มีผม ไม่มีขน ย่อมกำจัดสักกายทิฐิได้ การรู้เห็นอย่างนี้เป็นทิวทัศน์วิสุทธิซึ่งเกิดขึ้นในขณะที่ตามรู้ลมหายใจ

๔.๒.๓ ทิวทัศน์วิสุทธิในขณะกำหนดรู้นามธรรม

จิตที่ตามรู้กองลมหรือธาตุทั้ง ๔ และนามธรรม คือ สติ วิริยะ และปัญญาที่ประกอบด้วยจิต จัดเป็นนามธรรม คือ สภาวะน้อมไปสู่อารมณ์ หมายถึงมุ่งจะรับรู้อารมณ์ มีคำอธิบายว่า

จิต คือ สภาวะรู้อารมณ์ที่เป็นกองลมหรือธาตุทั้ง ๔ สติ คือ การระลึกอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง วิริยะ คือ ความเพียรในการระลึกรู้ ปัญญา คือ การหยั่งเห็นสภาวะธรรมของอารมณ์ ปัจจุบันตามความเป็นจริง

นักปฏิบัติพึงกำหนดรู้จิตเป็นหลัก เพราะสติ วิริยะ และปัญญาเกิดร่วมกับจิต เมื่อหยั่งเห็นสภาวะธรรมของจิตแล้วก็อาจหยั่งเห็นสภาวะธรรมของสติเป็นต้นได้ กล่าว คือ พึงรับรู้ที่จิตที่ตามรู้กองลมหรือธาตุทั้ง ๔ เป็นเพียงนามธรรมที่รับรู้อารมณ์ได้ ไม่ใช่รูปธรรมที่ไม่อาจรับรู้อารมณ์ ไม่ใช่บุคคล เรา เขา บุรุษ หรือสตรี การรู้เห็นอย่างนี้เป็นทิวทัศน์วิสุทธิซึ่งเกิดขึ้นในขณะที่ตามรู้นามธรรม เมื่อนักปฏิบัติปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจนกระทั่งปรากฏว่ามีธาตุทั้ง ๔ และจิตที่ตามรู้ ในปัจจุบันขณะ ปราศจากความเป็นตัวเรา ของเรา พึงยังกังขาวิตรณวิสุทธิให้เกิดขึ้นด้วย การหยั่ง

เห็นปฏิจสุมุบบาท คือ สภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น คนทั่วไปไม่เข้าใจปฏิจสุมุบบาทตามความเป็นจริง จึงคิดหาเหตุเกิดของธาตุทั้ง ๔ และจิต โดยมีความเห็นต่าง ๆ และยึดมั่นว่ามีสภาพเที่ยง เป็นสุข และบังคับบัญชาได้ การน้อมไปในความเห็นผิดอย่างนี้แล้วจึงมีความสงสัยลังเลใจ ความสงสัยนี้จัดเป็นวิจิกิจฉาโดยสามัญ ส่วนความสงสัยว่า เราเคยเกิดในอดีตหรือจัดเป็นวิจิกิจฉาโดยพิเศษ^{๑๗} ธาตุ ๔ ภายในร่างกายยังแบ่งเป็น ๔ อย่างได้ตามเหตุปัจจัย คือ

๑. ธาตุที่เกิดจากกรรม เกิดขึ้นโดยอาศัยกรรมเก่าในภพก่อนซึ่งปรากฏอยู่ทั่วร่างกาย เหมือนกระแสน้ำที่ไหลอย่างต่อเนื่อง

๒. ธาตุที่เกิดจากจิต เกิดขึ้นโดยอาศัยจิตแต่ละสภาวะ ๆ เช่น จิตที่โลภ จิตที่โกรธ จิตที่สงสัยหรือฟุ้งซ่าน หรือจิตที่เป็นกุศล เป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นในแต่ละขณะจิตนั้น ๆ

๓. ธาตุที่เกิดจากอตุ เกิดขึ้นโดยอาศัยสภาวะเย็นร้อนภายในร่างกายในแต่ละวัน

๔. ธาตุที่เกิดจากอาหาร เกิดขึ้นโดยอาศัยอาหารที่บริโภคในแต่ละวัน ส่วนจิตที่รับรู้ ลมหายใจเกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ คือ ลมหายใจเข้าออกและหทัยวัตถุอันเป็นที่อาศัยของจิต จิตที่รับรู้ลมหายใจเข้ามีใช้จิตที่รับรู้ลมหายใจออกและจิตที่รับรู้ลมหายใจออกก็มีใช้จิตที่รับรู้ลมหายใจเข้า เหมือนแสงอาทิตย์ที่ต่างจากแสงจันทร์ นักปฏิบัติที่ยังเห็นเหตุปัจจัยของธาตุทั้ง ๔ และจิตที่รับรู้ธาตุเหล่านั้น จัดว่าได้เข้าใจปฏิจสุมุบบาท บรรลุถึงขาวัตถวิสุทธิ ที่ข้ามพ้นความสงสัยสามารถล่วงพ้นความสำคัญผิดว่าเที่ยง เป็นสุข และบังคับบัญชาได้

สรุปได้ว่า ผู้ที่เจริญสติระลึกรู้ความเป็นไปของรูปนาม สักแต่ว่าธาตุ แปรเปลี่ยนไปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ บังคับบัญชาไม่ได้ กล่าวคือมีความเห็นที่ถูกต้องตามความจริงเพื่อคลายความยึดมั่นถือมั่น เป็นไปตามกฎอัมปิปปยตา

๔.๓ อารมณ์วิปัสสนาในทุกขอริยสัจ

อารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ความทุกข์ที่พระพุทธรเจ้าทรงค้นพบนั้น มีความหมายกว้าง ครอบคลุมไปถึงลักษณะไม่คงที่ มีความแปรปรวนในสิ่งทั้งปวงด้วยความเป็นทุกขอริยสัจจะ เพราะเกิดขึ้น และดับไป เพราะเป็นรูปธรรม และทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ คือ สภาพธรรมที่เป็นทุกขัง เพราะความไม่ใช่ตัวตน คือ สภาพที่เป็นอนัตตา ทุกข์ในอริยสัจมีสมุทัย คือ ตัณหา ๓ เป็นเหตุ สงเคราะห์รวมลงในอุปาทานขันธ ๕ เท่านั้น และอุปาทานขันธ ก็เป็นทุกขอริย

^{๑๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๕/๕๙.

สัจ คือ แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ ฯลฯ กล่าวโดยสรุปอุปาทานชั้น ๕ นั้นแหละ คือ ตัวทุกข์ อุปาทาน คือ สภาพธรรมที่เป็นตัวยึดถือ ยึดมั่นสามารถรู้ตามได้ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานา

สัจจะ ๔ ในพระพุทธศาสนา คือ อริยสัจ ๔ ที่หมายถึง ความจริงอันประเสริฐ ความจริงอย่างยิ่ง ความจริงของพระอริยเจ้า เป็นความจริงที่ทำให้ปุถุชนให้เป็นพระอริยเจ้าได้ ๔ ประการ คือ

๑. ทุกข์ ได้แก่ ความไม่สบายกาย และใจ
๒. สมุทัย ได้แก่ เหตุให้เกิดความทุกข์มีต้นเหตุ เป็นต้น
๓. นิโรธ ได้แก่ ความดับทุกข์
๔. มรรค ได้แก่ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

อริยสัจ ๔ ประการนี้พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญว่าเป็นความจริงที่แท้จริงทรงแนะนำให้พุทธศาสนิกชนทั้งหลายศึกษาความจริงทั้ง ๔ ประการนี้อย่างจริงจังแล้วนำไปปฏิบัติย่อมสามารถพ้นจากความทุกข์ได้ ดังมีพระพุทธดำรัสไว้ในสัมมาสัมพุทธสูตรว่า

เพราะได้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ ประการนี้แล ตามความเป็นจริงตถาคตเขาจึงกล่าวว่า เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

เพราะฉะนั้นแหละเธอทั้งหลายถึงกระทำความเพียรเพื่อรู้ชัดตามความเป็นจริงว่านี้ทุกข์ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา^{๑๘}

หลักธรรมทางพระพุทธศาสนามีเป็นจำนวนมากหลักธรรมที่จัดว่าเป็นแม่บทของ พุทธธรรมทั้งหมดได้แก่อริยสัจ ๔ ซึ่งจะช่วยให้เรามีความเข้าใจความเป็นจริงของธรรมชาติ และรู้จักชีวิตของตนเองอย่างแท้จริง

อริยสัจ แปลว่า ความจริงอันประเสริฐ หรือความจริงของพระอริยบุคคล หมายความว่า ถ้าผู้ใดสามารถรู้ อริยสัจ ๔ ด้วยปัญญา ผู้นั้นก็จะเป็นพระอริยบุคคลและที่ทำให้เป็น ผู้ประเสริฐนั้นก็เพราะในขณะที่รู้ อริยสัจ ๔ ก็เลสทั้งหลายก็ถูกทำลายหายไปจากจิตของผู้นั้นด้วย คือ จิตจะมีสภาพใสสะอาด บริสุทธิ์ พ้นจากสภาพสามัญชนกลายเป็นพระอริยบุคคล หรือ เป็นบุคคลที่ประเสริฐ อริยสัจดังกล่าวนี้ เจ้าชายสิทธัตถะทรงเป็นผู้ค้นพบหรือได้ตรัสรู้เป็นบุคคลแรกในโลกจึงทำให้พระองค์ทรงเป็นพระพุทธเจ้าหรือเป็นบุคคลผู้ประเสริฐกว่าเทวดา และ มนุษย์ทั้งหลาย

สรุปได้ว่า อารมณ์วิปัสสนาในทุกขอริยสัจ การมีสติกำหนดรู้ทางกาย เวทนา จิต และ ธรรม เมื่อขยายเป็นปรมาณโวหารก็ได้ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เรียกรวมกันว่า วิปัสสนาภูมิ และเมื่อย่อลงก็เหลือเพียงรูปและนาม

^{๑๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๗-๓๑/๕๔๓.

๔.๓.๑ การตามเห็นทุกข์ในอริยสัจ ๔ ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนา

การตามเห็นทุกข์ในอริยสัจ ๔ ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากวาวานาเป็นวิธีที่จะเห็นทุกข์ได้ มีวิธีการ คือ ตามรู้ รูปนาม และจิตมีที่สำหรับเกาะเกี่ยวพิจารณา คือ สติปัฏฐาน ๔ ทำให้เห็นทุกข์ เห็นอริยสัจ ๔ ได้ตรงตามที่เป็นจริง จึงตัดอุปาทานในขันธ ๕ ตัดทุกข์ได้ดังมีพุทธพจน์ว่า “เพราะไม่เห็นอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง เราและเธอทั้งหลาย จึงท่องเที่ยวไปในชาตินั้น ๆ ตลอดกาล ยาวนาน แต่เพราะได้เห็นอริยสัจ ๔ เราและเธอทั้งหลายจึงถอนภวนตได้ ตัดรากเหง้าแห่งทุกข์ได้ เต็ดขาด บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก^{๑๙}

๑. จตุสัจจกัมมัญฐาน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้อธิบายสรุปเกี่ยวกับการตามรู้อริยสัจไว้ในหนังสือวิปัสสนานัย เล่ม ๑ มีความว่า นักปฏิบัติพึงตามรู้ทุกขอริยสัจและสมุทยสัจ พร้อมทั้งบำเพ็ญนิโรธสัจและมรรคสัจด้วยการน้อมใจไปในธรรมดังกล่าว การปฏิบัติธรรมในลักษณะนี้ชื่อว่า จตุสัจจกัมมัญฐาน คือ กัมมัญฐาน ที่ทำให้แห่งตลอดสัจจะ ๔ เป็นกัมมัญฐาน ที่อำนวยความสะดวกให้นักปฏิบัติบรรลุผลได้ ดังข้อความว่า “จตุสัจจกัมมัญฐาน คือ กัมมัญฐาน ที่นำการแห่งตลอดสัจจะ ๔ มาให้^{๒๐} หรือการกวาวานาที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วย สัจจะ ๔ และเป็นเหตุให้ได้รับความสุขอันวิเศษ จึงชื่อว่า จตุสัจจกัมมัญฐาน”

๒. พึงกำหนดตามรู้ลมหายใจเข้า-ออก ปรากฏข้อความในคัมภีร์ที่ฌนิกาย อรรถกถา ว่า “ในเรื่องนั้น สติที่กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกเป็นทุกขอริยสัจ ตัณหาในภพก่อนที่ก่อให้เกิด สตินั้น เป็นสมุทยสัจ ความดับของทุกขอริยสัจและสมุทยสัจทั้งสองเป็นนิโรธสัจ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกขละสมุทัย และมีนิโรธเป็นอาร์มณ เป็นมรรคสัจ ภิกษุพากเพียรด้วยจตุสัจจกัมมัญฐานอย่างนี้แล้ว ย่อมบรรลุพระนิพพาน ดังนั้น ลมหายใจเข้า-ออกนี้จึงเป็นทางหลุดพ้น จนถึงอรหัตตมรรคของภิกษุรูปหนึ่งผู้กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก”^{๒๑}

ภิกษุผู้เจริญสติตามรู้ลมหายใจเข้าออกตามหมวดอานาปานะ พึงรับรู้สภาวะสัมผัสของธาตุลมที่ปลายจมูกหรือริมฝีปากบนโดยกำหนดว่า เข้าหนอ ออกหนอ สติดังกล่าวเป็นสติในวิปัสสนาที่เกิดขึ้นก่อนจะบรรลุมรรคญาณ จึงจัดเป็นมรรคสัจโดยปริยาย แต่เป็นทุกขอริยสัจโดยตรง เพราะตามจตุสัจจเทศนานี้ ท่านหมายเอาวิปัสสนาที่บังเกิดในขณะบรรลุมรรคญาณ

^{๑๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๑๐๐.

^{๒๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, พระคันธสาราภังค์ แปลและเรียบเรียง, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), ตรวจชำระ, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๐๐.

^{๒๑} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๓๙๐.

เท่านั้น ดังนั้น ทุกขอริยสังตามนัยนี้จึงครอบคลุมสติ สัมปยุตตธรรม (จิตและเจตสิก) ที่เกิดพร้อมกับสติ รูปอันเป็นที่อาศัยเกิดของสติ และลมหายใจเข้า - ออกอันเป็นอารมณ์ของสติ โดยกล่าวสติไว้เป็นหลักสำคัญ^{๒๒}

๓. อาการ ๓ อย่างของสังจะในวิปัสสนา ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ปรากฏข้อความว่า คำว่า สังจะ อธิบายว่า ชื่อว่าสังจะด้วยอาการเท่าไร คือ ชื่อว่าสังจะด้วยอาการ ๓ อย่าง

๑) ด้วยมีสภาวะแสวงหา ชื่อว่าสังจะด้วยมีสภาวะแสวงหาอย่างนี้ว่า “ขรา และมรณะ มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด”

๒) ด้วยมีสภาวะกำหนด ชื่อว่าสังจะด้วยมีสภาวะกำหนดอย่างนี้ว่า “ขราและมรณะ มีชาติเป็นเหตุ มีชาติเป็นเหตุเกิด มีชาติเป็นกำเนิด มีชาติเป็นแดนเกิด”

๓) ด้วยมีสภาวะรู้แจ้ง ชื่อว่าสังจะด้วยมีสภาวะรู้แจ้งอย่างนี้ว่า “ญาณรู้ชัดซึ่งขรา และมรณะ เหตุเกิดแห่งขรา และมรณะ ความดับแห่งขราและมรณะ และข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งขรา และมรณะ” ^{๒๓}

สรุปได้ว่า ในบรรดาอริยสัง ๔ ทุกขอริยสัง คือ อุปาทานขันธ ๕ ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ เป็นสภาวะที่ ควรกำหนดรู้ การกำหนดรู้ทุกขอริยสังตามความเป็นจริงนั้นมิได้ด้วยการระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันที่ปรากฏในขณะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระพบสัมผัส และคิดนึก ในการกำหนดรู้ ทุกขอริยสังตามวิธีที่กล่าวมานี้ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นธรรมที่ควรเจริญ ก็ได้รับการพัฒนาให้เจริญงอกงามขึ้น

๔.๓.๒ การรู้แจ้งทุกขอริยสังด้วยวิปัสสนาญาณ

การกำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน คือ ความเข้าใจทุกขอริยสังอย่างถูกต้อง ดังนั้น ทุกขณะ ที่มีการกำหนดรู้เช่นนี้จัดเป็นปริยญาปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ และเนื่องจากต้นเหตุที่พอใจในอารมณ์ไม่อาจเกิดขึ้นได้ จึงนับว่าเหตุให้เกิดทุกข์ถูกดับไปชั่วคราวในขณะนั้น จัดเป็นปหานปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยการละเมื่อต้นเหตุถูกขจัดไป อุปาทาน กรรม สังขาร วิญญาณ และนามรูปที่ประกอบกันเป็น กิเลสวัฏฏ์ กรรมวัฏฏ์ และวิปากวัฏฏ์ ซึ่งมีต้นเหตุเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ โดยถูกขจัดไปเป็น

^{๒๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๓๐๘.

^{๒๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕/๔๓๙.

ตทั้งคปทาน บุคคลนั้นเรียกว่าเข้าถึงนิพพานได้ชั่วคราว ด้วยอำนาจวิปัสสนา จัดเป็นสังฆิกิริยา ปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยการรู้แจ้งนอกจากนั้นในขณะที่กำหนดรู้ทุกขอริยสังขารมรรคมีองค์ ๘ ที่นำหน้าโดยสัมมาทิฐิจะถูกรวมให้เจริญขึ้นในจิตของตน จัดเป็นภาวนาปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยการอบรม^{๒๔}

การกำหนดรู้อารมณ์ทางทวาร ๖ ทำให้เข้าใจทุกขอริยสังขารตามความเป็นจริง ซึ่งเป็นเหตุให้ละสมุทัยได้ชั่วคราว ทำให้เกิดความรู้แจ้ง และพัฒนาวิปัสสนามรรคให้เจริญ ด้วยเหตุนี้ ในทุกขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้สภาวะธรรมทางทวาร ๖ จึงเป็นการกระทำกิจเกี่ยวกับอริยสังขารทั้ง ๔ อย่างเป็นไปพร้อมกัน คือ กำหนดรู้ทุกข ละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง และเจริญมรรค ด้วยการปฏิบัติธรรมเช่นนี้ วิปัสสนามรรคย่อมรู้แจ้งแทงตลอดอริยสังขาร ๔ และเมื่อวิปัสสนามรรคเจริญเต็มที่ โลกุตตรมรรค ที่เห็นแจ้งพระนิพพานย่อมเกิดขึ้น ในขณะที่บรรลุมรรคนั้น โลกุตตรมรรคที่นำโดยสัมมาทิฐิได้ถูกพัฒนาจนสมบูรณ์เกิดขึ้น ๑ ขณะจิตทำหน้าที่กำจัดตัณหา กำหนดรู้ ทุกขอริยสังขารตามความเป็นจริง รู้แจ้งความดับรูปนามและทำมรรคให้เจริญ จึงกล่าวได้ว่า โลกุตตรมรรคได้แทงตลอดอริยสังขาร ๔ อย่างเป็นไปพร้อมกัน

สรุปได้ว่า การรู้แจ้งทุกขอริยสังขารด้วยวิปัสสนาญาณ คือ ความเข้าใจทุกขอริยสังขารอย่างถูกต้อง (๑) ปริญาปฏิบัติ คือ การแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ (๒) ปหานปฏิบัติ คือ การแทงตลอดด้วยการละ (๓) สังฆิกิริยาปฏิบัติ คือ การแทงตลอดด้วยการรู้แจ้ง ด้วยการกำหนดรู้อารมณ์ทางทวาร ๖ เป็นการกระทำกิจเกี่ยวกับอริยสังขารทั้ง ๔ คือ กำหนดรู้ทุกข ละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง และเจริญมรรค

๔.๓.๓ วิธีกำหนดรูปนามที่มีทุกขอริยสังขารเป็นอารมณ์

การกำหนดรูปนามนี้ก็กำหนดตามแนวสติปัฏฐานในอริยสังขาร ๔ นั้น เป็นได้ทั้งโลกียะและโลกุตระ สำหรับมรรคสังขารที่เป็นโลกียะนั้น ก็ได้แก่วิสุทธิทั้ง ๖ นี่เป็นโลกียมรรค ในโลกียมรรคนั้นต้องมีทุกขอริยสังขารเป็นอารมณ์ คำว่ามีทุกขอริยสังขารเป็นอารมณ์นั้น คือ มีรูปนามเป็นอารมณ์นั่นเอง เพราะรูปนามเป็นตัวทุกข์ ฉะนั้นการกำหนดทุกข์หรือกำหนดนามรูปนั้นแหละเป็นตัวมรรค แต่เป็นโลกียมรรค โดยจะต้องอาศัยโลกียมรรค คือ จะต้องกำหนดทุกข์ คือ รูปนามต่อเนื่องมาตามวิปัสสนาญาณมีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น จนถึงโคตรภูญาณและต้องประกอบด้วยวิสุทธิตั้ง ๖ มาด้วย นับแต่ศีล วิสุทธิตั้ง ๖ มาจนถึงปฏิปทาญาณวิสุทธิตั้ง ๖ เหล่านี้ก็ยังเป็นโลกียะอยู่เพราะ

^{๒๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**, แปลเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิกขุ, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒๖๙.

เหตุว่ายังมีทุกข์เป็นอารมณ์อยู่ และยังทำกิจประหารตัณหาอยู่ กิจที่แจ้งพระนิพพานยังไม่เกิดขึ้น ฉะนั้นวิปัสสนาในที่นี้จึงยังเป็นโลกียะ เพราะวิสุทธิเหล่านี้ เป็นผลได้มาจากวิปัสสนาที่ยังเป็น โลกียะอยู่ ฉะนั้นวิปัสสนาที่จัดเข้าในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินั้น จึงให้วิปัสสนาญาณ คือ อุทยัพพยญาณที่ปราศจากวิปัสสนูปกิเลสแล้วจนถึงอนุโลมญาณ เพราะอารมณ์ของวิปัสสนา โลกียะนั้น มาที่สุตลงแคว้นอนุโลมญาณนี้ หรืออารมณ์ที่เป็นปัจจัยแก่กิเลสอาสวะทั้งหลายนั้นก็จะหยุดลง เพียงแค่นี้ ต่อจากนี้ไปก็จะเป็นจิตที่มีนิพพานเป็นอารมณ์

จิตมีนิพพานเป็นอารมณ์ โดยจิตยังเป็นโลกียะก็มี และเป็นโลกุตระก็มี เมื่อปัญญา ที่เรียกว่าอนุโลมญาณดับลงแล้วปัญญาที่เรียกว่าโคตรภูญาณก็เกิดขึ้น มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ คือ ไม่มีทุกข์ ไม่มีสมุทัยเป็นอารมณ์ เท่ากับถึงพระนิพพาน โดยเดินตามวิสุทธิ เดินตามวิปัสสนา ปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ปัญญาในที่นี้เป็นโลกียะ ส่วนอารมณ์เป็นโลกุตระ คือ มีนิพพานเป็นอารมณ์ของปัญญาในที่นี้ ส่วนจิตยังเป็นโลกียะ อารมณ์เท่านั้นเป็นโลกุตระ เพราะกิเลสอาสวะ ที่หมักต้องอยู่ในสันดานนั้นโคตรภูญาณยังไม่ได้ประหารให้ออกไป ดับแต่อารมณ์รูปนามที่เป็นปัจจัย แก่กิเลสเท่านั้น แต่อาสวะก็ไม่เกิดเพราะไม่มีอารมณ์รูปนามเป็นปัจจัย

เมื่อมีนิพพานเป็นอารมณ์แล้ว อาสวะก็เกิดไม่ได้ในอารมณ์นั้น หยุดอยู่แค่นั้น แต่ยังไม่ตาย เหมือนกับคนที่ถูกจับไปขังในคุก จะไปลักขโมยใครเขาไม่ได้แล้ว แต่ยังไม่ถูกประหารชีวิต เมื่อปัจจัยของกิเลส คือ อารมณ์ที่เป็นโลกียะ คือ รูปนามถูกประหารไปแล้วในโคตรภูญาณ มรรค ญาณก็เกิดขึ้นขณะหนึ่งจึงทำการประหารอนุสัยกิเลสที่โคตรภูญาณยังไม่ได้ประหารทำการประหาร อนุสัยกิเลสให้หมดไปในขณะนั้นขณะจิตเดียว อาศัยขณะจิตเดียวเท่านั้น โดยอาศัยพระนิพพาน เป็นอารมณ์ ซึ่งรับต่อจากโคตรภูญาณเกิดขึ้นขณะหนึ่งเป็นโลกุตระ จิตเป็นโลกุตระ และอารมณ์ ก็เป็นโลกุตระเพราะจิตเป็นมรรคจิต โลกุตระนั้นมี ๘ ดวงอยู่ในมรรคจิต ๔ ที่เกิดขึ้นเป็นโลกุตระจิต และมีนิพพานเป็นอารมณ์ ด้วยอนุสัยหมดไม่มีในมรรคจิตนั้น อารมณ์ ก็เป็น โลกุตระ และจิตก็เป็นโลกุตระด้วย เพราะมีนิพพานเป็นอารมณ์ โดยได้เสพคั่นจาก โคตรภูญาณเป็นอาเสวนปัจจัย แปลว่า ได้เสพคั่นอารมณ์จากอาเสวนปัจจัยในโคตรภูญาณนั่นเอง เพราะ โคตรภูญาณ นั้นมีนิพพานเป็นอารมณ์แล้ว มรรคจิตเกิดขึ้นรับอารมณ์ต่อจากโคตรภูญาณนั้นมีนิพพานเป็นอารมณ์ ก็ได้รับต่อจากโคตรภูญาณนั่นเอง

ฉะนั้น มรรคจิตนี้จึงเป็นโลกุตระจิต และมรรคจิตที่เกิดขึ้นหนึ่งขณะนั้น พร้อมด้วยคุณธรรมในหมวดต่าง ๆ ที่เป็นเครื่องให้บรรลุวิริยสัจ ทั้ง ๔ อันมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ วิสุทธิทั้ง ๗ มรรค ๘ วิปัสสนาญาณ ๑๖ อันมีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้นก็สมบูรณ์พร้อมครบถ้วน โดยเหตุนี้ จิตที่ได้ อาเสวนปัจจัยจากโคตรภูญาณ คือ มรรคจิตที่เป็นโลกุตระนี้เป็นโลกุตระขวนะ หรือเป็น

โลกุตตรจิตขณะแรกที่เกิดต่อจากวิปัสสนาจิตที่เป็นโลกียปัญญาเกิดขึ้นขณะหนึ่ง ปัญญาที่ร่วมด้วย มรรคจิตนี้ ก็เป็นโลกุตตรปัญญา สัมมาทิฏฐิอริยสัจ ๔ ต้องมาพร้อมหรือเกิดขึ้นสมบูรณ์ที่ มรรคจิต^{๒๕}

ดังนั้นจะต้องทำให้เจริญขึ้น ก็ทำให้เจริญขึ้นแล้ว พร้อมด้วยกันหมดในขณะเดียวกันนี้ เท่ากับผู้ปฏิบัติเดินไปถึงแล้ว ถึงพระนิพพานแล้ว คือ ด้วยการเข้าไปทำให้แจ้งนิโรธนั่นเอง ถึงพระนิพพานเมื่อใดก็ชื่อว่าเห็นอริยสัจครบทั้งหมด ทุกข์กับสมุทัยที่กำลังเจริญอยู่ก็เป็นโลกียะ พอมาถึงนิโรธกับมรรคก็เป็นโลกุตตระ มรรคที่เป็นโลกียะยังไม่เรียกว่า มรรคสัจ เพราะระหว่างที่เดินทางนั้น ปัญญาตัดสินยังไม่ได้ว่ามรรคถูกต้องแล้ว เป็นของจริงแล้ว เพราะยังไม่ถึง เมื่อยังไม่ถึงความแน่ใจที่จะตัดสินลงไปย่อมมีไม่ได้ ต่อเมื่อถึงนิพพาน จึงแน่ใจในมรรคนั้น เห็นอริยสัจครบทั้ง ๔ แล้วด้วยข้อปฏิบัตินี้ เพราะอย่างนี้ จึงเป็นโลกุตตระ เป็นมรรคที่เกิดเป็นมรรคจิตก็ต้องมีนิพพานเป็นอารมณ์ร่วมกับมรรคจิต จัดเป็นมรรคสัจจะ สัจจะทั้ง ๒ คือ นิพพานกับมรรคจึงเป็นโลกุตตระ เพราะวามรรคจิตนั้นเป็นผู้มีนิพพานเป็นอารมณ์ และมรรค ๘ ที่เกิดร่วมก็มีนิพพานเป็นอารมณ์ร่วมกันด้วยแน่นอน ถ้ายังไม่ถึงจะตัดสินให้แน่ลงไปก็ยังไม่ได้ แต่ว่าเมื่อถึง จึงแจ้งพระนิพพาน ด้วยเหตุนี้พระอรรถกถาจารย์ ท่านจึงจัดสัจจะทั้ง ๒ คือ นิโรธสัจกับมรรคสัจ เป็น โลกุตตระ ส่วนทุกขอริยสัจกับ สมุทัยสัจเป็นโลกียสัจ จึงรวมเป็น ๔ สัจจะด้วยประการฉะนี้^{๒๖}

กล่าวโดยอาการที่เข้าถึงแล้ว นิพพานแบ่งเป็น ๓ ประเภท^{๒๗} ดังนี้

๑. อนิมิตตนิพพาน คือ นิพพานที่ไม่มีสังขารธรรม คือ รูปและนามใด ๆ ให้เหลือเป็นนิมิตอยู่ด้วยอำนาจแห่งราคะเป็นต้น อนิมิตตนิพพานนี้ เป็นนิพพานของพระโยคาวจร ที่ปฏิบัติวิปัสสนายกเอารูปนามขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณารูปนามโดยความเป็นอนิจจลักษณะ

๒. อปฺปนิหิตนิพพาน คือ นิพพานที่ไม่เข้าไปยึดถือสังขารธรรม คือ รูปนามใด ๆ ไว้ด้วยอำนาจแห่งตัณหาเป็นต้น อปฺปนิหิตนิพพานนี้ เป็นนิพพานของพระโยคาวจรที่ปฏิบัติวิปัสสนายกเอารูปนามขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาเห็นรูปนามโดยความเป็นทุกขลักษณะ

๓. สุกฺขณฺณนิพพาน คือ นิพพานที่ไม่เข้าไปยึดถือสังขารธรรม คือ รูปนามด้วยอำนาจแห่งอุปาทานเป็นต้น เป็นธรรมชาติสุกฺขณฺณ คือ ว่างจากสิ่งทีเรียกว่าสังขารธรรม สุกฺขณฺณนิพพานนี้เป็นนิพพานของพระโยคาวจรที่ปฏิบัติวิปัสสนา ยกูปนามขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาเห็นรูปนามโดยความเป็นอนัตตลักษณะ

^{๒๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๓๐๙

^{๒๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), ธัมมจักกปวัตตนสูตร, หน้า ๒๗๓.

^{๒๗} ชู.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๔ ๗๐/๒๕๕.

สรุปได้ว่า ปัญญาเกิดมรรคจิตนี้เรียกว่าสัมมาทิฐิ ในมรรคสังที่ประกอบด้วยองค์ ๘ และปัญญา ที่เกิดโลกุตตรจิตนี้เอง เป็นผู้บรรลุเห็นแจ้งในอริยสัจทั้ง ๔ ว่าไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล และปัญญานี้เป็นผู้รู้จัก และกระทำให้มรรคผลสมบูรณ์ในกิจที่จะพึงกระทำในอริยสัจทั้ง ๔ นั้น คือ ทุกข์ที่ควรกำหนดรู้ ก็รู้แล้ว สมุทัย คือ ต้นหาที่ควรละ ก็ได้ละแล้ว กิจของนิโรธ คือ นิพพานที่จะต้องทำให้แจ้ง ก็ทำให้แจ้งแล้ว และกิจของมรรคสังมืองค์ ๘

๔.๔ การกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังจวิกังคสูตร

ในสังจวิกังคสูตรพระผู้มีพระภาคได้ตรัส ถึงการบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผยการจำแนก การทำให้ง่ายซึ่งทุกขอริยสัจ^{๒๘} การกำหนด หมายถึงการให้เนื้อความนั้นดำเนินไปโดยประการต่าง ๆ ทุกขอริยสัจ (อริยสัจ คือ ทุกข์) คือ ขาติ เป็นทุกข์ ขรา เป็นทุกข์ มรณะ เป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์

๔.๔.๑ การกำหนดรู้อุปาทานขันธ ๕ ในขณะเห็น

ตา มีอะไรที่เป็นปรมาณูบ้าง ที่ตาสิ่งที่ปรมาณูได้แก่ ตัวรับสี คือ ประสาทตา ทำหน้าที่รับสี แล้วก็มีตัวที่เป็นสี สะท้อนมาจากวัตถุ อาศัยแสงสว่าง สะท้อนมากระทบ อันนั้นก็เป็นรูป ภาษาธรรมะเรียกว่า รูปารมณ์ ประสาทตา ท่านเรียกว่า จักขุปสาท ก็เป็นรูป รูปต่อรูป มันจะสัมผัสกระทบกัน ตากระทบกับรูป กระทบแล้วมันจะทำให้เกิดวิญญาณขึ้น ที่มันเกิดขึ้นมันก็เกิดขึ้น ในขณะที่พอกกระทบ ก็เกิดขึ้นทันที ประชุมกันพร้อม ตัวที่เกิดขึ้นเป็นวิญญาณ คือ จิต จิตทางตา ภาษาธรรมะเรียกว่า จักขุวิญญาณจิต คือ ธรรมชาติที่ทำหน้าที่เห็น เกิดขึ้นที่ประสาทตา เป็นจิตชนิดหนึ่ง จิตท่านจึงจัดเป็นนาม ฉะนั้น ประสาทตาจัดเป็นรูป สี ก็เป็นรูป ส่วนสภาพ เห็นเป็นนาม แต่ประสาทตาเรากำหนดได้ยาก รูปที่มากกระทบตา กำหนดได้ง่ายกว่า แต่สิ่งที่ควรกำหนดทางตา คือ กำหนดทางนามธรรม คือ สภาพเห็น เพราะว่าธรรมดาจิตมันคอยนึกไปสู่สมมุติ บัญญัติ ถ้าเราไปกำหนดที่สี พอเพ่งไปที่สีปุ๊บ มันเห็นเป็นวัตถุ นี่ชื่อว่าแจกัณ นี่ชื่อว่าดอกไม้มี่มีความหมาย มันไหลไปสู่สมมุติบัญญัติหมดเลย

สิ่งที่เป็ปรมาณูทางตา คือ แคสี สีต่าง ๆ ที่มากกระทบตาเป็นรูป และสภาพเห็น คือ ตัวฉายออกมาทางตา เป็นตัวไปรับรู้สี เป็นนาม คนละอย่างกันแล้ว สี คือ ภาพ รูป ภาพอย่างหนึ่ง การเห็นก็อย่างหนึ่ง คนละอย่าง สีเป็นรูป การเห็นเป็นนาม ฉะนั้นในการทำความรู้สึกทางตา ก็

^{๒๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๑/๔๑๖.

เสนอแนะว่า ให้ทำความรู้สึกน้อมมาทางสภาพเห็น การน้อมมาทางสภาพเห็น ก็น้อมมาที่ธรรมชาติที่ฉายทางตา มันจะไม่มุ่งไปสู่รูปร่างสัณฐาน ความหมาย มาอยู่กับปรมัตถ์ได้ดีขึ้น ฉะนั้นสิ่งที่เป็ปรมัตถ์ทางตา คือ สี รูปตา เป็นรูป การเห็นเป็นนาม ส่วนเข้าไปรู้ว่าเป็นแจกัน เป็นดอกไม้ นั้น เป็นการไปรู้สมมุติบัญญัติ ไม่ใช่ปรมัตถ์แล้ว พอรู้ว่าเป็นแจกัน เป็นดอกไม้ ไม่ใช่การเห็นแล้ว ไม่ใช่การเห็นแจกัน ไม่ใช่การเห็นดอกไม้ เห็นแจกันไม่ได้ เห็นดอกไม้ไม่ได้ สิ่งที่เห็นทางตา จะเห็นเพียงสีต่าง ๆ สลับกันอยู่ แต่ที่มันรู้ว่า เป็นแจกัน เป็นดอกไม้ คือ จิตทางจิตจิตทางตามันอันหนึ่ง จิตทางมโนทวาร มันอันหนึ่ง เป็นจิตเหมือนกัน แต่เป็นจิตที่เกิดขึ้นที่ หทยวัตถุ มันจะไปนึก ประมวลอาศัยความจำ คือ ถ้าเราไม่รู้มาก่อนว่า นี่เขาเรียกว่าแจกัน เขาเรียกว่าดอกไม้ เราก็นึกถึงชื่อมันไม่ได้ เราก็กแค่เห็นรูปร่าง ไม่รู้ว่ามันชื่ออะไร แต่เราเคยฟังมาแล้วว่า เขาเรียกว่าแจกัน เขาเรียกว่าดอกไม้ ดอกอะไร ชื่ออะไร มันจำไว้ได้ พอเห็นสีเหล่านั้นมันจำ สัญญาจำ จำ ก็ประมวลรู้ว่านี่ชื่อแจกัน นี่ดอกไม้ ฉะนั้นในขณะที่รู้ว่า เป็นแจกัน เป็นดอกไม้ ขณะนั้นจิตมีอารมณ์เป็นบัญญัติ แต่ในขณะที่จิตมีอารมณ์เป็นบัญญัตินั้น ในขณะนั้น ก็มีปรมัตถ์เกิดขึ้น ปรมัตถ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น คือสภาพจิตทางใจ ตัวที่เข้าไปรู้ว่าเป็นแจกัน นี่ คือ ดอกไม้ ตัวที่ไปรู้ว่าเป็นแจกัน ดอกไม้ คือ จิต เป็นนามธรรม เป็นปรมัตถ์ ฉะนั้นในขณะที่รู้ว่า เป็นแจกัน สิ่งที่เป็ปรมัตถ์ คือ ตัวจิต ทางใจ คือ ตัวนึก ตัวประมวล ถ้าสติเกิดขึ้นมาที่จะรู้ปรมัตถ์ มันจะรู้ขึ้นมาที่ใจ สติมันรู้ที่ใจ ในขณะที่เห็น สัมผัสสี ถ้าสติเกิดขึ้นก็กำหนดสี กำหนดสภาพเห็น พอมันเกิดรู้ไปว่าเป็นแจกัน เป็นดอกไม้เป็นคน สัตว์สิ่งของอะไร ขณะนั้นปรมัตถ์ธรรม คือ จิตกำลังคิดนึก สติก็ต้องรู้มาที่จิต พอรู้มาที่จิตสภาพการรู้เป็นดอกไม้ บัญญัติเปลี่ยนไป อารมณ์มันเปลี่ยนไป อารมณ์มันเปลี่ยนมารู้ที่จิต^{๒๙}

สรุปได้ว่า การกำหนดรู้อุปาทานขันธ ๕ ในขณะที่เห็นตา รูปารมณ์ จักขุประสาท จะสัมผัสกระทบกัน ตากระทบกับรูป กระทบแล้วจะทำให้เกิดวิญญาณ ที่เกิดขึ้นเป็นวิญญาณ คือ จิตทางตา จักขุวิญญาณจิต คือ ธรรมชาติที่ทำหน้าที่เห็น ประสาทตาจัดเป็นรูป สี ก็เป็นรูป ส่วนสภาพ เห็นเป็นนาม แต่ประสาทตาเรากำหนดได้ยาก แต่สิ่งที่ควรกำหนดทางตา คือ กำหนดทางนามธรรม คือสภาพเห็น เพราะว่าธรรมดาจิตมันคอยนึกไปสู่สมมุติบัญญัติ

๔.๔.๒ การกำหนดรู้อุปาทานขันธ ๕ ในขณะที่ได้ยิน

ทางหู สิ่งที่เป็ปรมัตถ์ คือ เสียงกับสภาพได้ยิน เสียงก็เป็นคลื่นปรมาณู ผ่านมากระทบกับประสาทหู ประสาทหูเป็นรูป เป็นฝ่ายรับ เสียงเป็นรูปเป็นฝ่ายกระทบ พอกระทบกันแล้วมันก็

^{๒๙} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทบุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๗๑.

เกิดวิญญูณ เกิดความรู้ขึ้น วิญญูณหรือจิตที่เกิดทางหู เรียกว่า โสทวิญญูณจิต คือ สภาพได้ยิน ฉะนั้นเสียงเป็นรูป ได้ยินเป็นนาม เสียงกับได้ยินมันคนละอย่าง เสียงเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ได้ยินเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ฉะนั้นขณะได้ยินเสียงถ้าสติระลึกถึงก็จะกำหนดสภาพได้ยินได้ถูก แต่ที่ขอเสนอไว้ว่า กำหนดมาที่สภาพการได้ยิน เพราะถ้ากำหนดไปที่เสียง มันมักจะไปสู่สมมุติบัญญัติง่าย จะไปนึกว่าเสียงนั้นเสียงใคร เสียงคน เสียงสุนัข เสียงแมว เสียงนก เสียงเรือ นั้นเป็นสมมุติบัญญัติอารมณ์ แต่ถ้าเรากำหนดสภาพได้ยิน ได้ยินมันก็ตัดสมมุติบัญญัติออกไป คือ เป็นปรมาต্ম ที่นี้ถ้ามันเลยไปแล้วละ เราบังคับไม่ได้ บังคับจะไม่ให้มันเลยไปเป็นเสียง รู้ว่าเป็นเสียงคนเสียงสัตว์ เราบังคับไม่ได้เลยเพราะความไวของจิตพอมันไปรู้ว่าเป็นเสียงคนเสียงสัตว์มีความหมายอย่างนั้น ๆ แสดงว่าขณะนั้นอะไรกำลังปรากฏ ปรมาต্মอะไรกำลังปรากฏ คือ จิตทางใจกำลังปรากฏ ไม่ใช่จิตทางหูแล้ว จิตทางใจมันรับช่วงมาทางใจ ไปรับรู้เป็นเรื่องราวต่าง ๆ ความหมายของเสียงนั้น ถ้าสติเกิดขึ้น สติจะต้องกำหนดปรมาต্মตามหลักการของพุทธศาสนา ก็ต้องกำหนดที่ใจ ในขณะที่แรกได้ยินเสียงกำหนดที่หู ได้ยิน ๆ แต่มันเลยไปรู้ว่าเสียงคน เสียงสัตว์ กำหนดมาที่ใจ ใจคิดนึกไปถึงบัญญัติ ก็ให้กำหนดมาที่ใจ ก็จะตัดอารมณ์บัญญัติออกไป^{๓๐}

สรุปได้ว่า การกำหนดรู้อุปาทานชั้น ๕ ในขณะได้ยินทางหูสิ่งที่เป็นปรมาต্ম คือ วิญญูณหรือจิตที่เกิดทางหู เรียกว่า โสทวิญญูณจิต ฉะนั้นเสียงเป็นรูป ได้ยินเป็นนาม เสียงกับได้ยินมันคนละอย่าง เสียงเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ได้ยินเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ขณะได้ยินเสียงถ้าสติระลึกถึงก็จะกำหนดสภาพได้ยินได้ถูก มักจะไปสู่สมมุติบัญญัติได้ง่ายจะไปนึกว่าเสียงนั้นเสียงใคร เสียงคน เสียงสุนัข เสียงแมว เสียงนก เสียงเรือ นั้นเป็นสมมุติบัญญัติอารมณ์

๔.๔.๓ การกำหนดรู้อุปาทานชั้น ๕ ในขณะรู้กลิ่น

ทางจมูก ก็มีกลิ่น มีการรู้กลิ่น มีประสาทจมูก กลิ่นก็เป็นน้ำมันระเหย เป็นรูปชนิดหนึ่ง มากระทบกับประสาทจมูก แล้วก็เกิดการรู้กลิ่น ตัวกลิ่น ตัวประสาทจมูกเป็นรูป ตัวรู้กลิ่นเป็นนาม แต่เมื่อเรารู้ไปว่า กลิ่นนั้นเป็นกลิ่นอะไร กลิ่นน้ำหอม น้ำหอมยี่ห้อหนึ่งยี่ห้อนี้ กลิ่นผลไม้ นี่เป็นบัญญัติ เป็นสมมุติ ตัวที่เป็นปรมาต্ম คือ กลิ่น ลักษณะของการรู้กลิ่นน้ำหอม กลิ่นซากศพ แสดงว่าไม่ใช่รู้กลิ่นเกิดขึ้น ไม่ใช่จิตทางจมูกเกิดขึ้น แต่เป็นจิตทางใจ จิตทางใจที่ไปคิดสู่ สมมุติบัญญัติ สติก็ต้องรู้มาที่ใจ ก็เป็นอันว่า ขณะใดที่จิตไปสู่สมมุติบัญญัติ ให้กำหนดมาที่ใจ อันนี้มีความสำคัญ ในขณะที่ ปฏิบัติไปถึงระดับหนึ่งที่เขาไปสู่ความว่าง ผู้ปฏิบัติถ้าไม่เข้าใจเรื่องปรมาตมธรรม เรื่อง จิตแล้ว ก็จะไม่ก้าวหน้าทางการปฏิบัติ คือ จะไปอยู่กับความว่าง เพราะความว่างก็เป็นสมมุติบัญญัติ

^{๓๐} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๗๑.

เช่นการกำหนดลมหายใจ กำหนดลมหายใจเข้า กำหนดลมหายใจออก กำหนดมากเข้า ลมนั้นจะละเอียด พอละเอียดมากเข้า มันไม่รู้สึกละแล้ว และความรู้สึกทางกายก็ไม่มี ความรู้สึกทางจุมูกก็ไม่มี มันละเอียดมาก จิตมีสมาธิแล้ว รูปมันจะละเอียด พอรูปละเอียดเข้าไป มันรับรู้ไม่ได้แล้ว ลมหายใจไม่รู้สึกละ ความว่างจะเข้ามาแทนที่ จิตก็เข้าไปรู้สึกกับความว่าง แต่ใจสงบ เย็น แต่มีความว่าง เป็นอารมณ์ มันก็ไม่เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เพราะความว่างนั้น คือ สมมุติบัญญัติ ที่นี้เราก็จำไว้ว่า ความว่างเปล่าเป็นสมมุติบัญญัติ อย่างหนึ่ง มันจะไม่มีลักษณะของความเกิดดับอะไรเลย เมื่อภาวะอย่างนั้นเกิดขึ้น ก็จะต้องย้อนมาดูที่ตัวที่ไปรู้ ความว่าง คือ ตัวจิต ผู้ปฏิบัติมักจะมีปัญหาว่าทำไม่ได้ แค่อายุอยู่กับความว่าง จะบอกให้กำหนดจิต ก็กำหนดไม่ถูก ย้อนดูจิตไม่ถูก แม้จะอธิบายว่าจิต คือ ตัวรู้อารมณ์ บางคนก็ไม่สามารถจะเข้าใจได้ ฉะนั้นการฝึกฝนที่แรก ก็ต้องพยายามเรียนรู้เรื่องจิต ไว้ด้วย จิตที่ไปรู้สมมุติบัญญัติ ก็กำหนดไว้ที่จิต นอกจากทางจุมูก แล้วก็ทางลิ้น^{๓๑}

โดยสรุป พิจารณาให้รู้ให้เห็นความจริงอย่างนี้ จนเป็นปกติในชีวิตประจำวันตลอดไป ความเห็นถูกต้องอันนี้ ก็จะมาแทนที่ความเห็นผิด เมื่อก่อนเราเห็นอะไรเป็นตัวเป็นตนทั้งหมด มีความพอใจ ความไม่พอใจเป็นตัวตัดสินของชีวิตเรา ต่อไปถ้าวิปัสสนาไปได้ระดับหนึ่งความเห็นที่ถูกต้อง ก็จะมาแทนที่ความเห็นผิดและรวดเร็วเหมือนกับความเห็นผิดที่เกิดขึ้นกับเราเมื่อก่อนนี้ กลิ่นมากระทบจุมูกของเราให้พิจารณาอย่างนี้ทุกครั้ง

๔.๔.๔ การกำหนดรู้อุปาทานขันธ ๕ ในขณะได้รู้รส

ทางลิ้น ก็มีประสาทลิ้น แล้วก็มรสมากระทบลิ้น แล้วก็มิตัวรู้รสเกิดขึ้น คือ ปรมัตถธรรม รสต่าง ๆ เป็นปรมัตถ์ แต่พอรู้ว่าเป็นรสแฉะแฉะ แฉะหนืด รสผลไม้ รสแปะปี้ เป็นบัญญัติทั้งหมด ตัวที่เป็นปรมัตถ์ คือ รสต่าง ๆ รู้ว่าเป็นรสอะไร ตัวที่ไปรู้รสเป็นนามหรือเป็นจิต รสต่าง ๆ เป็นรูป รู้รสเป็นนาม รสกับการรู้รสคนละอย่างกัน

สรุปได้ว่า ชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัยก็ไม่เที่ยง สิ่งไหนไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งไหนเป็นทุกข์สิ่งนั้นเป็นอนัตตา พิจารณาให้รู้ให้เห็นความจริงอย่างนี้ จนเป็นปกติในชีวิตประจำวัน เมื่อเรามีความเห็นถูกต้องอย่างนี้เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันของเรา ความเห็นผิด อวิชชา ก็จะดับไปในที่สุด ความยึดมั่นถือมั่นว่าสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นตัวเป็นตนของเราก็ไม่มี รสมากระทบลิ้นให้พิจารณาอย่างนี้

^{๓๑} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสุต), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๗๑.

๔.๔.๕ การกำหนดรู้อุปาทานชั้นที่ ๕ ในขณะกระทบสัมผัส

ทางกาย ในร่างกายจะมีกายปสาท การรับรู้โณภูมิจัพพารมณฺ์ สิ่งที่จะมากระทบกาย เรียกว่า โณภูมิจัพพารมณฺ์

โณภูมิจัพพารมณฺ์ แบ่งออกเป็น ๓ อย่าง (๑) ปฐวีโณภูมิจัพพารมณฺ์ (๒) เตโชโณภูมิจัพพารมณฺ์ และ (๓) วาโยโณภูมิจัพพารมณฺ์

ปฐวีโณภูมิจัพพารมณฺ์ คือ ลักษณะของดิน ปฐวี คือ ดิน ลักษณะของดินจะมี ลักษณะแค้น แข็ง ฉะนั้นขณะสิ่งใดที่มากระทบกายเป็นความแค้นแข็ง เช่น เรานั่งสัมผัส โต๊ะเก้าอี้ รู้สึกถึงความแค้นแข็งนั้นเป็นลักษณะของธาตุดิน เป็นรูป ตัวที่รู้สึกแข็ง เป็นจิต จัดเป็นนามธรรม กายปสาทที่รับความแข็ง คือ รูป ตัวความแข็งเป็นรูป ตัวรู้สึกแข็งเป็นนาม แข็งก็อย่าง รู้สึกแข็งก็อย่าง แข็งเป็นรูป รู้สึกเป็นนามเตโชโณภูมิจัพพารมณฺ์ คือ ไฟ ไฟที่มีลักษณะร้อนและเย็นดังที่กล่าว ส่วนที่เป็นความร้อนก็ดี เย็นก็ดี เป็นลักษณะของไฟ มีอยู่ในร่างกาย เช่นในท้องก็รู้สึกร้อน บางทีลมพัดมากระทบผิวกายรู้สึกเย็น นั่น คือ ลักษณะของไฟ หรือว่าแดดกระทบรู้สึกร้อนวูบมา ให้เจริญสติ กำหนดตรงที่ มันรู้สึกเย็นและร้อน มันเย็นตรงไหน ร้อนตรงไหน กำหนดตรงนั้น ถ้าเลยไปว่า ร้อนนี้เป็นไฟ เย็นนี้เป็นพัดลม เห็นหน้าตาของลม ลมมาจากพัดลม เป็นสมมุติบัญญัติ ถ้ามันเกิดขึ้นอย่างนั้น เราบังคับไม่ได้ก็กำหนดมาที่ใจ

วาโยโณภูมิจัพพารมณฺ์ คือ ลักษณะของลม ลมจะมีลักษณะเคร่งตึง มันตึงแล้วก็หย่อน คือ ตึงน้อยก็เป็นความหย่อน ฉะนั้น ในร่างกายส่วนไหน ที่มีตึง คือ ธาตุลม แต่ถ้ามันหย่อน ธาตุลม มันลดระดับลงมา เรียกว่าหย่อน เช่น เราเกร็งมือรู้สึก ตึงพอเราแบมือ เราเรียกว่าหย่อน ใจที่หย่อน คือ ยังตึง แต่ตึงมันคลาย เพราะฉะนั้นเรา จึงบอกว่า ตึงและหย่อน เป็นลักษณะของธาตุลม สิ่งที่มากระทบกายก็จะมีเพียงธาตุดิน ธาตุไฟ ธาตุลม ฉะนั้นสิ่งที่มากระทบกาย มีลักษณะเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง อ่อน คือ แข็งน้อย ความแข็งมันลดระดับลง เรารู้สึกว่ามันอ่อน แต่ที่จริง อ่อน คือ แข็ง อย่างสำลี เราเอามือไปแตะสำลีเรารู้ว่ามันอ่อน แต่ที่จริง สำลีก็มีความแค้นแข็ง แต่มันแข็งน้อยกว่าเนื้อของเรา เรารู้ว่ามันอ่อน แต่ที่จริง คือ ความแข็ง ฉะนั้น ในทางการกำหนดรู้ จะเป็นลักษณะเย็น ก็ตาม ร้อนก็ตาม อ่อนก็ตาม แข็งก็ตาม หย่อนก็ตาม ตึงก็ตาม เป็นสิ่งที่มากระทบทางกาย ที่เรากำหนดรู้นั้น เรียกว่าเป็นรูป ความรู้สึก รู้สึกเย็น รู้สึกร้อน รู้สึกอ่อน รู้สึกแข็ง รู้สึก

หย่อน รู้สึกดี นั้นเป็นนาม แต่ถ้ามันไปรู้ว่าเป็นสิ่งของ ชื่อนั้น ชื่อนี้ เป็นความหมาย เป็นสมมุติบัญญัติ เป็นเรื่องของจิตใจ ที่เข้าไปรับรู้^{๓๒}

สรุปได้ว่า ทุกข์สุข ไม่ทุกข์ไม่สุข ที่เกิดจากกายสัมผัสเป็นปัจจัยก็ไม่เที่ยง เมื่อมีอะไรมาสัมผัส เมื่อเราพิจารณาไปจนเป็นปกติแล้วความเห็นถูกอันนี้ก็จะเข้ามาแทนที่ ความเห็นผิดที่มีความชอบความพอใจไม่พอใจเป็นฐานมาก่อนและรวดเร็ว พอกับความเห็นผิดที่เกิดขึ้นกับเรามาก่อน เมื่อเป็นเช่นนี้ โลภะ โทสะ โมหะ ค่อย ๆ ลดน้อยลงไป เพราะเราไม่สร้างให้เพิ่มขึ้น ความเห็นถูกจะดับ โลภะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงไป ในที่สุดก็จะหมดไป อะไรมาระทบกายของเรา คือ ร้อน เย็น อ่อน แข็ง ตึง ไหว ทุกครั้งก็ให้พิจารณาอย่างนี้

๔.๕ สรุปท้ายบท

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา สิ่งสำคัญคือต้องมีสติ การระลึกรู้ หมายถึงสภาวะทางจิตที่ระลึกถึงแต่สิ่งที่เป็นฝ่ายกุศลที่เคยกระทำมาแล้ว หรือจะกระทำต่อไป สติมีหน้าที่ในการปกป้องคุ้มครองจิตไม่ให้ตกต่ำ ไม่ชักนำให้ทำความชั่ว แต่จะชักนำให้ทำแต่ความดี สติมีอุปการะมากในทุก ๆ ด้าน ดังรอยเท้าของปวงสัตว์ที่รวมลงในรอยเท้าช้าง และก่อให้เกิดประโยชน์ได้ เมื่อจิตของผู้ปฏิบัติสงบแล้ว ก็จะมองเห็นรูปรนามตามความเป็นจริง อุปมาเหมือนน้ำในห้วยที่ใสสะอาดจะลึกอย่างไร ปู ปลาที่อยู่ข้างล่างหรือสิ่งของที่จมอยู่ข้างล่างก็สามารถมองเห็นได้แต่ถ้าน้ำมีความขุ่นถึงแม้ปูปลาจะมีอยู่ในน้ำนั้นก็ตาม ก็ไม่สามารถจะเห็นได้ในจิตใจของผู้ปฏิบัติก็เหมือนกัน ถ้าอกุศลยังแทรกอยู่หรือใจยังขุ่นอยู่ อกุศลเกิดอยู่ที่ใจ วิปัสสนาญาณก็เกิดไม่ได้ ฉะนั้น การกำหนดเป็นการสร้างสติสร้างสมาธิ นั้น คือ ใจที่เข้าไปกำหนดรู้อาการตามความเป็นไปของกายและใจการกำหนดแต่ละครั้ง สติ สมาธิ ปัญญาก็เกิดขึ้น

การเจริญสุทธวิปัสสนาภาวนา คือ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานาล้วน ๆ ผู้ปฏิบัติจนเห็นแจ้งแล้วเรียกว่า สุขวิปัสสบุคคล หรือ วิปัสสนायานิกบุคคล คือ สมาธิขั้นต้นก็สามารถนำมาเป็นเครื่องมือในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้ แม้แต่จิตที่สงบชั่วขณะก็สามารถนำมาเป็นพื้นฐานปฏิบัติวิปัสสนาได้ หากขาดขณิกสมาธิ วิปัสสนาก็เกิดไม่ได้ ต้องอาศัยขณิกสมาธิเป็นบาทจึงจะปฏิบัติวิปัสสนาได้ คือ (๑) การกำหนดอารมณ์เป็นการพิจารณาเห็นธรรมบ่อย ๆ เนื่อง ๆ หมายถึง สติปัญฐานขณะที่มีนามธรรม หรือรูปธรรม ที่นอกเหนือจากกาย เวทนา จิตเป็นอารมณ์ เป็นการระลึกศึกษาที่ลักษณะของนามหรือรูป (๒) ทิฏฐิวิสุทธินั้นขณะกำหนดรู้รูปธรรม (๓) ทิฏฐิวิ

^{๓๒} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๗๑.

สุทธิในขณะที่กำหนดรู้นามธรรม คือ ผู้ที่เจริญสติระลึกความเป็นรูปนามของธาตุทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม

ส่วนอารมณ์วิปัสสนาในทุกขอริยสังขันธ์ คือ การมีสติกำหนดรู้ทางกาย เวทนา จิต และ ธรรม เมื่อขยายเป็นปรมัตถ์ไวยาหารก็ได้ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัง ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เรียกรวมนั้นว่า วิปัสสนาภูมิ และเมื่อย่อลงก็เหลือเพียงรูปและนามดังนี้

๑. การตามเห็นทุกขในอริยสัง ๔ ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานา เพื่อกำหนดรู้ อุปาทานขันธ์ ๕ ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ เป็นสภาวะที่รู้ทุกขอริยสังตามความเป็นจริงมิได้ด้วยการ รู้เท่าทันสภาวะปัจจุบันที่ปรากฏในขณะที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระบสัมผัส

๒. การรู้แจ้งทุกขอริยสังด้วยวิปัสสนาญาณ ละตัณหาที่เกิดขึ้นใน ๔ ระดับ คือ โสตา ปัตติมรรคละตัณหาอันส่งผลให้เกิดในทุคติภูมิ สกทาคามีมรรคละกามตัณหาอย่างหยาบ และ ตัณหาที่ส่งผลให้เกิดในกามสุคติภูมิเกินหนึ่งชาติ อนาคามีมรรคละกามตัณหาอย่างละเอียด และ อรหัตตมรรคละรูปราคะและอรุปราคะพร้อมทั้งกิเลสอื่นได้ทั้งหมด

๓. วิธีกำหนดรูปนามที่มีทุกขอริยสังเป็นอารมณ์ คือ ปัญญาเกิดมรรคจิตเรียกว่า สัมมาทิฐิ ประกอบด้วยองค์ ๘ และปัญญาที่เกิดโลกุตตรจิตนี้เป็นผู้บรรลุเห็นแจ้งในอริยสังทั้ง ๔ ว่าไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล และปัญญานี้เป็นผู้รู้จักกระทำให้มรรคผลสมบูรณ์ในกิจที่จะพึงกระทำใน อริยสังทั้ง ๔ คือทุกขที่ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละ นิโรธต้องทำให้แจ้ง

การกำหนดรู้ทุกขอริยสังเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร คือ เป็นการ การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผยการจำแนก การทำให้ง่ายซึ่งทุกขอริยสัง การกำหนด หมายถึง การทำให้เนื้อความนั้นดำเนินไปโดยประการต่าง ๆ ตามความเป็นจริง

ดังนั้น การมีสติตามรู้ทุกขอริยสังที่ปรากฏในปัจจุบันขณะ เป็นสิ่งที่สำคัญเพราะสภาวะ รูป-นาม ต้องกำหนดตามให้ทันทั้งหมด เรียกว่าสุทธวิปัสสนา สมาธิที่เกิดในแต่ละขณะ เรียกว่าขณิกสมาธิเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา การกำหนดรู้ทุกขอริยสัง เพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตรนั้น คือ การตระหนักรู้ที่ชัดเจนและแน่วแน่กับสิ่งที่ เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะอารมณ์ของรูปนามตามความเป็นจริงในปัจจุบัน

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง “การศึกษาการกำหนดรู้ทุกข์ขอรียสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังฆวิภังคสูตร” มีวัตถุประสงค์ คือ (๑) เพื่อศึกษาทุกขขอรียสัจ (๒) เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังฆวิภังคสูตร (๓) เพื่อศึกษาการกำหนดรู้ทุกข์ขอรียสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังฆวิภังคสูตร โดยศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา คัมภีร์ปกรณ์วิเสส วิสุทธิมรรค เอกสารและตำราอื่นที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาเรียบเรียง บรรยายเชิงพรรณนา ดังสรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๕.๑ ศึกษาทุกขขอรียสัจ

จากการศึกษาพบว่า ทุกขขอรียสัจ หมายถึงเรื่องของเบญจขันธ์ที่เป็นอุปาทานขันธ์ เรียกเป็นศัพท์ว่าได้แก่ทุกข์เฉพาะส่วนที่เป็นอินทรีย์พัตถ์ คือ เนื่องด้วยอินทรีย์เกี่ยวกับชีวิตไม่รวมถึงทุกข์ที่เป็นอนินทรีย์พัตถ์ (ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์) ซึ่งเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ ทุกขขอรียสัจ ความจริงแท้ที่ปรากฏให้จิตรับรู้ คือ ทุกข์ ทุกข์ในที่นี้ หมายถึงสภาพธรรมที่ปรากฏ คือ ธรรมชาติทั้งปวงที่รับรู้ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อันตกอยู่ในสภาพไม่คงสภาพ เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย อยู่ตลอดเวลา และบังคับบัญชาไม่ได้ อันสัตว์ผู้ถูกลูกศร คือ โสกะ ปักติด คือ เสียบแทง ถูกต้อง เสียบ ติดแน่น คาค้างอยู่ก็ยอมโศก เหนื่อยหน่าย คร่ำครวญ ตีอกพร่ำเพ้อ ถึงความหลงใหล ทุกข์เป็นสภาวะที่บีบคั้น เกิดจากทุกข์เวทนาขณะปฏิบัติเมื่อถึงลำดับญาณที่ควรเกิด ทุกข์เวทนาทางกาย ซึ่งเป็นสำนวนเรียกให้เข้าใจง่ายว่า ญาณเวทนา ทุกข์เวทนานี้เกิดจากการนั่งเป็นเวลานาน ประกอบกับจิตที่เป็นสมาธิจึงเห็นสภาวะทุกข์ได้ชัดเจน ยกจิตขึ้นสู่ไตรลักษณ์ คือ พิจารณารูป นาม ขันธ์ ๕ ว่าเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา เห็นสภาวะที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงชัดเจนขึ้นตามลำดับ เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะเกิดทุกข์เวทนาทางใจ คือ เกิดความเบื่อหน่ายในรูป นาม ขันธ์ ๕ ว่าเป็นของหนักเป็นของปฏิกูลเป็นของน่าเกลียดไม่น่าเพลิดเพลินยินดี อยากจะหลุดพ้นไปไม่ต้องกลับมาเกิดเสวยทุกข์เวทนานี้อีก ทุกข์เวทนาทางใจนี้จะทวีเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ทำให้มีอาการเชื่องซึมไม่ร่าเริง ดูเป็นคนทุกข์หนัก ไม่ว่าจะเห็นอะไรก็ทุกข์ไป

หมดเหมือนกับว่าโลกนี้มีแต่ความทุกข์ เต็มไปด้วยทุกข์ ทุกข์เต็มเปี่ยมทุกข์เต็มประดาเหมือนกับเอาเกวียนมาบรรทุกเอาสภาวะทุกข์ใส่เข้าไปจนเต็มเล่มเกวียนแล้วขับไปฉะนั้น ส่วนทุกข์เวทนาทางกายจะมีอาการปวดตามร่างกาย เช่น ปวดขา ปวดเข่า ปวดข้อ ปวดเส้นเอ็น ปวดกระดูก ปวดคอ ปวดหลัง ปวดเอว ปวดหัว ปวดแขน ปวดหลังเท้า ปวดเมื่อย ปวดท้อง แน่นอึดอัดหายใจไม่สะดวกหายใจขัด ๆ หายใจไม่โล่ง มีอาการคันหยาบ ๆ คันละเอียดย คันยุบยิบ คันเหมือนมดไต่ ไรต่อม คันเหมือนมดกัดเป็นต้น อาการเหล่านี้จะทวีเพิ่มความรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ เกิดขึ้นหลายรอบ และจะเห็นความเปลี่ยนแปลงของความเกิดดับว่าเวทนามีความเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ เคลื่อนที่ ย้ายที่เปลี่ยนเป็นเห็บขาแล้วก็หายไป บางครั้งก็หายเร็ว บางครั้งก็หายช้า เพราะฉะนั้น สภาวะทุกข์จึงเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา

๕.๑.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร

จากการศึกษาพบว่า ผู้ปฏิบัติสามารถศึกษานำมาเป็นแนวทางการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุ มรรคผลได้ สังขวิภังคสูตร เป็นพระสูตร ๆ หนึ่งในที่พบว่ามีหลักธรรมที่มีความสำคัญ เกี่ยวกับการ บอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่าย ซึ่งอริยสัจ ๔ อันเป็นแนวทางในการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์และมีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนา ซึ่งสามารถปฏิบัติทำให้บรรลุ มรรคผล ชนะกิเลสได้ ความเป็นมาของสังขวิภังคสูตร ได้กล่าวที่มาไว้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุง พาราณสี โดยทรงปรารภพระธรรมจักรที่ทรงแสดง ณ สถานที่นั้นให้เป็นเหตุ เพื่อทรงจำแนกสัจจะ ให้ภิกษุเหล่านั้นฟังการจำแนกสัจจะ ๔ ในพระพุทธศาสนา หมายถึง ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการคือ (๑) ทุกข์ ได้แก่ความทุกข์ทางกาย และทางใจ เกิดขึ้นเนื่องจากอุปาทานขันธ ๕ ความทุกข์ที่พระพุทธเจ้า ทรงค้นพบในทุกข์อริยสัจนั้น ยังมีความหมายกว้าง ครอบคลุมไปถึงพระไตรลักษณ์ มีสภาวะทุกข์ ปกิณณกทุกข์ (๒) สมุทัยได้แก่ เหตุให้เกิดความทุกข์มีต้นเหตุ เป็นต้น (๓) นิโรธ ได้แก่ ความดับทุกข์ (๔) มรรคได้แก่ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คือมัชฌิมาปฏิปทา จัดว่าเป็นแม่บทของพระธรรมทั้งหมด พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์

๕.๑.๓ การกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร

จากการศึกษาพบว่า การกำหนด คือการตระหนักรู้ที่ชัดเจนและแน่วแน่ (ด้วยใจ) กับสิ่งที่เกิดขึ้นจริงๆ ในปัจจุบันอารมณ์ของรูปนาม หรือกายและจิต ตามที่ปรากฏขึ้นเป็นขณะ ๆ ตามท่อนดับในการรับรู้ของเรา ตามความเป็นจริงในปัจจุบันนั้น ๆ หรือ คำว่า กำหนด หรือ การกำหนดรู้ หมายถึง การใส่ใจ, การนึกในใจ, การพูดในใจกับอาการที่เกิดขึ้นทางกายและใจ ณ ปัจจุบันขณะ คือ กำหนดและรู้อาการไปพร้อมกัน (การกำหนดรู้ ต้องวางจิตให้เป็นกลางเป็นเพียงผู้

ดูไม่ใช่ผู้แสดงและเป็นผู้กำกับเหมือนเราดูละคร คือ ร่างกายและจิตใจจะเป็นอย่างไร ก็กำหนดรู้ตามนั้น รู้แล้วปล่อย อย่าไปอยากให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ แล้วจะเห็นตามความเป็นจริงของธรรมชาติ) การกำหนดมีคุณค่า คือ การรู้จักขัดเกลา และปลดปล่อยจิต จากกิเลสและทุกข์ (ตรงตามหลักกิจจญาณในอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ควรกำหนดรู้) ทุกขอริยสัจ ซึ่งเป็นความจริงของชีวิตปรากฏอยู่ในกายนี้เอง ที่แยกออกเป็น ชั้น ๕ และสรุปลงได้เป็นรูป กับนาม ทุกขอริยสัจที่เกิดขึ้นเพราะตัณหาอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ นิโรธสัจที่เป็นความดับทุกข์ และมรรคสัจที่เป็นทางดับทุกข์ ก็เกิดภายในกายนี้ทั้งหมด ในสัจจวิภังคสูตร ทุกขอริยสัจ ควรกำหนดรู้เป็นสิ่งที่สำคัญมาก เพราะสภาวะ รูป-นาม ตลอดจน ราคะ โทสะ โมหะ จะปรากฏ และแปรปรวน อยู่ตลอดเวลา มีสุข มีทุกข์ ซึ่งต้องกำหนดตามให้ทันทั้งหมด เรียกว่าสุทธวิปัสสนา สมาธิที่เกิดในแต่ละขณะเรียกว่าฌณิกสมาธิ ซึ่งเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดในการปฏิบัติวิปัสสนา เพราะอารมณ์วิปัสสนานั้น เกิดดับตลอดเวลา และฌณิกสมาธิก็เกิดขึ้นในแต่ละขณะ เกิด-ดับต่อเนื่องไม่ขาดสาย ทำให้วิปัสสนาญาณ แก่กล้าขึ้นตามท่อนดับ และสมาธิก็ตั้งมั่น เพราะฌณิกสมาธิที่รื่อยรัดเป็นลูกโซ่มีพลังเทียบเท่าอุปจารสมาธิ การกำหนดได้ถูกต้องได้ปัจจุบันอารมณ์ แม่นยำ-จดจ่อ-ต่อเนื่อง สติกับสมาธิ จะเป็นเสมือนเป็นห่วงโซ่รื่อยรัดกันไม่ขาดสาย เป็นกุศลจิต เป็นสัมมาสติ และสัมมาสมาธิมีพลัง ดังนั้นการตามรู้ริยสัจ ๔ ภายในกายนี้จึงเป็นหลักสำคัญ โดยต้องอาศัยหลักปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความบริบูรณ์แห่งวิชาและวิมุตติ ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา เห็นทั้งความเกิด และความดับละกิเลสได้ พ้นจากทุกข์ และเข้าสู่นิพพาน

๕.๒ ข้อเสนอแนะในการวิจัย

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาเรื่อง “ศึกษาการกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสัจจวิภังคสูตร” ได้เห็นประโยชน์ที่เกิดจากการศึกษา และยังพบประเด็นที่น่าสนใจอีกหลายประเด็น ที่น่าจะนำไปศึกษาวิจัยเพิ่มเติม จึงขอเสนอแนะในการวิจัย ดังนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ในปัจจุบันการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา มีปรากฏหลากหลายวิธีการปฏิบัติ โดยสืบทอดปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในพระพุทธศาสนา การมองข้ามองค์ความรู้ที่แท้จริงจากพระไตรปิฎก โดยไม่มีการส่งเสริมการละ ราคะ โทสะ โมหะ มุ่งเพียงแค่วิธีการปฏิบัติโดยรูปแบบในด้านวัตถุ เท่านั้น ดังนั้นข้อเสนอแนะในที่นี้ก็คือควรมีการวางรากฐานให้ สำนัก หรือวัด และกลุ่มปฏิบัติต่าง ๆ หันมาสนใจในเรื่ององค์ความรู้ในการปฏิบัติมากยิ่งขึ้นลงมือปฏิบัติจริงจัง ไม่มุ่งเน้นแต่เฉพาะการปฏิบัติ

ตาม ๆ กันเพียงอย่างเดียว ก็จะเป็นแนวทางให้การปฏิบัตินั้นมีความก้าวหน้า ในแนวทางที่ถูกต้อง และเกิดการพัฒนาปัญญาอย่างแท้จริงตามแนวทางในพระพุทธศาสนา

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย

จากการศึกษาเรื่อง “ศึกษาการกำหนดรู้ทุกขอริยสัจเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร” ผู้วิจัยเห็นว่า มีประเด็นที่น่าสนใจอีกหลายประเด็นที่น่าจะนำไปศึกษาวิจัย คือ

๑. ศึกษาสภาพปรมาัตถ์เพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร
๒. ศึกษาเหตุแห่งทุกข์เพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังขวิภังคสูตร
๓. ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามขบวนการของอริยมรรคในสังขวิภังคสูตร

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี-ไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์

มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

ฉันทนา อุตสาหลักษณ์. พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร:

บริษัท ธนธัชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๙.

ดั่งตถุณ. มหาสติปัฏฐานสูตร. ฉบับจัดพิมพ์เป็นธรรมทาน. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ฮาวฟาร์

บุ๊ค. ม.ป.ป.

ธนิต อยู่โพธิ์. วิปัสสนาภิรม. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช

วิทยาลัย, ๒๕๔๐.

แนบ มหานิรานนท์. บรรยาย วิสุทธิ ๗. กรุงเทพมหานคร: บริษัท รามชูปเปอร์ ปริ้น จำกัด, ๒๕๔๙.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). วิปัสสนาภูมิ. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริ

การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.

พระครูปลัดประจาก สิริวิมล. แนวทางการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน พิมพ์เผยแพร่เพื่อเป็นธรรม

ทาน. เชียงใหม่: หจก. ดาราวรรณการพิมพ์, ๒๕๕๔.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสีหิ). วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑. กรุงเทพมหานคร:

สหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๘.

_____. คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๗-๘-๙. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่

บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). ไตรลักษณ์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์

พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔.

-พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๘.
-พุทธธรรม ฉบับปรับและขยาย. พิมพ์ครั้งที่ ๓๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๕.
- พระพุทโธสเถระ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพลส, ๒๕๕๔.
- พระมหาจำลอง อชิโต. การปฏิบัติกรรมฐานตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร. กรุงเทพมหานคร: นีลนาราการพิมพ์, ๒๕๓๕.
- พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต). พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์. ชุดศัพท์วิเคราะห์. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเชียง, ๒๕๕๘.
- พระมหาสมปอง มุทิโต. คัมภีร์อภิธานวรรณนา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสี สยาตอ). มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙. M.A., Ph.D.). ตรวจชำระ. พระคันธसारากวศ์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙.
-ธรรมจกัปปวัตนสูตร. แปลโดย พระคันธसारากวศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.
-วิปัสสนานัย เล่ม ๑. พระคันธसारากวศ์ แปลและเรียบเรียง. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙. M.A., Ph.D.). ตรวจชำระ. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๔๘.
- วศิน อินทสระ. พุทธปรัชญาเถรวาท. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทประชาชน, ๒๕๒๕.
- สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). อริยวังสปฏิบัติ ปฎิพาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. ธรรมวิจารณ์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเชียง, ๒๕๓๖.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. บาลีไวยากรณ์ วจวิภาค ภาคที่ ๒ นามและอัพยาศัพท์ หลักสูตรเปรียญธรรมตรี. พิมพ์ครั้งที่ ๔๕. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

.....**สารัตถสมุจจัย. อัตถกถาภาณวาร เล่ม ๔.** พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
กรุงเทพจำกัด, ๒๕๓๒.ข

(๒) วารสาร:

มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ. **วิปัสสนากรรมฐาน หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาภิธรรมิกะโท.** กรุงเทพมหานคร:
มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๒๘.
สมเด็จพระพุทธชินวงศ์. (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร). “สัมมาสติกา” **วารสารศูนย์ปฏิบัติธรรม
ธรรมโมลี** ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๔ (สิงหาคม-กันยายน ๒๕๕๕)

(๓) วิทยานิพนธ์:

พระมหาบุญธรรม ปุณณมโม (ธูปจันทร์). “ศึกษาการบรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้เวทนาในคัมภีร์
พระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
พระมหาพิสุตน์ จันทวีโส (พะนิรัมย์). “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจสมุปปาท กับขั้น ๕
ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.
พระสมพร สจฺจลาโณ (ไชยยะ). “ศึกษาทุกขสัจจะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์
พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๕๗.
พระสมุห์สันติ เขมจาโร (แสงประสิทธิ์). “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาใน มหาทุกขั
ขันธสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬ
าลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
พระธีรนพ ญาณวีโร (สมัครแก้ว). “การศึกษาวิเคราะห์อายตนะ ๑๒ อันเป็นภูมิวิปัสสนา เฉพาะ
กรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต,**
บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.
พระอำนาจ ขนติโก (ภาคหาญ). “ศึกษาอริยมรรคในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔”.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

(๔) เอกสารที่ไม่ได้ตีพิมพ์เผยแพร่:

พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี. ศึกษาวิเคราะห์สถิติปีฐาน ๔ และหลักปฏิบัติวิปัสสนา ๗ เดือน ใน
คัมภีร์พุทธศาสนา เกรวาท (ป.วภ.). มจร. วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๙.
(เอกสารเย็บเล่ม)

ภาคผนวก

มธุมนิกาย อุปริปัณณาสก

๑๑. สัจจวิภังคสูตร

[๓๗๓] เอมเม สุตฺตํ— เอกํ สมฺมํ ภควา พาราณสียํ วิหริติ อธิปตเน มิคทาเย. ตตฺร โข ภควา ภิกฺขุ อามนฺเตติ “ภิกฺขโว”ติ. “ภทนฺเต”ติ เต ภิกฺขุ ภควโต ปจฺจุตฺตัสส. ภควา เขตฺตโวจ:

ตถาคเตน ภิกฺขเว อรหตา สมฺมาสมฺพุทฺเธน พาราณสียํ อธิปตเน มิคทาเย อหตุตฺรํ ทุมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ อปฺปฏิจฺฉกฺกียํ สมฺเนน วา พฺราหฺมณเณน วา เทเวณ วา มาเรณ วา พฺรหฺมणेณ วา เกณจิ วา โลกธมฺมํ, ยถิทํ จกฺขนฺ อริยสัจฺจํ อจฺฉิขฺณา เทสฺมา ปณฺณเปปฺปา ปฏฺฐเปปฺปา จิวรณฺา วิภฺษณฺา อุตฺตํกมฺมํ. กตเมสํ จกฺขนฺ? ทฺวชฺสสฺส อริยสัจฺจสฺส อจฺฉิขฺณา เทสฺมา ปณฺณเปปฺปา ปฏฺฐเปปฺปา จิวรณฺา วิภฺษณฺา อุตฺตํกมฺมํ. ทฺวชฺสสมฺมทฺยสฺส อริยสัจฺจสฺส อจฺฉิขฺณา เทสฺมา ปณฺณเปปฺปา ปฏฺฐเปปฺปา จิวรณฺา วิภฺษณฺา อุตฺตํกมฺมํ. ทฺวชฺสนิโรธสฺส อริยสัจฺจสฺส อจฺฉิขฺณา เทสฺมา ปณฺณเปปฺปา ปฏฺฐเปปฺปา จิวรณฺา วิภฺษณฺา อุตฺตํกมฺมํ. ทฺวชฺสนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย อริยสัจฺจสฺส อจฺฉิขฺณา เทสฺมา ปณฺณเปปฺปา ปฏฺฐเปปฺปา จิวรณฺา วิภฺษณฺา อุตฺตํกมฺมํ. ตถาคเตน ภิกฺขเว อรหตา สมฺมาสมฺพุทฺเธน พาราณสียํ อธิปตเน มิคทาเย อหตุตฺรํ ทุมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ อปฺปฏิจฺฉกฺกียํ สมฺเนน วา พฺราหฺมณเณน วา เทเวณ วา มาเรณ วา พฺรหฺมणेณ วา เกณจิ วา โลกธมฺมํ, ยถิทํ อิมํสํ จกฺขนฺ อริยสัจฺจํ อจฺฉิขฺณา เทสฺมา ปณฺณเปปฺปา ปฏฺฐเปปฺปา จิวรณฺา วิภฺษณฺา อุตฺตํกมฺมํ.

เสวถ ภิกฺขเว สํวรํปฺปคฺคโมคฺคตฺถาเน, ภวถ ภิกฺขเว สํวรํปฺปคฺคโมคฺคตฺถาเน. ปณฺทิตา ภิกฺขุ อหตุตฺถาหกา สํพุทฺธจารีนํ. เสยฺยถามี ภิกฺขเว ชเนตา เหวํ สํวรํปฺปคฺคโต, เสยฺยถามี ชาตสฺส อปาเทตา เหวํ โมคฺคตฺถาโน. สํวรํปฺปคฺคโต ภิกฺขเว ได้ตปคฺคตฺถเณ จินฺตติ, โมคฺคตฺถาโน อุตฺตมคฺคเณ. สํวรํปฺปคฺคโต ภิกฺขเว ปโทติ จตฺตาริ อริยสัจฺจํ วิชฺชารเณ อจฺฉิขฺนํ เทสํ ปณฺณเปปฺกํ ปฏฺฐเปปฺกํ จิวรํกํ วิภฺษํกํ อุตฺตํกํกมฺมํ. อิทมโวจ ภควา. อิทํ จกฺขฺวาน สฺสคฺโค อฏฺฐจายาสฺมา วิหารํ ปาวิสิ.

๑๑. ธรรมวิภังคสูตร

[๓๗๒] ศกฺข โห อายสฺมา ตวรัปฺตโต อจิรปฏกนฺตสฺส ภควโต ภิกฺขุ อามนฺเตติ “อาวุโส ภิกฺขโว”ติ “อาวุโส”ติ โห เต ภิกฺขุ อายสฺมโต ตวรัปฺตตสฺส ปจฺจุตฺตสฺส อายสฺมา ตวรัปฺตโต เอตทโวจ:

ตถาคเตน อาวุโส อรหตา สมนาสัมพุทฺเธน พารานตีย์ อิตฺติปคเน มิคทาเย อนุตฺตโร รมฺมจกฺโก ปวตฺติคฺโก อปฺปปฏิวตฺติโย สมนเนน วา พฺราหฺมणेเนน วา เทเวเนน วา มาเรเนน วา พฺรหฺมणेเนน วา เกณจิ วา โสถสฺมึ, ยทิทํ จตฺตุนํ อริยตฺตจฺจนํ อจฺฉิภาสํ เทสฺสา ปณฺณาปนา ปฏฺฐาปนา จีวรณา วิภินฺนา อุตฺตารํกมฺมํ. กตเมตํ จตฺตุนํ? ทุกฺขตฺตํ อริยตฺตจฺจนํ อจฺฉิภาสํ เทสฺสา ปณฺณาปนา ปฏฺฐาปนา จีวรณา วิภินฺนา อุตฺตารํกมฺมํ. ทุกฺขตฺตมฺมตฺตํ อริยตฺตจฺจนํ อจฺฉิภาสํ เทสฺสา ปณฺณาปนา ปฏฺฐาปนา จีวรณา วิภินฺนา อุตฺตารํกมฺมํ. ทุกฺขนิโรธตฺตํ อริยตฺตจฺจนํ อจฺฉิภาสํ เทสฺสา ปณฺณาปนา ปฏฺฐาปนา จีวรณา วิภินฺนา อุตฺตารํกมฺมํ. ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาเย อริยตฺตจฺจนํ อจฺฉิภาสํ เทสฺสา ปณฺณาปนา ปฏฺฐาปนา จีวรณา วิภินฺนา อุตฺตารํกมฺมํ.

[๓๗๓] กตมญฺเฏอาวุโส ทุกฺขํ อริยตฺตจฺจํ? ชาตีย์ ทุกฺขา, ชราภี ทุกฺขา, มรณมฺภี ทุกฺขํ, โสภปริเทเวทุกฺขโทมนสฺสสุปายาสาภี ทุกฺขา, ยมฺมบีจํ น ตภฺติ ตมฺภี ทุกฺขํ, ตังขิตฺตเคเน ปณฺณปาทานกฺขณฺธา ทุกฺขา.

กตมา จาธุโส ชาตีย์? ย ๓๓๓ ๓๓๓ ตตฺตารํ ตมฺภี ตมฺภี ตตฺตนิกาเย ชาตีย์ ตตฺตชาตีย์ โสภกนฺตีย์ นิพฺพตฺติ อภินิพฺพตฺติ ชนฺชานํ ปาตุภาโว อายตฺตารํ ปฏฺฐาโก. อยํ อจฺจุตฺตาวุโส ชาตีย์.

กตมา จาธุโส ชรา? ย ๓๓๓ ๓๓๓ ตตฺตารํ ตมฺภี ตมฺภี ตตฺตนิกาเย ชรา ชีรณตา ชนฺทิจฺจํ ปาติจฺจํ วตฺติตฺตภา อายโน ตํหานิ อินฺทฺริยานํ ปริปาโก. อยํ อจฺจุตฺตาวุโส ชรา.

๑๑ ศจุจวิภังคสูตร

ธมฺมานํ อากุโธ สत्ตคานํ ... โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสอุปายาธมฺมานํ อากุโธ
 สत्ตคานํ เหวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ “อโห วต มยํ น โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺส-
 ปายาธมฺมา อตฺถํ, น จ วต โน โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสอุปายาธ-
 อากุญฺเญยฺน”ติ. น โส ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ, อิทมฺปิ ยมฺปิ จ น จภติ
 ตมฺปิ ทุกฺขํ.

กตเม จากุโธ สنجฺฆิเตน ปณฺญาปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา? เสยฺยถึ? ฐูปาปาทานกฺขนฺโ
 เวนฺนูปาปาทานกฺขนฺโ สณฺณูปาปาทานกฺขนฺโ สงฺขารูปาปาทานกฺขนฺโ วิณฺณยานูปาปาทานกฺ-
 ขนฺโ, อิเม จุจฺจตฺตากุโธ สنجฺฆิเตน ปณฺญาปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา. อิทํ จุจฺจตฺตากุโธ
 ทุกฺขํ อริยสจฺจํ.

[๓๗๔] กตมณฺเฑจากุโธ ทุกฺขสฺมฺทโย อริยสจฺจํ? ยายํ ตณฺหา โปโนภวิกา^๑
 นนฺทราศฺสทคฺคา^๒ ตตฺรตฺตวราภินนฺทึ. เสยฺยถึ? กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหา.
 อิทํ จุจฺจตฺตากุโธ ทุกฺขสฺมฺทโย อริยสจฺจํ.

กตมณฺเฑจากุโธ ทุกฺขนิโรธํ อริยสจฺจํ? โย ตสฺสํเยว ตณฺหาเยว อเสสํวิราคฺคิโรโ
 จาโค ปณฺนิสฺสํคฺโค มุคฺติ อนาถโย. อิทํ จุจฺจตฺตากุโธ ทุกฺขนิโรธํ อริยสจฺจํ.

[๓๗๕] กตมณฺเฑจากุโธ ทุกฺขนิโรธคามินํ ปฏิปทา อริยสจฺจํ? อยเมว อริโย
 อฏฺฐังคิโก มคฺโค. เสยฺยถึ? สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสังกปโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมมฺโ
 สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ.

กตมา จากุโธ สมฺมาทิฏฺฐิ? ยํ โส อากุโธ ทุกฺเช ฌานํ ทุกฺขสฺมฺทเย ฌานํ
 ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ฌานํ. อยํ จุจฺจตฺตากุโธ สมฺมาทิฏฺฐิ.

๑ ฉ.อ. ทุกฺขสฺมฺทโย. ๒ ฉ.อ. โปโนภวิกา. ๓ ฉ. นนฺทราศฺสทคฺคา. ๔ ฉ.อ. ทุกฺขนิโรธ.

มชฺฌิมนิกาย อุปปริปฺพคณาสก

กตโม จาตุโส สฺมาสงฺกมโป? เนกขมฺมสงฺกมโป อพฺยาปาทสงฺกมโป อวิทฺตัส-
สงฺกมโป. อญฺ์ อจฺจุตฺตาตุโส สฺมาสงฺกมโป.

กตมา จาตุโส สฺมาวาจา? มุถฺตาวาหา เวรมณฺ, ปิฏฺถณาย วาจาเย เวรมณฺ,
มรุตฺตาวาจา เวรมณฺ, สฺมณฺสฺสพฺปตฺตาปา เวรมณฺ. อญฺ์ อจฺจุตฺตาตุโส สฺมาวาจา.

กตโม จาตุโส สฺมากมฺมมฺหโต? ปาณาติปาทา เวรมณฺ, อทินฺนาทานา เวรมณฺ,
กาเมศฺมุจฺจุฉารรา เวรมณฺ. อญฺ์ อจฺจุตฺตาตุโส สฺมากมฺมมฺหโต.

กตโม จาตุโส สฺมาอาชีโว? อิทฺตาตุโส อริยสํวโก มิจฺจุฉาอาชีโว ปหาย
สฺมาอาชีเวน ชีวิกํ กมฺเปติ. อญฺ์ อจฺจุตฺตาตุโส สฺมาอาชีโว.

กตโม จาตุโส สฺมาวายาโม? อิทฺตาตุโส ภิกฺขุ อญฺฺปปฺนฺนํ ปาปกาณฺ์ อกฺกฺสฺถานํ
ขมฺมานํ อญฺฺปปาทาย ฌนฺทํ ชเนติ วายมตี วีริยํ อารมฺภี จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทฺหตี,
อญฺฺปปฺนฺนํ ปาปกาณฺ์ อกฺกฺสฺถานํ ขมฺมานํ ปหานาย ฌนฺทํ ชเนติ วายมตี วีริยํ
อารมฺภี จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทฺหตี, อญฺฺปปฺนฺนํ กุสฺสฺถานํ ขมฺมานํ อญฺฺปปาทาย ฌนฺทํ
ชเนติ วายมตี วีริยํ อารมฺภี จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทฺหตี, อญฺฺปปฺนฺนํ กุสฺสฺถานํ
ขมฺมานํ จิตฺติยา อสฺมฺโมสํว ภิยฺโยภาวาย เวฏฺฐตฺตาย ภาวนาย ปาริปุริยา ฌนฺทํ
ชเนติ วายมตี วีริยํ อารมฺภี จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทฺหตี. อญฺ์ อจฺจุตฺตาตุโส
สฺมาวายาโม.

กตมา จาตุโส สฺมาสติ? อิทฺตาตุโส ภิกฺขุ กาเย กายานุสฺสํ วิหริตี อาตมึ
สฺมปฺชาโน สติมา วิเนยฺย โสเก อภิชฺฌมาโทมนสฺสํ. เวทนํ เวทนํสฺสํ วิหริตี
ฯ เป ฯ จิตฺเต จิตฺตานุสฺสํ วิหริตี ฯ เป ฯ ขมฺเมสฺส ขมฺมานุสฺสํ วิหริตี อาตมึ
สฺมปฺชาโน สติมา วิเนยฺย โสเก อภิชฺฌมาโทมนสฺสํ. อญฺ์ อจฺจุตฺตาตุโส สฺมาสติ.

ภาคผนวก ข
สัจจวิภังคสูตรภาษาไทย

๑๑. สัจจวิภังคสูตร

[๖๔๘] ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ :-

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตเมืองพาราณสี. สมัยนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า
 กูก่อนภิกษุทั้งหลาย. ภิกษุเหล่านั้นทูลรับพระคำรัสแล้ว.

[๖๔๙] พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสดังนี้ว่า กูก่อนภิกษุทั้งหลาย
 ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ประกาศธรรมจักรอันไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า
 ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตเมืองพาราณสี อันสมณะ หรือพราหมณ์ หรือ
 เทวดา หรือมาร หรือพรหม หรือใคร ๆ ในโลก ยังไม่เคยประกาศ ได้ทรง
 บอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายซึ่งอริยสัจ ๔
 อริยสัจ ๔ เหล่าไหน คือ ทรงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก
 ทำให้ง่ายซึ่งทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธ-
 คามินีปฏิปทาอริยสัจ ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ประกาศธรรมจักร
 อันไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่าที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตเมืองพาราณสี อันสมณะ
 หรือพราหมณ์ หรือเทวดา หรือมาร หรือพรหม หรือใคร ๆ ในโลก
 ยังไม่เคยประกาศ ได้ทรง บอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก
 ทำให้ง่ายซึ่งอริยสัจ ๔ นี้. กูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเสพ จงคบสาร์-
 บุตรและโมกคัลลภาวะเกิด ทั้งสองรูปนี้เป็นบัณฑิตภิกษุ ผู้อนุเคราะห์ผู้ร่วม
 ประพฤติพรหมจรรย์ สารีบุตรเปรียบเหมือนผู้ให้กำเนิด โมกคัลลภาวะเปรียบ
 เหมือนผู้บำรุงเลี้ยงทารกที่เกิดแล้ว สารีบุตรย่อมแนะนำโศกปฏิบัติผล โมกคัล-
 ลภาวะ ย่อมแนะนำในผลชั้นสูง สารีบุตรพอที่จะบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง

พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย อุปริปัณณาสกั [๗๐๑

เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายซึ่งอริยสัจ ๔ ได้โดยพิสดาร. พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้พระสุคต ได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว เสด็จลุกจากอาสนะเข้าไปยังพระวิหาร.

[๗๐๐] ขณะนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จหลีกไปแล้วไม่นาน พระสารีบุตรได้เรียกภิกษุทั้งหลายว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นรับคำท่านพระสารีบุตรแล้ว ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวดังนี้ว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ประกาศธรรมจักร อันไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่าที่บำอิติปิณฑมิกทายวัน เขตเมืองพาราณสี อันสมณะ หรือพราหมณ์ หรือเทวดา หรือมาร หรือพรหม หรือใคร ๆ ในโลก ยังไม่เคยประกาศ ได้ทรงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายซึ่งอริยสัจ ๔ อริยสัจ ๔ เหล่าไหน คือ ทรงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายซึ่งทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ.

[๗๐๑] คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็ทุกขอริยสัจเป็นไฉน คือ ชาติก็เป็นทุกข์ ขวาก็เป็นทุกข์ มรณะก็เป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส และอุปายาส ก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สมปรารถนา ก็เป็นทุกข์ โดยประมวลแล้ว อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์.

คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็ชาติเป็นไฉน ได้แก่ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิด ความบังเกิดเฉพาะ ความปรากฏแห่ง ขันธ ความได้เฉพาะซึ่งอายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายนั้น ๆ นี้เรียกว่า ชาติ.

คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็ขวาก็เป็นไฉน ได้แก่ ความแก่ ความคร่ำคร่า ความเป็นผู้มีฟันหัก มีผมหงอก มีหน้ย่น ความเสื่อมอายุ ความห่อหมกแห่งอินทรีย์ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายนั้น ๆ นี้เรียกว่า ขวา.

๗๐๑]

สัจจวิภังคสูตร

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็มรณะเป็นไฉน ได้แก่ ความจุติ ความเคลื่อนไป ความแตก ความอันตรธาน ความตาย ความมรณะ การทำกาละ ความสลายแห่งขันธ์ ความทอดทิ้งร่าง ความขาดชีวิตินทรีย์ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายนั้น ๆ นี้เรียกว่า มรณะ.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็โสกะเป็นไฉน ได้แก่ ความโศก ความเศร้า ความเหี่ยวแห้งใจ ความเหี่ยวแห้งภายใน ความเหี่ยวแห้งรอบใน ภายใน ของบุคคลผู้ประจวบกับความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง อันเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งถูกต้องแล้ว นี้เรียกว่า โสกะ.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็ปริเทวะเป็นไฉน ได้แก่ ความรำพัน ความร่ำไร กิริยารำพัน กิริยาร่ำไร ลักษณะที่รำพัน ลักษณะที่ร่ำไร ของบุคคลที่ประจวบกับความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง อันเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งถูกต้องแล้ว นี้เรียกว่า ปริเทวะ.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็ทุกขะเป็นไฉน ได้แก่ ความลำบากกาย ความไม่สบายกาย ความเสวยอารมณ์ที่ลำบาก ที่ไม่สบาย อันเกิดแต่สัมผัสทางกาย นี้เรียกว่า ทุกขะ.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็โทมนัสเป็นไฉน ได้แก่ ความลำบากใจ ความไม่สบายใจ ความเสวยอารมณ์ที่ลำบาก ที่ไม่สบาย อันเกิดแต่สัมผัสทางใจ นี้เรียกว่า โทมนัส.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็อุปายาสเป็นไฉน ได้แก่ ความคับใจ ความแค้นใจ ลักษณะที่คับใจ ลักษณะที่แค้นใจ ของบุคคลผู้ประจวบกับความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง อันเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งถูกต้องแล้ว นี้เรียกว่า อุปายาส.

๓๘๔ พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย อุปปริบทตสส [๗๐๑]

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็ความไม่ได้สมปรารถนาเป็นทุกข์เป็น
โชน ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา เกิดความปรารถนาขึ้น
อย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราอย่าต้องเกิดเป็นธรรมดา และความเกิดอย่าพึงมาถึง
เราเลย อันข้อนี้ ใคร ๆ จะสำเร็จตามความปรารถนาไม่ได้เลย แม้ก็ชื่อว่า
ความไม่ได้สมปรารถนาเป็นทุกข์ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความแก่เป็นธรรมดา เกิด
ความปรารถนาขึ้นอย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราอย่าต้องแก่เป็นธรรมดา และ
ความแก่อย่าพึงมาถึงเราเลย อันข้อนี้ ใคร ๆ จะสำเร็จตามความปรารถนาไม่
ได้เลย แม้ก็ชื่อว่า ความไม่ได้สมปรารถนาเป็นทุกข์ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความ
เจ็บไข้เป็นธรรมดา เกิดความปรารถนาขึ้นอย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราอย่าต้อง
เจ็บไข้เป็นธรรมดา และความเจ็บไข้อย่าพึงมาถึงเราเลย อันข้อนี้ ใคร ๆ
จะสำเร็จตามความปรารถนาไม่ได้เลย แม้ก็ชื่อว่า ความไม่ได้สมปรารถนา
เป็นทุกข์ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความตายเป็นธรรมดา เกิดความปรารถนาขึ้นอย่าง
นี้ว่า โอหนอ ขอเราอย่าต้องตายเป็นธรรมดา และความตายอย่าพึงมาถึงเรา
เลย อันข้อนี้ ใคร ๆ จะสำเร็จตามความปรารถนาไม่ได้เลย แม้ก็ชื่อว่า
ความไม่ได้สมปรารถนาเป็นทุกข์ สัตว์ทั้งหลายผู้มีโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ
โทมนัส และอุปายาสเป็นธรรมดา เกิดความปรารถนาขึ้นอย่างนี้ว่า โอหนอ
ขอเราอย่าต้องมีโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส และอุปายาสเป็นธรรมดา
และโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส และอุปายาสอย่าพึงมาถึงเราเลย อัน
ข้อนี้ ใคร ๆ จะสำเร็จตามความปรารถนาไม่ได้เลย แม้ก็ชื่อว่า ความไม่
ได้สมปรารถนาเป็นทุกข์.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็โดยประมวลแล้ว อุปาทานขันธ์ ๕ เป็น
ทุกข์ เป็นโชน ก็อย่างนี้ อุปาทานขันธ์ ก็รูป ก็เวทนา ก็สัญญา

๗๐๔]

สัจจวิภังคสูตร

คือสังขาร คือวิญญาณ เหล่านี้ โดยประมวลแล้ว ชื่อว่า อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย นี่เรียกว่าทุกข์ขอรียสัจ.

[๗๐๒] ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็ทุกข์สมุทัยขอรียสัจเป็นไฉน ได้แก่ ทัณหาที่นำไปสู่ภพใหม่ สหระกตด้วยความกำหนัด ด้วยอำนาจความยินดี อันมีความเพติดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามทัณหา ภวทัณหา วิภวทัณหา นี่เรียกว่า ทุกข์สมุทัยขอรียสัจ.

[๗๐๓] ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็ทุกข์นิโรธขอรียสัจเป็นไฉน ได้แก่ ความดับด้วยอำนาจคลายกำหนัดไม่มีส่วนเหลือ ความสละ ความสลัด คั้น ความปล่อย ความไม่มีอาลัย ซึ่งทัณหานั้นนั้นแล นี่เรียกว่า ทุกข์นิโรธขอรียสัจ.

[๗๐๔] ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาขอรียสัจเป็นไฉน ได้แก่ มรรคมืองค์ ๘ อันประเสริฐนี้แล ซึ่งมีดังนี้ (๑) สัมมาทิฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็สัมมาทิฐิเป็นไฉน ได้แก่ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกข์สมุทัย ความรู้ในทุกข์นิโรธ ความรู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา นี่เรียกว่าสัมมาทิฐิ.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็สัมมาสังกัปปะเป็นไฉน ได้แก่ ความดำริในเนกขัมมะ ความดำริในอันไม่พยาบาท ความดำริในอันไม่เบียดเบียน นี่เรียกว่าสัมมาสังกัปปะ.

พระสูตรตันตปฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสกั [๗๐๔

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็สัมมาวาจาเป็นโณ ได้แก่ เจตนา เป็นเครื่องงกเว้นจากพูดเท็จ จากพูดส่อเสียด จากพูดคำหยาบ จากเจรจาเพื่อเจ้อ นี้เรียกว่า สัมมาวาจา.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็สัมมากัมมันตะเป็นโณ ได้แก่ เจตนา เป็นเครื่องงกเว้นจากปาณาติบาต จากอกินนาทาน จากกาเมสุมิฉาจาร นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็สัมมาอาชีวะเป็นโณ คือ อริยสาวก ในธรรมวินัยนี้ ละมิฉาชีพแล้ว สำเร็จความเป็นอยู่ด้วยสัมมาชีพ นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็สัมมาวายามะเป็นโณ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมให้เกิดฉันทะ พยายาม прарภความเพียร ประคองจิตทั้งจิตไว้ เพื่อไม่ให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น ๑ เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้วเสีย ๑ เพื่อให้อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นได้เกิดขึ้น ๑ เพื่อความตั้งมั่น ไม่พินเื้อ เพิ่มพูน ไพบูลย์ เจริญ และบริบูรณ์ของกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็สัมมาสติเป็นโณ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร รู้สีก้าว มีสติ กำจัด อภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ อยู่ เป็นผู้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา... เป็นผู้พิจารณาเห็นจิตในจิต... เป็นผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรม มีความเพียร รู้สีก้าว มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ อยู่ นี้เรียกว่า สัมมาสติ.

๗๐๕]

สัจจวิภังคสูตร

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็สัมมาสมาธิเป็นไฉน คือ ภิกษุใน
ธรรมวินัยนี้สังตจากกาม สังตจากอกุศลธรรม เข้าปฐมฌาน มีวิตก มีวิจารณ์
มีปีติและสุข เกิดแต่วิเวกอยู่ เข้าทุติยฌาน...อยู่ เป็นผู้วางเฉย เพราะ
หน่ายปีติ มีสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย เข้าตติยฌาน...อยู่
เข้าจตุตถฌาน...อยู่ นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ.

[๗๐๕] ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระศาสดาก่อนที่เสด็จมาสม-
พุทธเจ้า ได้ทรงประกาศธรรมจักรอันไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า ที่ป่าอิสิปตน
มฤคทายวัน เขตเมืองพาราณสี อันสมณะ หรือพราหมณ์ หรือเทวดา หรือมาร
หรือพรหม หรือใคร ๆ ในโลก ยังไม่เคยประกาศ ได้แก่ ทรงบอก ทรง
แสดง ทรงบัญญัติ ทรงแต่งตั้ง ทรงเปิดเผย ทรงจำแนก ทรงทำให้ง่ายซึ่ง
อริยสัจ ๔ นี้.

ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวดังนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นต่างชื่นชมยินดีภาษิต
ของท่านพระสารีบุตรแล.

จบ สัจจวิภังคสูตร ที่ ๑๑

อรรถกถาสัจจวิภังคสูตร

สัจจวิภังคสูตร เริ่มต้นว่า ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ :-

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อากิญจนา ความว่า นี่ชื่อว่า ทุกข-
อริยสัจ ฯลฯ นี่ชื่อว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ. แม้ในบทที่เหลือ
ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. อนึ่ง ในที่นี้ การตั้งสัจจะมีทุกขสัจเป็นต้น ชื่อว่า การ
บัญญัติ. ก็บุคคลตั้งอาสนะ เรียกว่า บัญญัติอาสนะ. บทว่า ปญฺจุปนา คือ
การบัญญัติ. บทว่า วิวรณา คือ การทำเปิดเผย. บทว่า วิภชนา คือ
ทำการจำแนก. บทว่า อุตฺตตานীগมฺมิ ได้แก่ ทำให้ปรากฏ. บทว่า อนุคฺคาหกา
ความว่า อนุเคราะห์ด้วยการสงเคราะห์ แม้ ๒ อย่าง คือ อามิสสงเคราะห์
ธรรมสงเคราะห์. บทว่า ชเนตา คือ มารดาผู้ให้เกิด. บทว่า อาปาเทตา
คือ ผู้เลี้ยง ทรงแสดงว่า โมกคัลลานะคุจมารดาผู้เลี้ยง. ก็มารดาผู้ให้เกิด
กเวณของเดิมและของเปลี่ยนเป็นต้น ตลอด ๙ เดือนหรือ ๑๐ เดือน ทรง
ทารกไว้ในท้อง ให้มารดาเลี้ยง คือ แม่นม รับทารกที่ออกจากท้อง. มารดานั้น
เลี้ยงทารกด้วยน้ำนม และเนยสด เป็นต้นให้เจริญ. ทารกนั้นอาศัยความเจริญ
เที่ยวไปตามสบาย. พระสารีบุตรเถระก็เป็นอย่างนั้น สังเคราะห์บรรพชิต
ทั้งหลาย ในสำนักของตน หรือของภิกษุเหล่านั้น ด้วยการสงเคราะห์ ๒ อย่าง
ปฏิบัติบรรพชิตผู้ไข้ ชักชวนในกัมมัญฐาน รู้ความเป็นพระโสดาบันแล้ว
จำเดิมแต่กาลบรรพชิตเหล่านั้นออกจากภยโนบายทั้งหลาย บัดนี้ ก็เป็นผู้ไม่
สนใจในบรรพชิตเหล่านั้นว่า พวกเขาจักยังมรรคเบื้องสูงให้เกิดขึ้นด้วยการ
กระทำของบุรุษ เฉพาะตนแล้ว กล่าวสั่งสอนบรรพชิตใหม่ ๆ เหล่าอื่น. ฝ่าย
พระมหาโมคคัลลานะ สงเคราะห์บรรพชิตทั้งหลายในสำนักของตน หรือของ

อรรถกถาสัจจวิภังคสูตร

ภิกษุเหล่าอื่นเช่นนั้นเหมือนกัน ชักชวนในกัมมัญฐาน ย่อมไม่ถึงความเป็นผู้ไม่สนใจในบรรพชิตทั้งหลาย แม้บรรลุแล้วซึ่งผล ๓ ในเบื้องต้นว่า ทราบว่า เพราะเหตุไร พระมหาโมคคัลลานะนั้น จึงมีความคิดอย่างนี้. สมดังพระคำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย คุณแม้มีประมาณน้อยก็มีกลิ่นเหม็น มูตร น้ำลาย น้ำหนอง เลือด แม้มีประมาณน้อยก็มีกลิ่นเหม็น แม้ฉนฺโต ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่สรรเสริญคุณแม้มีประมาณน้อยโดยที่สุด แม้สักว่าแอบอิงนางฟ้า ก็ฉนฺโตเช่นนั้นเหมือนกัน ดังนี้. เพราะฉะนั้น พระมหาโมคคัลลานะจึงไม่ถึงความเป็นผู้ไม่สนใจในบรรพชิตเหล่านั้น จนกว่า พวกเขายังไม่บรรลุนิพพาน ย่อมถึงความเป็นผู้ไม่สนใจในบรรพชิตทั้งหลาย แม้ผู้บรรลุนิพพานแล้ว. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย สารูปตรเหมือนมารดาผู้บังเกิดเกล้า โมคคัลลานะเหมือนมารดาเลี้ยงทารกที่เกิดแล้ว ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย สารูปตรย่อมแนะนำในโสคาปัตติผล โมคคัลลานะย่อมแนะนำในผลที่สูงขึ้นไป ดังนี้.

บทว่า ปโหติ ได้แก่ ย่อมอาจ. บทว่า ทุกฺขเณ ญาณิ ได้แก่ ญาณในการแทงตลอดด้วยการฟังและการพิจารณา. ในทุกขสมุทัยก็เหมือนกัน. ปฏิเวธญาณในการฟัง ย่อมควรในทุกขนิโรธ. ย่อมควรในทุกขนิโรธ คามินีปฏิบัติเหมือนกัน. ในสังกัปปะทั้งหลายมีเนกขัมมสังกัปปะเป็นต้น ความดำริว่า สังกัปปะเกิดขึ้นแล้วแก่ผู้พิจารณากาม ด้วยอรรถว่า กามเป็นข้าศึก หรือโดยความสลัดออกจากกามก็ดี สังกัปปะทำการกำจัดกาม คือ ความเข้าไปสงบระงับกามเกิดขึ้นแล้วก็ดี สังกัปปะเกิดขึ้นในที่สุกแห่งการสงบจากกามก็ดี ชื่อว่า เนกขัมมสังกัปปะ. แม้ในบททั้งสองที่เลือนกันยี้เช่นนั้นเหมือนกัน. ก็สังกัปปะเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ในบุพภาคได้ในจิตต่าง ๆ ในขณะที่แห่งมรรคย่อมได้ใน

ปปัญจสูทนี อรรถกถาัมชฌิมนิกาย อุปริปัตตนาสก์

จิตเดียว จริงอยู่ ย่อมได้สังกัดปะเดียวเท่านั้น ที่ทำลายมิจาสังกัดปะเจตนาในเอกจิตนั้น ย่อมไม่ได้สังกัดปะต่างๆ. แม้สัมมาวาจาเป็นต้น ก็ย่อมได้ในจิตเดียว ในขณะที่แห่งมรรคโดยนัยกล่าวแล้ว ในบรรดาจิตต่างๆ ในบุพภาค. ในที่นี้ มีความสัฆเปเพียงเท่านั้น. ส่วนความพิสการได้กล่าวแล้วในสัจจกถาวิสุทธิมรรค และในสัมมาทิฏฐิสูตรนั้นเที่ยวแล.

จบอรรถกถาสัจจวิภังคสูตรที่ ๑๑

พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย อุปริปัณณาสก์

สังขวิมังคสูตร ว่าด้วยการจำแนกสังขะ

[๓๗๑] ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาคได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย” ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมจักรอันยอดเยี่ยมตถาคตผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ประกาศแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลก ให้หมุนกลับไม่ได้ คือ การบอก^๑ การแสดง^๒ การบัญญัติ^๓ การกำหนด^๔ การเปิดเผย^๕ การจำแนก^๖ การทำให้ง่าย^๗ ซึ่งอริยสัง ๔

อริยสัง ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย
การจำแนก การทำให้ง่ายซึ่งทุกขอริยสัง
๒. การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย
การจำแนก การทำให้ง่ายซึ่งทุกขสมุทยอริยสัง

^๑ การบอก หมายถึงการบอกว่ นี่ชื่อว่า ทุกขอริยสัง ฯลฯ นี่ชื่อว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง (ม.อ.อ. ๗/๓๗๑/๒๒๓, อ.จตุกก.อ. ๒/๑๗๒/๓๙๕, อ.จตุกก.ฎีกา ๒/๑๗๒/๔๓๕)

^๒ การแสดง หมายถึงการให้อุทเทส (คำเริ่มต้น) จบลง (อ.จตุกก.ฎีกา ๒/๑๗๒/๔๓๕)

^๓ การบัญญัติ หมายถึงการตั้งสังขะ มีทุกขสังขเป็นต้น (ม.อ.อ. ๗/๓๗๑/๒๒๓)

^๔ การกำหนด หมายถึงการให้เนื้อความนั้นดำเนินไปโดยประการต่าง ๆ (ม.อ.อ. ๗/๓๗๑/๒๒๓, อ.จตุกก.ฎีกา ๒/๑๗๒/๔๓๕)

^๕ การเปิดเผย หมายถึงการชี้แจงแสดงเนื้อความตามที่ตั้งอุทเทสไว้ โดยการวกกลับมาอธิบายซ้ำอีก (ม.อ.อ. ๗/๓๗๑/๒๒๓, อ.จตุกก.ฎีกา ๒/๑๗๒/๔๓๕)

^๖ การจำแนก หมายถึงการจำแนกประเด็นที่เปิดแล้ว (ม.อ.อ. ๗/๓๗๑/๒๒๓, อ.จตุกก.ฎีกา ๒/๑๗๒/๔๓๕)

^๗ การทำให้ง่าย หมายถึงการแสดงประเด็นที่จำแนกไว้ให้ชัดเจนด้วยการชี้เหตุและยกอุทาหรณ์ต่าง ๆ มาประกอบ (ม.อ.อ. ๗/๓๗๑/๒๒๓, อ.จตุกก.อ. ๒/๑๗๒/๓๙๕, อ.จตุกก.ฎีกา ๒/๑๗๒/๔๓๕) และดูเทียบ อ.จตุกก.(แปล) ๒๑/๑๗๒/๒๔๒-๒๔๓

สังขวิภังคสูตร

๓. การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย
การจำแนก การทำให้ง่ายซึ่งทุกชนโรธอริยสัจ

๔. การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย
การจำแนก การทำให้ง่ายซึ่งทุกชนโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

ธรรมจักรอันยอดเยี่ยมมตถาคตผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ประกาศแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลก ให้หมุนกลับไม่ได้ คือ การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก ทำให้ง่ายซึ่งอริยสัจ ๔ นี้

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงคบสาร์บุตรและโมคคัลลานะ เธอทั้งหลาย จงคบสาร์บุตรและโมคคัลลานะเถิด สาร์บุตรและโมคคัลลานะเป็นภิกษุฉลาด เป็นผู้อนุเคราะห์^๑ เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย สาร์บุตรเปรียบเหมือนผู้ให้กำเนิด โมคคัลลานะเปรียบเหมือนผู้บำรุงเลี้ยงทารกที่เกิดแล้ว สาร์บุตรยอมแนะนำใน โสดาปัตติผล โมคคัลลานะยอมแนะนำในประโยชน์ที่สูงที่สุด สาร์บุตรสามารถที่จะ บอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายซึ่งอริยสัจ ๔ ได้โดย พิสดาร”

พระผู้มีพระภาคผู้สุคตครันตรัสเวຍากรณภาษิตนี้แล้ว จึงทรงลุกขึ้นจาก พุทธอาสน์ เสด็จเข้าไปยังที่ประทับ

[๓๗๒] ขณะนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จจากไปแล้วไม่นาน ท่านพระ สาร์บุตรได้เรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย” ภิกษุเหล่านั้น รับคำแล้ว ท่านพระสาร์บุตรได้กล่าวเรื่องนี้ว่า

“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ธรรมจักรอันยอดเยี่ยมพระตถาคตผู้เป็นอรหันต สัมมาสัมพุทธเจ้าได้ประกาศแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกให้หมุนกลับไม่ได้ คือ การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่ายซึ่งอริยสัจ ๔

^๑ อนุเคราะห์ ในที่นี้หมายถึงการอนุเคราะห์ ๒ อย่าง คือ (๑) การอนุเคราะห์ด้วยอามิส (๒) การ อนุเคราะห์ด้วยธรรม (ม.อ.อ. ๗/๓๗๑/๒๒๓)

พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์

อริยสัจ ๔ ประการ อะไรว่าง คือ

๑. การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย
การจำแนก การทำให้ง่ายซึ่งทุกขอริยสัจ
๒. การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก
การทำให้ง่ายซึ่งทุกขสมุทยอริยสัจ
๓. การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย
การจำแนก การทำให้ง่ายซึ่งทุกขนิโรธอริยสัจ
๔. การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย
การจำแนก การทำให้ง่ายซึ่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

[๓๗/๓] **ทุกขอริยสัจ** (อริยสัจคือทุกข) เป็นอย่างไร

คือ ชาติ เป็นทุกข ชรา เป็นทุกข มรณะ เป็นทุกข โสกะ ปริเทวะ
ทุกข โทมนัส อุปายาส เป็นทุกข การไม่ได้สิ่งที่ต้องการ เป็นทุกข โดยย่อ
อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข^๑

ชาติ เป็นอย่างไร

คือ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิด ความบังเกิดเฉพาะ
ความปรากฏแห่งขันธ ความได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ

นี้เรียกว่า ชาติ^๒

ชรา เป็นอย่างไร

คือ ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมี
หนังเหี่ยวยุ่น ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของ
เหล่าสัตว์นั้น ๆ

นี้เรียกว่า ชรา

^๑ ดูเทียบ วิ.ม.(แปล) ๔/๑๔/๒๑, ม.ม.(แปล) ๑๒/๕๑/๘๖

^๒ ดูเทียบ ที.ม.(แปล) ๑๐/๓๘๗/๓๒๔, ม.ม.(แปล) ๑๒/๕๓/๘๘, ส.นิ.(แปล) ๑๖/๒/๔

^๓ ดูเทียบ ม.ม.(แปล) ๑๒/๕๒/๘๗, ส.นิ.(แปล) ๑๖/๒/๔, ๒๗/๔๑, ๒๘/๔๒, ๓๗/๕๕

๑๑. สัจวิภังค์สูตร

มรณะ เป็นอย่างไร

คือ ความจุติ ความเคลื่อนไป จากหมู่มสัตว์นั้น ๆ ความทำลายไป ความหายไป ความตายกล่าวคือมฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งขันธ ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ของสัตว์เหล่านั้น ๆ

นี้เรียกว่า มรณะ^๑

โสกะ เป็นอย่างไร

คือ ความเศร้าโศก กิริยาที่เศร้าโศก ภาวะที่เศร้าโศก ความแห้งผากภายใน ความแห้งกรอบภายใน ของผู้ที่ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ

นี้เรียกว่า โสกะ^๒

ปริเทวะ เป็นอย่างไร

คือ ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาที่ร้องไห้ กิริยาที่คร่ำครวญ ภาวะที่ร้องไห้ ภาวะที่คร่ำครวญ ของผู้ที่ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ

นี้เรียกว่า ปริเทวะ^๓

ทุกข์ เป็นอย่างไร

คือ ความทุกข์ทางกาย ความไม่สำราญทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่เป็นทุกข์ ไม่สำราญ อันเกิดจากกายสัมผัส

นี้เรียกว่า ทุกข์^๔

^๑ ดูเทียบ ม.ม.(แปล) ๑๒/๙๒/๘๘, ส.น.(แปล) ๑๖/๒/๔,๒๗/๔๑,๒๘/๔๒,๓๓/๕๕,พ.ม.(แปล) ๒๙/๔๑/๑๕๐

^๒ ดูเทียบ พ.ม.(แปล) ๒๙/๔๔/๑๕๕, พ.จ.(แปล) ๓๐/๒๑/๑๒๖

^๓ ดูเทียบ พ.ม.(แปล) ๒๙/๔๔/๑๕๕,๙๗/๒๙๘,พ.จ.(แปล) ๓๐/๒๑/๑๒๖

^๔ ดูเทียบ อภ.สง.(แปล) ๓๔/๕๕๙/๑๖๑

พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก

โทมนัส เป็นอย่างไร

คือ ความทุกข์ทางใจ ความไม่สำราญทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่เป็นทุกข์ ไม่สำราญ อันเกิดจากมโนสัมผัส

นี้เรียกว่า โทมนัส^๑

อุปายาส เป็นอย่างไร

คือ ความแค้น ความคับแค้น ภาวะที่แค้น ภาวะที่คับแค้น ของผู้ที่ประกอบด้วยความเลื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ

นี้เรียกว่า อุปายาส

การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ เป็นอย่างไร

คือ หมู่สัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา เกิดความปรารถนาขึ้นอย่างนี้ว่า 'โฉนหนอ เราทั้งหลายจึงจักไม่มีความเกิดเป็นธรรมดา หรือความเกิดไม่พึงมาถึงเราทั้งหลาย' แต่ความปรารถนาไม่พึงสำเร็จได้ตามความปรารถนา

นี้เรียกว่าการไม่ได้สิ่งที่ต้องการ เป็นทุกข์

หมู่สัตว์ผู้มีความแก่เป็นธรรมดา

หมู่สัตว์ผู้มีความเจ็บเป็นธรรมดา ...

หมู่สัตว์ผู้มีความตายเป็นธรรมดา ...

หมู่สัตว์ผู้มีความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นเป็นธรรมดา ต่างก็เกิดความปรารถนาขึ้นอย่างนี้ว่า 'โฉนหนอ เราทั้งหลายจึงจักไม่มีความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นเป็นธรรมดา ขอความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นไม่พึงมาถึงเราทั้งหลาย' แต่ความปรารถนาไม่พึงสำเร็จได้ตามความปรารถนา

นี้เรียกว่าการไม่ได้สิ่งที่ต้องการ เป็นทุกข์

^๑ ดูเทียบ อภ.สง. (แปล) ๓๔/๔๑๗/๑๒๐

สังขวิภังคสูตร

โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ เป็นอย่างไร คือ

๑. รูปอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือรูป)
๒. เวทณูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือเวทนา)
๓. สัญญูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสัญญา)
๔. สังขารอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสังขาร)
๕. วิญญาณอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือวิญญาณ)

เหล่านี้เรียกโดยย่อว่า อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์

นี้เรียกว่า ทุกขอริยสัจ

[๓๗๔] ทุกขสมุทยอริยสัจ (อริยสัจคือเหตุเกิดแห่งทุกข์) เป็นอย่างไร

คือ ตัณหา^๑เป็นเหตุเกิดในภพใหม่ สหระคตด้วยความกำหนัดยินดี เป็นเหตุ
ผลิตเพิลินในอารมณ์นั้นๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา^๑

นี้เรียกว่า ทุกขสมุทยอริยสัจ

ทุกขนิโรธอริยสัจ (อริยสัจคือความดับทุกข์) เป็นอย่างไร

คือ ความสํารอกและความดับโดยไม่เหลือ ความปล่อยวาง ความสละคืน
ความพ้น ความไม่ติดอยู่

นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ

อริยมรรคมีองค์ ๘

**[๓๗๕] ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ (อริยสัจคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับ
ทุกข์) เป็นอย่างไร**

^๑ ดูเทียบ วิ.ม.(แปล) ๔/๑๔/๒๑

พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์

คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นนั่นแล ได้แก่

๑. สัมมาทิฏฐิ	๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวาจา	๔. สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ	๖. สัมมาวายามะ
๗. สัมมาสติ	๘. สัมมาสมาธิ ^๑

สัมมาทิฏฐิ เป็นอย่างไร

คือ ความรู้ในทุกข์(ความทุกข์) ความรู้ในทุกขสมุทัย(เหตุเกิดแห่งทุกข์)
ความรู้ในทุกขนิโรธ(ความดับทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา(ข้อปฏิบัติให้
ถึงความดับทุกข์)

นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ

สัมมาสังกัปปะ เป็นอย่างไร

คือ ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในการไม่พยายาบท ความดำริ
ในการไม่เบียดเบียน

นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ

สัมมาวาจา เป็นอย่างไร

คือ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการพูดส่อเสียด
เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

นี้เรียกว่า สัมมาวาจา

สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างไร

คือ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการลักทรัพย์
เจตนาเป็นเหตุเว้นจากการประพฤติดิฉินในกาม

นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ

^๑ ดูเทียบ ข้อ ๓๒๕ (อรณวิภังคสูตร) หน้า ๓๔๒ ในเล่มนี้

๑๑. สัจจวิภังคสูตร

สัมมาอาชีวะ เป็นอย่างไร

คือ พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ละมิจฉาอาชีวะแล้ว เลี้ยงชีพด้วย
สัมมาอาชีวะ

นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ

สัมมาวายามะ เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ยังฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรกความเพียร
ระครองจิต มุ่งมั่น เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ยัง
ฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรกความเพียร ระครองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศล
ธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ยังฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรกความเพียร ระครองจิต
มุ่งมั่นเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ยังฉันทะให้เกิด พยายาม
ปรรกความเพียร ระครองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เสื่อมหาย ภิชโยภาพ
ไพบุลย์ เจริญเต็มแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ

สัมมาสติ เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีสมาธิ มีสัมปชัญญะ มีสติพิจารณา
เห็นกายในกายอยู่ ฟังกัจจอกิขณาและโหมนัสในโลกได้ พิจารณาเห็นเวทนาใน
เวทนาทั้งหลายอยู่ ฯลฯ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ เป็นผู้มีสมาธิ มี
สัมปชัญญะ มีสติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ ฟังกัจจอกิขณาและ
โหมนัสในโลกได้

นี้เรียกว่า สัมมาสติ

สัมมาสมาธิ เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สงดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว
บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร ปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจารสงบ

พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก

ระงับไป ภิกษุเหล่านั้นจึงบรรลุนิพพาน ที่มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่ง
ผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ ... บรรลุนิพพาน
... บรรลุนิพพานอยู่

นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ

นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ^๑

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระธรรมจักรอันยอดเยี่ยมพระตถาคตผู้เป็นอรหันต
สัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงประกาศไว้แล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุง
พาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกให้
หมุนกลับไม่ได้^๒ คือ ทรงบอก ทรงแสดง ทรงบัญญัติ ทรงกำหนด ทรงเปิดเผย
ทรงจำแนก ทรงทำให้ง่ายซึ่งอริยสัจ ๔ นี้”

ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวภาษิตนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นมีใจยินดีต่างชื่นชมภาษิต
ของท่านพระสารีบุตร ดังนี้แล

สังฆวิภังคสูตรที่ ๑๑ จบ

๑๒. ทักขิณาวិภังคสูตร

ว่าด้วยการจำแนกทักขิณาทาน

[๓๗๖] ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์
แคว้นสักกะ สมัยนั้นแล พระนางมหาปชาบดีโคตมี ทรงถือผ้าไหมคู่หนึ่ง เข้าไป
เฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้ว ประทับนั่ง ณ ที่สมควร
ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ผ้าไหมคู่นี้ หม่อมฉัน
กรอด้วยตนเอง ทอเอง ตั้งใจอุทิศถวายพระผู้มีพระภาค ขอพระผู้มีพระภาคทรง
อาศัยความอนุเคราะห์ รับผ้าไหมคู่นั้นของหม่อมฉันเถิด”

^๑ ดูเทียบ ที.ม.(แปล) ๑๐/๓๘๗-๔๐๒/๓๒๔-๓๓๗, ขุ.ป.(แปล) ๓๑/๓๓-๓๖/๕๐-๕๖, อภิ.วิ.(แปล)
๓๕/๑๕๐-๒๐๕/๑๖๓-๑๗๓

^๒ ดูเทียบ วิ.ม.(แปล) ๔/๑๗/๒๕

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ-ฉายา/นามสกุล : พระปลัดธวัช สุพุทธจิตโต (สื่บกลัด)
- วัน/เดือน/ปี เกิด : วันที่ ๑๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๓
- ภูมิลำเนา : ตำบลห้วยกระเจา อำเภอห้วยกระเจา จังหวัดกาญจนบุรี
- การศึกษาทางโลก
- พ.ศ. ๒๕๔๖ : ปริญญาตรี พุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.) คณะสังคมศาสตร์
สาขาวิชา การจัดการเชิงพุทธ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ห้องเรียนวัดไชยชุมพลชนะสงคราม จังหวัดกาญจนบุรี
- การศึกษาทางธรรม
- พ.ศ. ๒๕๒๕ : นักธรรมชั้นเอก
วัดราษฎร์บำรุง ตำบลแก่ง อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี
- ประสบการณ์การทำงาน
- พ.ศ. ๒๕๔๗ : ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เป็นเวลา ๔ เดือน
ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา
- พ.ศ. ๒๕๕๗ : ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เป็นเวลา ๓๐ วัน
ณ วัดนาหลวง (อภิญญาเทสิตธรรม) อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี
- พ.ศ. ๒๕๕๘ : ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เป็นเวลา ๒ เดือน ณ
Mahasi Sasana Yeiktha Meditaion Centre, Yangon, Myanmar
- พ.ศ. ๒๕๕๘ : พระวิปัสสนาจารย์อบรมพระนวกะ อำเภอห้วยกระเจา จังหวัดกาญจนบุรี
- บรรพชา/อุปสมบท : ๒๘ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๓
- สังกัดวัด : วัดสวนมะม่วง ตำบลห้วยกระเจา อำเภอห้วยกระเจา จังหวัดกาญจนบุรี
- ตำแหน่งหน้าที่ : เจ้าอาวาส
วัดสวนมะม่วง ตำบลห้วยกระเจา อำเภอห้วยกระเจา จังหวัดกาญจนบุรี
: เจ้าคณะตำบลห้วยกระเจา อำเภอห้วยกระเจา จังหวัดกาญจนบุรี
- ปีที่เข้าศึกษา : ๒๕๕๖
- ปีที่สำเร็จการศึกษา : ๒๕๕๙
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดสวนมะม่วง ตำบลห้วยกระเจา อำเภอห้วยกระเจา จังหวัดกาญจนบุรี
- โทรศัพท์ : ๐๙๒ - ๗๐๘ - ๗๗๔๖, ๐๙๐ - ๔๔๗ - ๓๖๑๘
- E-mail : Wat0904473618@gmail.com